सर्व विषयांविषयीं ज्याचें ममत्व नष्ट झालें आहे, व ज्याला चांगलें अगर वाईट विषय प्राप्त झाले तरी त्यांपासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं, त्याचीच बुद्धि स्थिर झाली असें समजावें. ॥ ५७ ॥

पौर्णिमेचा चंद्र जसा चांगल्या किंवा वाईट लोकांस सारखा प्रकाश देतो, तसा जो सर्वांशीं सदैव सारखें वर्तन ठेवितो; ९७ त्याप्रमाणेंच, अखंड समता आणि प्राणिमात्राविषयीं सदयता असून ज्याच्या चित्ताची स्थिति कधींही पालटत नाहीं; ९८ कांहीं चांगलें प्राप्त झालें तरी त्याच्या संतोषानें ज्याला गर्व होत नाहीं, व वाईट गोष्टींपासून ज्याला दुःख होत नाहीं, ९९ असा जो हर्षशोकरहित असून नेहमीं आत्मविचारांत निमग्न असतो, तोच, अर्जुना, स्थिरबुद्धि असें जाण. ३००

ज्याप्रमाणें कांसव आपले अवयव आपले इच्छेप्रमाणें आवरून घेतें, त्याप्रमाणें सर्व विषयांपासून इंद्रियें माघारीं ओढून आपले ताब्यांत जेव्हां ठेवतो, तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें म्हणावें. ॥५८॥

किंवा, कांसव आनंदांत असतां आपले हातपाय पसरतें, अथवा हवे असल्यास आपले आपण आवरून धरतें; १ त्याप्रमाणें, ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन होऊन तो जें म्हणेल तें करतात, त्याची बुद्धि स्थिरता पावली असें समज. २

आहार न करणाऱ्या पुरुषांचे विषय नाहींतसे होऊन त्यांचे ठिकाणीं फक्त प्रीति उरते, आणि ती प्रीतिही ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर नाहींशी होते.॥ ५९ ॥

अर्जुना, आणखी एक गंमत तुला सांगतों, ऐक. जे साधक नियमांच्या योगानें विषयांचा त्याग करून ३ श्रोत्रादि इंद्रियांचें आकलन करितात परंतु जिव्हेचा निग्रह करीत नाहींत, ते नानातऱ्हेनें ह्या विषयांमध्यें गुरफटले जातात. ४ एखाद्या वृक्षाचे वरचेवरचे शेंडे खुडले आणि मुळाशीं पाणी घातलें, तर त्या वृक्षाचा नाश कसा होईल? ५ तो जसा उदकाच्या बळानें अडवा फुटतो, त्याप्रमाणें ह्या रसनेच्या द्वारें अंतःकरणांत विषय अधिकाधिकच पुष्ट होतात; ६ इतर विषयांचे विषय कमी केले असतां कमी होतात; पण त्याच प्रमाणानें जिव्हेचा विषय हट्टानें कमी करतां येत नाहीं; कारण, तें जीवन आहे,—त्याशिवाय हें शरीर चालावयाचें नाहीं. ७ परंतु, अर्जुना, साधक जेव्हां परब्रह्माचा अनुभव घेतो, तेव्हां रसनेचें सहज नियमन होऊं शकतें. ८ ज्या वेळीं, आपण ब्रह्म आहों असा मनुष्यास अनुभव येतो, त्या वेळीं शरिराचे व्यवहार बंद होऊन इंद्रियें विषयांना विसरून जातात. ९

अर्जुना, हीं बलवान इंद्रियें, मनुष्य विद्वान असून इंद्रियनिग्रह करण्याचा निग्रह करीत असला तरी त्याचें मन बलात्कारानें आपल्याकडे ओढून घेतात. ॥ ६० ॥

एरवीं, अर्जुना, ह्यांना जिंकण्याबद्दल जे निरंतर यत्न करतात, त्यांच्या देखील हीं अधीन होत नाहींत. ३१० जो आपल्या सभोंवतीं अभ्यासाची गस्त ठेवून यमनियमांचें कुंपण करितो, आणि मन सदा मुठींत बाळगतो, ११ त्याला सुद्धां हीं इंद्रियें व्याकुळ करून टाकतात, असा ह्या इंद्रियांचा प्रताप आहे. ज्याप्रमाणें मांत्रिकाला जखीण भुलवून टाकते, १२ त्याप्रमाणें हे विषय ऋद्धीसिद्धींच्या रूपानें योग्याला प्राप्त होतात, व मग इंद्रियद्वारा योग्याचें मन भ्रष्ट करतात. १३ अशा संधीत जर मन सांपडलें, तर अभ्यास जागच्या जागीं रहातो, अशी ह्या इंद्रियांची शक्ति आहे! १४

म्हणून तीं सर्व इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेवून ज्ञानी पुरुषानें माझ्याकडेच आपलें मन स्थिर करावें. ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन असतात, तो निश्चल बुद्धीचा असें समजावें. ॥ ६१ ॥

म्हणून, पार्था, सर्व विषयांचे ठिकाणची इच्छा सोडून इंद्रियांना जो जिंकतो, १५ व ज्याचें अंतःकरण विषयाच्या सुखानें लाचावलें जात नाहीं, तोच योगनिष्ठा प्राप्त होण्यास योग्य असें जाण. १६ कारण तो नेहमीं

असे सततु । जो मातें हृदयाआंतु । विसंबेना ॥१७॥ येऱ्हवीं बाह्य विषय तरी नाहीं । परी मानसीं होईल जरी कांहीं । तरी सोंग्यंतुचि पाहीं । संसारु असे ॥१८॥ जैसा कां विषाचा लेशु । घेतलियां होय बहुवसु । मग निभ्रांत करी नाशु । जीवितासी ॥१९॥ तैसी विषयाची शंका । मनीं वसती देखा । घातु करी अशेखा । विवेकजाता ॥ ३२० ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥

अन्वय—विषयान् ध्यायतः पुंसः संगः तेषु उपजायते. संगात् कामः संजायते, कामात् क्रोधः अभिजायते, क्रोधात् संमोहः भवति, संमोहात् स्मृतिविभ्रमः (भवति,) स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः (भवति,) बुद्धिनाशात् (पुमान्) प्रणश्यति. ॥६२॥६३॥

जरी हृदयीं विषय स्मरती । तरी निःसंगाही आपजे संगती । संगें प्रगटे मूर्ती । अभिलाषाची ॥ २१ ॥ जेथ कामु उपजला । तेथ क्रोधु आधींचि आला । क्रोधीं असे ठेविला । संमोह जाणें ॥२२॥ संमोहा जालिया व्यक्ती । तरी नाशु पावे स्मृती । चंडवातें ज्योती । हंत जैसी ॥ २३ ॥कां अस्तमानीं निशी जैसी सूर्यतेजातें ग्रासी । तैसी दशा स्मृतिभ्रंशीं । प्राणियासी ॥ २४ ॥ मग अज्ञानांध केवळ । तेणें आप्लविजे सकळ । तेथ बुद्धि होय व्याकुळ । हृदयामाजीं ॥२५॥ जैसें जात्यंधा पैळणी पावे । मग तें कांकुळती सैरा धांवे । तैसे बुद्धीसि होती भंवे । धनुर्धरा ॥२६॥ ऐसा स्मृतिभ्रंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे । तेथ समूळ हें उपडे । ज्ञानजात २७॥ चैतन्याच्या भ्रंशीं । शरिरा दशा जैशी । तैसें पुरुषीं बुद्धिनाशीं । होय देखें ॥२८॥ म्हणोनि आइकें अर्जुना । जैसा विस्फुलिंग लागे इंधना मग तो प्रौढ जालिया त्रिभुवना । पुरें शके ॥२९॥ तैसें विषयांचें ध्यान । जरी विपायें बाहे मन । तरी येसणें हें पतन । गिंवसीत पावे ॥३३०॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४

अन्वय—विधेयात्मा तु रागद्वेषवियुक्तैः आत्मवश्यैः इंद्रियैः विषयान् चरन् प्रसादम् अधिगच्छति. ॥६४॥

म्हणोनि विषय हे आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे । मग रागद्वेष स्वभावें । नाशतील ॥३१॥ पार्था आणिकही एक । जरी नाशले रागद्वेष । तरी इंद्रिया विषयीं बाधक । रमतां नाहीं ॥३२॥ जैसा सूर्य आकाशगतु । रश्मिकरें जगातें स्पर्शतु । तरी संगदोषें काय लिंपैतु । तेथिचेनि ॥३३॥ तैसा इंद्रियार्थीं उदासीन । आत्मरसेंचि निर्भिन्न । जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ॥३४॥ तरी विषयांतही कांहीं । आपणपेंवांचूनि नाहीं । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ॥३५॥ जरी उदकीं उदकें बुडिजे । कां अग्नि आगी पोळिजे । तरी विषयसंगें आप्लविजे । परिपूर्णु तो ॥३६॥ ऐसा आपणचि केवळु । होऊनि असे निखळु । तयाची प्रज्ञा अचळु । निभ्रांत मानीं ॥३७॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

अन्वय—प्रसादे अस्य सर्वदुःखानां हानिः उपजायते, प्रसन्नचेतसः हि बुद्धिः आशु पर्यवतिष्ठते. ॥६५॥

देखें अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता । तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ॥३८॥ जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जयाचा जठरु । तया क्षुधेतृषेचा अडदरु । कांहींचि नाहीं ॥३९॥ तैसें हृदय

१ विसरत नाहीं. २ सर्व. ३ अल्पस्वल्प. ४ निःशेष. ५ विचारसमूह. ६ उपजे. ७ धन मिळण्याची इच्छा. ८ अविचार. ९ प्रचंड वाऱ्यानें. १० नष्ट. ११ रात्र. १२ स्मृतीची आठवण नाहींशी झाल्यावर. १३ बुडवावें. १४ कासावीस. १५ जन्मांधाला. १६ धावाधाव. १७ दीन होऊन. १८ पाहिजे तिकडे. १९ भ्रम-जन्ममरण. २० अवघडली जातें. २१ उपटून जाते. २२ प्राणाच्या. २३ जिवाला. २४ विस्तवाची ठिणगी. २५ लांकूड. २६ कदाचित्. २७ येवढें. २८ अनर्थ. २९ शोधीत येतो. ३० मनापासून. ३१ प्रीति. ३२ किरणांनीं. ३३ लिप्त होतो. ३४ विषयांचे ठिकाणीं. ३५ ब्रह्मरस. ३६ परिपूर्ण. ३७ रहित. ३८ बुडेल. ३९ सर्व. ४० बुद्धि. ४१ प्रवेश करणें. ४२ झरा. ४३ उदर. ४४ भय.

आत्मबोधानें युक्त होऊन राहतो, व तो अंतःकरणांत मला कधीं विसरत नाहीं. १७ जरी कोणी बाहेरचे विषय सोडून कर्मेंद्रियांना आवरून धरून स्वस्थ बसला, व त्यानें मनांत जरी विषयांची इच्छा केली, तथापि तो जन्ममरणांचे फेऱ्यांतून सुटला असें म्हणतां येत नाहीं. १८ विष हें सेवन करतेवेळीं जरी थोडें असलें तरी तें ज्याप्रमाणें, शरिरांत पसरून जिवाचा निःसंशय नाश करितें, १९ त्याप्रमाणें, मनांत विषयांची थोडी जरी इच्छा राहिली, तरी ती सर्व विचारसमूहाचा घात करिते! ३२०

विषयांचें चिंतन करणाऱ्या पुरुषाचे ठिकाणीं विषयाची आसक्ति (प्रीति) उत्पन्न होते. प्रीतीमुळें काम (प्रबल इच्छा) उत्पन्न होतो. त्या इच्छेच्या आड कोणी आलें असतां क्रोध, क्रोधापासून मूर्खपणा, मूर्खपणापासून स्मृतिनाश, स्मृतिनाशापासून बुद्धिनाश, व बुद्धिनाशामुळें पुरुषाचा सर्वस्वी नाश होतो! ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अंतःकरणांत विषयांची नुसती आठवण झाली, तरी विरक्ताला देखील त्यांविषयीं प्रीति उत्पन्न होते, आणि ह्या प्रीतीच्या योगानें मूर्तिमंत काम प्रकट होतो. २१ काम उत्पन्न झाला, कीं त्या ठिकाणीं आधीं क्रोध आलेलाच, व क्रोधामध्यें अविचार आपला ठेविलेलाच असावयाचा! २२ ज्याप्रमाणें दिव्याची जोत वाऱ्यानें नाहींशी होते, त्याप्रमाणें अविचारामुळें स्मृति नाश पावते. २३ संध्याकाळ होतांच रात्र जशी सूर्यतेजाला गिळून टाकते, त्याप्रमाणें स्मृतीचा भ्रंश झाल्यावर मनुष्याची दशा होते. २४ मग अज्ञानामुळें त्याची बुद्धि केवळ अंधळी होऊन तो सर्व गोष्टींस आंचवतो, आणि त्याला कांहीं सुचेनासें होतें. २५ जन्मांधाला पळण्याचा प्रसंग आल्यावर तो जसा दीन होऊन सैरावैरा धावूं लागतो, त्याप्रमाणें, अर्जुना, बुद्धीला भ्रमण होतें. २६ अशा रीतीनें बुद्धीला भ्रंश झाला म्हणजे बुद्धि घोंटाळ्यांत पडते, आणि मग सर्व ज्ञान नष्ट होतें. २७ शरिरांतील प्राण निघून गेला म्हणजे जसा देह प्रेतरूपी होतो, त्याप्रमाणें, बुद्धि नष्ट झाल्यावर जिवाची स्थिति होते. २८ म्हणून, अर्जुना, ऐकः इंधनाला ठिणगी लागून ती भडकली म्हणजे जशी त्रिभुवनाला देखील पुरते, २९ त्याप्रमाणें अंतःकरणांत यत्किंचित् जरी विषयांचें स्मरण झालें, तरी एवढा हा अनर्थ ओढवतो! ३३०

प्रीति व द्वेष टाकून ज्यानें आपलीं इंद्रियें आपल्या अधीन ठेविलीं आहेत, त्यानें विषयांचें जरी सेवन केलें तरी त्याचे अंतःकरणाची प्रसन्नता बिघडत नाहीं. ॥ ६४ ॥

म्हणून, मनांतून सर्व विषय काढून टाकावे, म्हणजे राग, प्रीति आणि द्वेष [अप्रीति] हे आपोआप नाहींतसे होतात. ३१ पार्था, आणखी तुला सांगतों कीं, राग व द्वेष नाहींतसे झाल्यावर जरी इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं रममाण झालीं, तरी ते विषय बाधक होत नाहींत. ३२ ज्याप्रमाणें, आकाशांतून सूर्य हा आपल्या किरणरूपी हातांनीं जगतांतील वस्तूंना स्पर्श करतो, परंतु त्यांच्या संसर्गदोषानें लिप्त होतो कीं काय? [नाहीं!] ३३ त्याप्रमाणें, जो विषयांचे ठिकाणीं उदासीन, आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं निमग्न, व कामक्रोधांपासून अलिप्त असतो, ३४ आणि, अर्जुना, जो विषयांमध्यें आपल्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहींच पहात नाहीं, त्याला विषय कसले? आणि बाधणार तरी कोणाला? ३५ जर पाण्यांत पाणी बुडेल, किंवा अग्नीनें अग्नि जळेल, तर मात्र तो परिपूर्णत्वास पावलेला पुरुष विषयांचे संगतीनें बुडेल. ३६ अशा प्रकारें, जो आपण स्वतःच सर्वरूप होऊन राहतो, तोच अचलप्रज्ञ (स्थिरबुद्धि) असें निभ्रांत समज. ३७

चित्ताला प्रसन्नता प्राप्त झाली म्हणजे सर्व दुःखांचा नाश होतो, आणि प्रसन्नचित्त झालेल्याची बुद्धि लवकर आत्म्याचे ठिकाणीं स्थिर होते. ॥ ६५ ॥

असें पहा कीं, ज्या ठिकाणीं मनाची पूर्ण शांति आहे, तेथें ह्या सर्व संसारदुःखांचा प्रवेश होत नाहीं. ३८ ज्याचे उदरांतच अमृताचा झरा उत्पन्न झाला आहे, त्याला जशी तहानभुकेची कांहींच पीडा होत नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, ज्याचें हृदय प्रसन्न आहे, त्याला दुःख कसलें? आणि तें होणार तरी कोठून? त्याची

प्रसन्न होये । तरी दुःख कैंचें कें आहे । तेथें आपैसी[1] बुद्धि राहे । परमात्मरूपीं ॥४०॥ जैसा [2]निर्वातींचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु । तैसा स्थिरबुद्धि [3]स्वस्वरूपु । योगयुक्तु ॥४१॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चाऽयुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥

अन्वय—अयुक्तस्य बुद्धिः नास्ति च अयुक्तस्य भावना न (अस्ति) च अभावयतः शांतिः न (अस्ति) अशांतस्य सुखं कुतः ? ॥६६॥

ये [4]युक्तीची कडसणी । नाहीं जयाच्या अंतःकरणीं । तो आकळिला जाण [6]गुणीं । विषयादिकीं ॥४२॥ तया स्थिरबुद्धि पार्था । कहीं नाहीं सर्वथा । आणि स्थैर्याची आस्था । तेही नुपजे ॥४३॥ निश्चिंतत्वाची भावना । जरी नव्हेचि देखें मना । तरी शांति केवीं अर्जुना । आंपु होय ॥४४॥ जेथ शांतीचा जिव्हाळा नाहीं । तेथ सुख विसरोनि न रिघे कहीं । जैसा पापियाच्या ठायीं । मोक्षु न वसे ॥४५॥ देखें अग्निमाजि [11]घापती । तियें बीजें जरी [12]विरूढती । तरी [13]अशांता सुखप्राप्ती । घडों शके ॥४६॥ म्हणोनि [14]अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें । या कारणें इंद्रियांचें । [15]दमन निकें ॥४७॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥६७॥

अन्वय—चरतां इंद्रियाणां हि यन्मनः अनुविधीयते, तत् अंभसि वायुः नावं इव अस्य प्रज्ञां हरति ॥६७॥

इंद्रियें जें जें म्हणती । तें तेंचि जे पुरुष करिती । ते तरलेचि न तरती । विषयसिंधु ॥४८॥ जैसी नाव [16]थडिये ठाकितां । जरी [19]वरपडी होय दुर्वाता । तरी चुकलाही [19]मागौता । [20]अपावो पावे ॥४९॥ तैसी [21]प्राप्तिही पुरुषें । इंद्रियें [22]लाळिलीं जरी कौतुकें । तरी [23]आक्रमिला जाण दुःखें । [24]संसारिकें ॥३५०॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

अन्वय—तस्मात्, हे महाबाहो ! यस्य इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः सर्वशः निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ६८

म्हणोनि आपुलीं [25]आपणपेंया । जरी इंद्रियें येती [26]आया । तरी अधिक कांहीं धनंजया । सार्थक असे ॥५१॥ देखें कूर्म जियापरी । [27]उवाइला अवयव पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी । आपणपेंचि ॥५२॥ तैसीं इंद्रियें [28]अपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पावली असे ॥५३॥ आतां आणिक एक गहन । [29]पूर्णाचें चिन्ह । अर्जुना तुज सांगेन । परिस पां ॥५४॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः

अन्वय—या सर्वभूतानां निशा तस्यां संयमी जागर्ति. यस्यां भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुनेः निशा. ६९

देखें भूतजात[30] निदेलें[31] । तेथेंचि जया [32]पाहलें । आणि जीव जेथ [33]चेइले । तेथ निद्रितु जो ॥५५॥ तोचि तो निरुपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि । तोचि जाणें [34]निरवधि । मुनीश्वर ॥५६॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे
स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

अन्वय—यद्वत् आपः आपूर्यमाणं अचलप्रतिष्ठं समुद्रं प्रविशंति, तद्वत् सर्वे कामाः यं प्रविशंति सः शांतिं आप्नोति; कामकामी न. ॥७०॥

पार्था आणीकही परीं । [35]तो जाणों येईल अवधारीं । जैसी [36]अक्षोभता सागरीं । अखंडित ॥५७॥ जऱ्ही [37]सरितौघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत ।

१ आपोआप. २ निवाऱ्यांतला. ३ आत्मरूप समाधीनें युक्त. ४ योगयुक्तीची. ५ विचार. ६ पाशांनीं. ७ शब्दादिकांनीं. ८ स्थिरपणाची. ९ प्राप्त. १० पाझर. ११ घातलेलीं. १२ उगवतील. १३ शांति नसणाऱ्यास. १४ अनियमितपणा. १५ निग्रह. १६ तीरास. १७ प्राप्त. १८ भोंवरा, वादळ. १९ पुन्हा. २० अपाय. २१ सिद्ध, कृतार्थ. २२ पोशिलीं; २३ ओढला, २४ संसारसंबंधी. २५ आपणांस

२६ स्वाधीन. २७ सुखावलेला. २८ वश, स्वाधीन. २९ ज्ञान्याचें. ३० प्राणिमात्र. ३१ निजलेले. ३२ उजाडलें. ३३ जागे झालें. ३४ गंभीर. ३५ स्थितप्रज्ञ. ३६ शांतता. ३७ नद्यांचा प्रवाह.

बुद्धि आपोआपच ईश्वरस्वरूपीं जडून राहते. ३४० ज्याप्रमाणें निवाऱ्यांतील दिव्याची जोत मुळींच कधींही हालत नाहीं, त्याप्रमाणें, जो स्थिरबुद्धि आहे, तो आत्मस्वरूपसमाधीमध्यें निश्चलपणें रत असतो. ४१

ज्याचें अंतःकरण स्वस्थ नसतें, त्याला आत्मज्ञानाची बुद्धि नाहीं; ज्याला ध्यान नाहीं त्याला शांति नाहीं; व ज्याला शांति नाहीं त्याला सुख कोठून असणार? ॥ ६६ ॥

ह्या योगयुक्तीचा विचार ज्याचे अंतःकरणांत नाहीं, त्याला शब्दादिक विषय आपले पाशांत गोंवून घेतात. ४२ पार्था, त्याच्या बुद्धीला कधींही स्थिरता नसते, व तिचे प्राप्तीविषयीं त्याचे अंतःकरणांत इच्छाही उत्पन्न होत नाहीं. ४३ अर्जुना, स्थिरपणाची भावना त्याचे अंतःकरणांत मुळींच जर उत्पन्न होत नाहीं, तर त्याला शांति कशाची प्राप्त होणार? ४४ पाप्याकडे मोक्ष जसा ढुंकूनही पहात नाहीं, त्याप्रमाणें, जेथें शांतीचा लेशही नाहीं, तेथें सुख हें चुकून देखील जात नाहीं. ४५ हें पहा—जर विस्तवांत घातलेलीं धान्याचीं बीजें उगवलीं, तरच शांतिहीन मनुष्याला सुखप्राप्ति घडूं शकेल. ४६ म्हणून, मनाचा अनियमितपणा हेंच दुःखाचें कारण आहे; ह्याकरितां इंद्रियनिग्रह करणें हेंच उत्तम. ४७

ज्याचें मन इंद्रियांच्या संगतीनें त्यांचे मागोमाग जातें, तें मन, जशी समुद्रांत असलेली नाव प्रतिकूल वाऱ्यानें बुडते, तसें बुद्धीस हरण करतें. ॥ ६७ ॥

जे पुरुष इंद्रियांचे इच्छेप्रमाणें वागतात, ते, ह्या विषयरूप सागरांतून आपण तरलों आहों असें समजत असले तरी खरोखर तरत नाहींत. ४८ ज्याप्रमाणें एखादी नाव तीराजवळ आली असून जर वादळ उत्पन्न झालें तर चुकवून आलेल्या अपायांत फिरून सांपडते, ४९ त्याप्रमाणें, सिद्ध पुरुषानें जरी इंद्रियांचें कौतुकानें लालन केलें, तरी तो संसारदुःखांनीं व्यापिला जातो असें समज. ३५०

म्हणून, हे महाबाहो अर्जुना, इंद्रियांचे अर्थ जे विषय त्यांपासून इंद्रियें सर्वप्रकारेंकरून जो आवरून धरतो, त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें समज. ॥ ६८ ॥

म्हणून, धनंजया, आपलीं इंद्रियें आपल्या अधीन झालीं म्हणजे मग ह्यापेक्षां अधिक सार्थक तें काय आहे? ५१ पहा कीं—ज्याप्रमाणें कांसव आपले पसरलेले अवयव स्वेच्छेनें स्वतःच आवरतें, ५२ त्याप्रमाणें, ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन असून तो म्हणेल त्याप्रमाणें करतात, त्याचीच बुद्धि स्थिरत्वाप्रत पावली असें समज. ५३ अर्जुना, आतां, ज्ञान्यास ओळखण्याची आणखी एक सूक्ष्म खूण तुला सांगतों, ती ऐक. ५४

स्वरूपाविषयीं अज्ञान हीच रात्र. त्या रात्रीचे समयीं योगी पुरुष जागा असतो, व स्वरूपानुभवरूप जागृति भोगतो; आणि ज्या स्वरूपाज्ञानरूप रात्रीचे ठिकाणीं सर्व भूतें सत्यबुद्धीनें जागीं असतात, त्या संसाराविषयीं योगी पुरुषाला रात्र झालेली असते! ॥६९॥

सर्व प्राण्यांस अज्ञात असलेल्या आत्मस्वरूपाविषयीं ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे, आणि ज्याविषयीं प्राणिमात्र जागे आहेत, त्या विषयसुखाचे ठिकाणीं जो निजलेला आहे, ५५ तोच, अर्जुना, उपाधिरहित, स्थिरबुद्धि आणि गंभीर असा सत्पुरुष आहे असें समज. ५६

बरेचवर पाण्यानें भरणाऱ्या व मर्यादा न सोडणाऱ्या समुद्रांत जशा सर्व नद्या वगैरे येऊन मिळतात, तसें, जो निष्काम असून सर्व काम ज्याचे ठिकाणीं प्रवेश करितात त्याला शांति मिळते; परंतु जो कामाची इच्छा करतो त्याला शांति मिळत नाहीं. ॥ ७० ॥

पार्था, आणखी एका पर्यायानें तो स्थितप्रज्ञ मनुष्य ओळखतां येतो, तो कोणता तो ऐक. समुद्राचे ठिकाणीं जशी निरंतर परिपूर्णता असते तशी ह्या पुरुषाचे ठिकाणीं असते. ५७ जरी समुद्रास पावसाळ्यांत नद्यांचे प्रवाह भरपूर होऊन मिळतात, तरी तो किंचि-

तऱ्ही अधिक नोहे ईषत । मर्यादा न संडी ॥५८॥ ना तरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषूनि जाती समस्ता । परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्रु जैसा ॥५९॥ तैसा प्राप्तीं ऋद्धिसिद्धि । तयासि क्षोभु नाहीं बुद्धी । आणि न पैवतां न बाधी । अधृति तयातें ॥३६०॥ सांगें सूर्याच्या घरीं । प्रकाशु काय वातीवेरी । कां न लाविजे तरी अंधारीं । कोंडेल तो ॥६१॥ देखें ऋद्धिसिद्धि तयापरी । आली गेली सें न करी । तो विगुंतला असे अंतरीं । महासुखीं ॥६२॥ जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पाबळें म्हणे । तो केविं रंजे पालवणें । भिल्लांचेनि ॥६३॥ जो अमृतासी ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥६४॥ पार्था नवल हें पाहीं । जेथ स्वर्गसुखा लेखणी नाहीं । तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्रौढता होती ॥६५॥

विहाय कामान्यःसर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ७१

अन्वय—यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय निस्पृहः निर्ममः निरहंकारः (सन्) चरति, सः शांतिं अधिगच्छति.

ऐसा आत्मबोधें तोषला । जो परमानंदें पोखला । तोचि स्थिरप्रज्ञु भला । वोळख तूं ॥६६॥ तो अहंकारातें दवडुनी । सकळ काम सांडुनी । विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजीं ॥६७॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति

अन्वय—हे पार्थ, एषा ब्राह्मी स्थितिः एनां प्राप्य न विमुह्यति अंतकाले अपि अस्यां स्थित्वा निर्वाणं ब्रह्म ऋच्छतिम्. ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

हे ब्रह्मस्थिति निःसीम । जे अनुभविती निष्काम । ते पावले परब्रह्म । अनायासें ॥६८॥ जे चिद्रूपीं मिळतां । देहांतींची व्याकुळता आड ठाकों नसके चित्ता । प्रज्ञा जयीं ॥६९॥ तेचि हे स्थिति । स्वमुखें श्रीपति । सांगत अर्जुनाप्रति । संजयो म्हणे ॥३७०॥ ऐसें कृष्णवाक्य गेकिलें । तेथ अर्जुनें मनीं म्हणितलें । आतां आमुचिया काजा कीर आलें । उपपत्ती इया ॥७१॥ जें कर्मजात आघवें । एथ निराकारिलें देवें । तरी पौरुषलें म्यां झुंजावें । म्हणूनियां ॥७२॥ ऐसा श्रीअच्युताचिया बोला । चित्तीं धनुर्धर उबवायिला । आतां प्रश्न करील भला । आशंकोनी ॥७३॥ तो प्रसंगु असे नागरु । जो सकळ धर्मांसि आगरु । कीं विवेकामृतसागरु । प्रांतहीनु ॥७४॥ जो आपण सर्वज्ञनाथु । निरूपिता होईल श्रीअनंतु । ज्ञानदेव सांगेल मातु । निवृत्तिदासु ॥७५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

---

१ किंचित्. २ उल्हास. ३ प्राप्त होतां. ४ असंतुष्टता. ५ एवढा. ६ लावला. ७ आठवण. ८ घराच्या शोभेनें. ९ तुच्छ. १० पालें. (कोल्हाट्यांचीं घरें.) ११ नांव, दोष. १२ पर्वा, गणना. १३ अल्प, साधारण. १४ पोसला, पुष्ट झाला. १५ स्थिरबुद्धि. १६ फिरे. १७ सीमारहित, बाणेदार. १८ ज्ञानस्वरूपीं. १९ ज्ञान्याला. २० ज्या ब्रह्मस्थितीनें. २१ युक्ती. २२ सर्व कर्में. २३ निषेधिलें. २४ राहिलें. २५ हर्ष पावला. २६ सुंदर. २७ उत्पत्तिस्थान. २८ अमर्याद. २९ गोष्ट.

त्ही अधिक न होतां आपली मर्यादा उल्लंघन करीत नाहीं; ५८ किंवा, अर्जुना, उन्हाळ्यांत सर्व नद्यांचें पाणी जरी आटलें तरी तो समुद्र ज्याप्रमाणें कमी होत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें, ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्यानें तो पुरुष उल्हास पावत नाहीं, आणि प्रसन्न न झाल्या तरी असंतुष्ट होत नाहीं. ३६० पहा कीं, सूर्याचे घरीं दिव्याचे जोतीचा प्रकाश केला तरच उजेड पडतो, किंवा तो न लावला तर त्याला अंधारांत कोंडून बसावें लागतें काय? ६१ त्याप्रमाणें, त्या पुरुषाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि आल्या काय? व गेल्या काय? त्यांची आठवण सुद्धां त्याला होत नाहीं. कारण, त्याचें अंतःकरण महासुखांत निमग्न असतें. ६२ जो आपल्या घराच्या सौंदर्यापुढें इंद्रभुवनाला सुद्धां तुच्छ मानतो, त्याला भिल्लांच्या पालांपासून कसें समाधान होणार? ६३ जो अमृताला देखील नांवें ठेवितो तो जसा कांजी पीत नाहीं, तसा आत्मज्ञानी ऋद्धिसिद्धींचा उपभोग घेत नाहीं. ६४ अर्जुना, ही एक मोठी आश्चर्यकारक गोष्ट आहे कीं, ज्या ठिकाणीं स्वर्गसुखाची सुद्धां गणती नाहीं, त्याला यःकश्चित् ऋद्धिसिद्धींनीं मोह घालण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे काय? ६५

जो पुरुष सर्व कामवासनांचा त्याग करून, निस्पृह होऊन आणि मी व माझें हें द्वंद्व टाकून असतो, त्यालाच शांतिसुख प्राप्त होतें. ॥ ७१ ॥

त्याप्रमाणें आत्मबोधानें संतोष पावलेला आणि परमानंदांत निमग्न झालेला तोच खरा स्थिरबुद्धि असें तूं समज. ६६ तो मीपणा दवडून, सर्व विषय सोडून, जगदाकार होऊन जगांत संचारतो. ६७

अर्जुना, ह्याच स्थितीला ब्रह्मस्थिति(सर्व कर्म सोडून ब्रह्मरूपानें असणें) म्हणतात. ही प्राप्त झाली असतां प्राणी मोह पावत नाहीं. ह्या स्थितींत असून मरण आलें तरीही तो शांत असें जें ब्रह्म त्याला प्राप्त होतो. ७२

अशी निःसीम ब्रह्मस्थिति जे निष्काम पुरुष अनुभवितात, ते अनायासेंच परब्रह्मास (आत्मस्वरूपास) जाऊन मिळतात. ६८ ज्ञानस्वरूपीं मिळाल्यावर ज्या ब्रह्मस्थितीनें देहांतीची व्याकुळता (भ्रांति) त्यांच्या चित्ताच्या आड येऊ शकत नाहीं. ६९ संजय धृतराष्ट्रास म्हणतोः–राजा, तीच ही स्थिति श्रीकृष्णांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितली. ३७० असें श्रीकृष्णांचें बोलणें ऐकल्यावर अर्जुन मनांत म्हणाला कीं, ही युक्ति आतां आमच्या बरी पथ्यावर पडली! ७१ ज्या सर्व कर्मांचा देवांनीं निषेध केला, त्या निषेधानें, मी युद्ध करावें असें देवांचें म्हणणें सहज बाजूस राहतें. ७२ त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांचें भाषण ऐकून अर्जुन आपले मनांत फार हर्षित झाला. आतां तो शंका घेऊन पुढें गहन प्रश्न करील. ७३ तो संवाद फार सुरस असून सर्व धर्मांचें उत्पत्तिस्थान अथवा अमर्याद विचारामृतसमुद्रच आहे. ७४ त्या संवादाचें निरूपण जगदीश्वर स्वतः करतील, व ती गोष्ट निवृत्तिदास जे ज्ञानदेव ते सांगतील. ३७५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तिसरा.

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव॥१॥

अन्वय—हे जनार्दन, ते कर्मणः बुद्धिः ज्यायसी मता चेत्, तत्, हे केशव, मां घोरे कर्मणि किं नियोजयसि ? १

मग आइका अर्जुनें म्हणितलें । देवा तुम्हीं जें वाक्य बोलिलें । तें निकें[1] म्यां परिसिलें । कृपानिधी ॥१॥ तेथें[2] कर्म आणि कर्ता । उरेचिना पाहतां । ऐसें मत तुझें श्रीअनंता । निश्चित जरी ॥२॥ तरी मातें केविं श्रीहरी । म्हणसी पार्था संग्रामु करीं । इये लाजसीना महाघोरीं । कर्मीं सुतां[3] ॥३॥ हां गा कर्म तूंचि अशेष । निराकरिसी[4] निःशेष । तरी मजकरवीं हें हिंसक । कां करविसी ॥४॥ तरी हेंचि विचारीं श्रीहृषीकेशा । तूं मान देसी कर्मलेशों[5] । आणि येसणी[6] हे हिंसा । करवीत आहासी ॥५॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् २

अन्वय–व्यामिश्रेण इव वाक्येन मे बुद्धिं मोहयसि इव, तत् निश्चित्य एकं वद-येन अहं श्रेयः आप्नुयाम्. ॥२॥

देवा तुवांचि ऐसें बोलावें । तरी आम्हीं नेणंतीं काय करावें । आतां संपलें म्हणों पां आघवें । विवेकाचें ॥६॥ हां गा उपदेशु जरी ऐसा । तरी अपभ्रंशु तो कैसा । आतां पुरला आम्हां धिंवसा[11] । आत्मबोधाचा ॥७॥ वैद्यु पथ्य वारूनि[12] जाये । मग जरी आपणचि विष सुये[13] । तरी रोगिया कैसेनि जिये[14] । सांगें मज ॥८॥ जैसें आंधळें सुइजे[15] आं-व्हांटा[16] । कां मांजवण[17] दीजे मर्कटा । तैसा उपदेशु हा गोमटा[18] । वोडवला[19] आम्हां ॥९॥ मी आधींचि कांहीं नेणें । वरी कवळिलों[20] मोहें[21] येणें । श्रीकृष्णा विवेकु[22] या कारणें । पुसिला तुज ॥१०॥ तंव तुझी एकेक नवाई[23] । एथ उपदेशामाजि गोवाई[24] । तरी अनुसरलिया[25] काई । ऐसें कीजे ॥११॥ आम्हीं तनुमनुजीवें । तुझिया बोला वोटंगावें[26] । आणि तुवांचि ऐसें करावें । तरी सरलें म्हणे ॥१२॥ आतां ऐसियापरी बोधिसी । तरी निकें आम्हां करिसी । एथ ज्ञानाची आस कायसी । अर्जुन म्हणे ॥१३॥ तरी ये जाणिवेचें[27] कीर सरलें । परी आणीक एक असें जाहलें । जें थितें[28] हें डहुळलें[29] । मानस माझें ॥१४॥ तेवींचि श्रीकृष्णा हें तुझें । चरित्र कांहीं नेणिजे । जरी चित्त पाहसी माझें । येणें मिषें ॥१५॥ ना तरी झकवीतु[30] आहासी मातें । कीं तत्त्वचि कथिसी ध्वनितें[31] । हें अवगमितां[32] निरुतें[33] । जाणवेना ॥ १६ ॥ म्हणोनि आइकें देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा । मज विवेकु सांगावा । मऱ्हाटा[34] जी ॥१७॥ मी अत्यंत जडु[35] असें । परी ऐसाही निकें परियेसें[36] । श्रीकृष्णा बोलावें तुवां तैसें । एकनिष्ठ ॥१८॥ देखें रोगातें जिणावें[37] । औषध तरी देयावें । परी तें अति रुच्य व्हावें । मधुर जैसें ॥१९॥ तैसें

---

१ चांगलें. २ त्यावरून पाहतां. ३ घालितांना. ४ निषेधिसी. ५ कर्ममार्गास, ६ येवढी. ७ अज्ञान्यांनीं. ८ विचाराचें. ९ भ्रष्टपणा. १० पूर्ण झाला. ११ मनोरथ. १२ सांगून. १३ घालील. १४ बांचेल. १५ घालवावें. १६ आडमार्गाला. १७ मद्यादि कैफी पदार्थ, १८ सुरेख! आवडता! १९ प्राप्त झाला.

२० ग्रस्त झालों. २१ भ्रांतीनें. २२ विचार. २३ नवल, मजा. २४ गुंतागुंत. २५ शरणागतास. २६ आश्रय करावा. २७ ज्ञानाचें. २८ स्थिर असलेलें. २९ घोटाळ्यांत पडलें. ३० फसवीत आहेस. ३१ गूढार्थानें. ३२ अनुमान करितां. ३३ खरें. ३४ स्पष्ट, प्राकृत. ३५ मंदमति. ३६ चांगलें ऐकेन. (मला स्पष्ट समजेल अशा प्रकारें.) ३७ जिंकावें.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तिसरा.

अर्जुन म्हणाला:—हे जनार्दना, केशवा, कर्मयोगापेक्षां बुद्धियोग श्रेष्ठ आहे असें जर तुझें मत आहे, तर मग मला हिंसक कर्माचे ठिकाणीं कां प्रवृत्त करीत आहेस ? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणाला:—देवा कृपानिधे, तुम्ही जें बोललां, तें मीं लक्षपूर्वक ऐकलें. १ त्यावरून पाहतां, कर्म आणि कर्ता हीं उरतच नाहींत. श्रीअनंता, हेंच जर आपलें निश्चित मत असेल, २ तर मग, हृषीकेशा, ' पार्था, तूं संग्राम कर ' असें मला कां सांगतां ? ह्या भयंकर कर्मांत मला घालतांना तुम्हांला संकोच कसा वाटत नाहीं ? ३ हें पहा—सर्व कर्मांचा तुम्ही निषेध करतां, तर मग माझ्या हातून असलें हिंसक कर्म कां करवितां ? ४ तर, हृषीकेशा, ह्याचा आपणच विचार करा कीं, आपण कर्ममार्गाला इतका मान देऊन माझ्या हातून ही भयंकर हिंसा करवीत आहां ! ५

ह्या आपल्या जणूं काय घोंटाळ्याच्या बोलण्यानें तूं माझ्या मनाला भ्रम उत्पन्न करीत आहेस; तेव्हां तूं असें एक निश्चित सांग कीं, ज्याच्या योगानें मी आपलें कल्याण करून घेईन. ॥ २ ॥

देवा, तुम्हीच जर असें बोलूं लागलां, तर आम्हीं अज्ञान्यांनीं काय करावें ? तर आतां विचाराची गोष्ट संपलीच असें म्हटलें पाहिजे. ६ अज्ञान घालविण्याकरितां जर असा संदिग्ध उपदेश कराल, तर ह्याहून भ्रम निराळा तो कोणता ? आतां आमची आत्मबोधाची इच्छा पूर्णच झाली म्हणावयाची ! ७ मला सांगा कीं, वैद्य हा रोग्याची प्रकृति पाहून त्यावर पथ्याची योजना करून गेल्यावर जर आपण होऊनच औषधांत विष घालील, तर रोग्यानें जगावें कसें ? ८ ज्याप्रमाणें अंधळ्यास आडवाटेला लावावें, किंवा माकडाला मद्य पाजावें, तसा आपला हा उत्तम उपदेश आम्हांस चांगलाच फळला ! ९ श्रीकृष्णा, मला आधींच कांहीं समजत नाहीं; त्यांतून मी ह्या मोहानें ग्रस्त झालों आहें; म्हणून तुम्हांला विचाराची गोष्ट पुसली, १० तों तुमचें आपलें एकेक नवलच ! तुमच्या उपदेशांत साराच घोंटाळा ! तर शरणागताशीं असें का वागावयाचें ? ११ आम्हीं कायावाचामनेंकरून आपल्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवावा, आणि तुम्हीच जर असें करूं लागलां, तर मग आटोपलेंच म्हणावयाचें ! १२ अर्जुन म्हणतो: " आतां अशा प्रकारें जर आपण बोध करीत असलां, तर मग आमचें चांगलेंच करीत आहां ! १३ तर आतां येथें ज्ञानाची आशा कशाला पाहिजे ? ज्ञान संपादन करण्याची हौस संपली; परंतु उलटें एक असें झालें कीं, माझ्या मनाची स्थिरता जाऊन तें जास्त घोंटाळ्यांत मात्र पडलें ! १४ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णा, तुमची लीला आम्ही कांहीं जाणूं शकत नाहीं. ह्या उपदेशाच्या मिषानें जर आपण माझें मन पहात असाल तर कोण जाणे ! १५ किंवा मला फसवीत आहां, का गूढार्थानें ब्रह्मस्वरूप सांगत आहां, ह्याचें अनुमान करतां खरें कांहींच कळत नाहीं. १६ म्हणून, देवा, ऐका. हा गूढार्थ न सांगतां, जो कांहीं आपला विचार असेल तो स्पष्ट सांगा. १७ श्रीकृष्णा, मी अतिशय मंदबुद्धि आहें; तेव्हां अशा मलाही चांगलें समजेल, असें एक निश्चयात्मक बोलणें आपण बोला. १८ असें पहा—औषध देऊन रोग तर नाहींसा व्हावा, परंतु तें औषध मधुर व रुचकर असावें; १९ त्याचप्रमाणें, सर्व अर्थांनें परिपूर्ण व [आचरण्यास] योग्य असें तत्त्व आपण

सकळार्थभरित । तत्त्व सांगावें उचित । परी बोधें माझें चित्त । जयापरी ॥२०॥ देवा तुजऐसा निजगुरु । आजि आर्तीधणी[1] कां न करूं । एथ भीड कवणाची धरूं । तूं माय आमुची ॥२१॥ हां गा कामधेनूचें दुभतें । दैवें जाहलें जरी आपैतें[2] । तरी कामनेची कां तेथें । वानी[3] कीजे ॥२२॥ जरी चिंतामणी हाता चढे । तरी वांछेचें कवण सांकडें[4] । कां आपुलेनि सुरवाडें[5] । इच्छावें ना ॥ २३ ॥ देखा अमृतसिंधूतें ठाकावें[6] । मग ताहानाचि जरी फुंटावें[7] । तरी सायासु कां करावे । मागील ते ॥२४॥ तैसा जन्मांतरीं बहुतीं । उपासितां श्रीलक्ष्मीपती । तूं दैवें आजि हातीं । जाहलासी जरी ॥२५॥ तरी आपुलिया सवेसा[8] । कां न मागावासि परेशा[9] । देवा सुकाळु हा मानसा । पाहिला[10] असे ॥२६॥ देखें सकळार्तीचें[11] जियालें[12] । आजि पुण्य यशासि आलें । हे मनोरथ जहाले । विजयी[13] माझे ॥२७॥ जी जी परमसंगळधामा[14] । सकळदेवदेवोत्तमा । तूं स्वाधीन आजि आम्हां । म्हणऊनियां ॥२८॥ जैसें मातेच्या ठायीं । अपत्या अनवसरु[15] नाहीं । स्तन्यालागूनि[16] पाहीं । जियापरी ॥२९॥ तैसें देवा तूतें । पुसिजतसे आवडतें[17] । आपुलेनि आर्तें । कृपानिधी ॥३०॥ तरी पारत्रिकीं[18] हित । आणि आचरितां तरी उचित । तें सांगें एक निश्चित । पार्थु म्हणे ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ३

अन्वय–हे अनघ, अस्मिन् लोके मया द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ताः–सांख्यानां ज्ञानयोगेन, योगिनां कर्मयोगेन ॥३॥

या बोला श्रीअच्युतु । म्हणतसे विस्मितु[19] । अर्जुना हा ध्वनितु[20] । अभिप्रावो ॥३२॥ जे बुद्धियोगु[21] सांगतां । सांख्यमतसंस्था[22] । प्रकटिली स्वभावता । प्रसंगें आम्हीं ॥३३॥ तो उद्देशु तूं नेणसीचि । म्हणोनि क्षोभलासि वायांचि । तरी आतां जाणें म्यांचि । उक्त[23] दोन्ही ॥३४॥ अवधारीं वीरश्रेष्ठा । ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा[24] । मजचिपासूनि प्रगटा । अनादिसिद्ध ॥३५॥ एक ज्ञानयोगु म्हणिजे । जो सांख्यीं अनुष्ठिजे[25] । जेथ वोळखीसवें पाविजे । तद्रूपता[26] ॥३६॥ एक कर्मयोगु जाण । जेथ साधकजन[27] निपुण[28] । होऊनियां निर्वाण[29] । पावती वेळे[30] ॥३७॥ हे मार्गु तरी दोनी । परी एकवटती[31] निदानीं[32] । जैसी सिद्धसाध्यभोजनीं[33] । तृप्ति एक ॥३८॥ कां पूर्वापरें[34] सरिता । भिन्न दिसती पाहतां । मग सिंधुमिळणीं[35] ऐक्यता । पावती शेखीं[36] ॥३९॥ तैसीं दोनीही मतें । सूचिती[37] एका कारणातें[38] । परी उपास्ति[39] ते योग्यते । आधीन असे ॥४०॥ देखें उड्डवनासरिसा[40] । पक्षी फळासि झोंबे जैसा । सांगें नरु केविं तैसा । पावे वेगा ॥४२॥ तो हळू हळू डाळेंडाळें[41] । केतुलेनि[42] एके वेळें । तया मार्गाचेनि बळें । निश्चित ठाकी[43] ॥४२॥ तैसें देख पां विहंगममतें[44] । अधिष्ठूनि[45] ज्ञानातें । सांख्य[46] सद्य[47] मोक्षातें । आकळिती ॥४३॥ येरें योगिये कर्माधारें[48] । विहितेंचि[49] निजाचारें[50] । पूर्णता अवसरें[51] । पावते होती ॥४४॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४

---

१ इच्छेची तृप्ति. २ प्राप्त. ३ कमतरता. ४ संकट. ५ सुखानें, आवडेल तसें. ६ उभे रहावें. ७ तरफडावें. ८ स्वेच्छेनें. ९ परमेश्वरा. १० उजेडला. ११ सर्व इच्छेचें. १२ जीवसाफल्य. १३ फलप्रद. १४ पूर्ण कल्याणाचें स्थान. १५ अवेळ. १६ स्तनपान करण्यास. १७ इच्छेनें. १८ परलोकीं. १९ आश्चर्यानें. २० गर्भित. २१ ईश्वरार्पण कर्मयोग. २२ आत्मानात्मविचार, ज्ञानयोग. २३ सांगितलें. २४ संप्रदाय. २५ आचरतात. २६ ब्रह्मरूपत्व. २७ मुमुक्षु. २८ तत्पर. २९ मोक्ष. ३० ज्ञानोत्तरकालीं. ३१ एकत्र होतात. ३२ शेवटीं. ३३ तयार असलेले व तयार होणारे अन्नानें. ३४ पूर्वपश्चिम. ३५ समुद्रांत मिळाल्यानंतर. ३६ अखेरीस. ३७ सुचवितात. ३८ तत्त्वाला. ३९ उपासना. ४० उड्डाणाबरोबर. ४१ ह्या फांदीवरून त्या फांदीवर. ४२ कांहीं. ४३ प्राप्त होतो. ४४ पक्षीपद्धतीनें, ज्ञानमार्गानें. ४५ आश्रय करून. ४६ ज्ञानी. ४७ लागलीच. ४८ पिपीलिकामार्गें, कर्ममार्गें. ४९ वर्णाश्रमधर्मानें. ५० विहित कर्मानें. ५१ अवकाशानें.

सांगा; पण ज्या रीतीनें माझ्या मनाला त्याचा पूर्ण बोध होईल, त्या रीतीनें सांगा २० देवा, तुमच्यासारखा गुरु मला मिळाला असतां आज मी आपल्या मनाची इच्छा कां न तृप्त करून घ्यावी ? ह्या ठिकाणीं मीं भीड कोणाची धरावी ? तूं माझी माउली आहेस ! २१ असें पहा, कीं दैवयोगानें कामधेनूचें दुभतें प्राप्त झाल्यावर इच्छित मागण्यास कां कमी करावें ? २२ किंवा चिंतामणि हातीं आल्यावर मग इच्छित वस्तु मागण्याचें संकट कां पडावें ? आपल्याला जें अपेक्षित असेल तें कां न मागावें ? २३ पहा कीं, अमृतसिंधूचे कांठीं उभें राहून अमृत न पितां जर तहानेनें व्याकुळ व्हावें, तर मग अमृतसिंधूजवळ येण्याचे श्रम तरी कां घ्यावे ? २४ त्याचप्रमाणें, हे कमलापते, तुझी जन्मोजन्मीं उपासना करितां करितां दैवयोगानें आज जर तुझी आम्हांस प्राप्ति झाली आहे, २५ तर मग, परमेश्वरा, आपल्याच इच्छेनें तुमच्यापाशीं आम्हीं मागणें कां मागूं नये ? देवा, आज मनांतील हेतु पूर्ण होण्याचा उदयकाल आला आहे ! २६ हें पहा—आज माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होऊन व माझें पूर्वपुण्य फळास येऊन सर्व मनोरथ सिद्धीस गेले; २७ कारण, कल्याणाचें आदिपीठ व सर्व देवांचे देव जे तुम्ही ते आज आमच्या अधीन झालां आहां. २८ आईचें स्तनपान करण्यास मुलाला जशी वेळअवेळ ह्यांची अडचण नसते, २९ त्याप्रमाणें, देवा कृपानिधे, मी तुम्हांला माझे इंच्छेनुरूप विचारीत आहें." ३० अर्जुन म्हणतो, "म्हणून, देवा, इहलोकीं आचरण्यास योग्य व परलोकीं हितकारक अशी एक निश्चित गोष्ट सांगा." ३१

श्रीभगवान म्हणालेः–हे निष्पाप अर्जुना ! ह्या लोकीं सृष्टीचे आरंभींच मीं हे दोन प्रकारचे मार्ग सांगितले आहेत. सांख्यविचार करणारांना ज्ञानयोग, व कर्म करणारांना कर्मयोग. ॥ ३ ॥

हें बोलणें ऐकून श्रीकृष्ण आश्चर्यानें म्हणतातः— अर्जुना, तुला जो सांगितला तो गर्भितार्थ आहे. ३२ ईश्वरार्पण कर्ममार्ग सांगतांना प्रसंगानुसार जो ज्ञानमार्गाचा महिमा आम्ही सांगून गेलों, ३३ तो आमचा हेतु तूं जाणत नाहींस, म्हणून व्यर्थ क्षोभलास; तेव्हां आतां हें ध्यानांत ठेव कीं, ज्ञानयोग आणि कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग मींच सांगितलेले आहेत. ३४ हे वीरश्रेष्ठा, ऐकः ह्या पृथ्वीवर हे दोन्ही संप्रदाय माझ्यापासूनच पूर्वापार प्रकट झाले आहेत. ३५ जड चैतन्याचा विचार करणारे ज्याचें आचरण करतात, व ज्या योगानें ब्रह्मरूपाची ओळख होतांक्षणींच ते तद्रूप होऊन जातात, त्या एका संप्रदायाला ज्ञानयोग म्हणतात. ३६ दुसऱ्यास कर्मयोग म्हणतात त्या योगांत तत्पर असे मुमुक्षुजन अवकाशानें (ज्ञानोत्तरकालीं) मोक्षास पावतात. ३७ तयार असलेल्या व तयार करून घेतलेल्या अन्नाच्या भोजनापासून जशी सारखीच तृप्ति होते, तशा ह्या दोन्ही मार्गांचा परिणाम एकच आहे. ३८ किंवा पूर्व पश्चिम दिशांकडे जाणाऱ्या नद्या पाहिल्या तर भिन्न दिसतात, परंतु समुद्रांत मिळण्याचे वेळीं अखेरीस त्या जशा एकत्र होतात, ३८ तशीं हीं दोन्ही मतें एकच तत्त्वाचीं सूचक आहेत; परंतु त्यांची उपासना उपासकाच्या योग्यतेवर अवलंबून आहे. ४० असें पहा—पक्षी एका उड्डाणाबरोबर झाडाच्या फळास धरतो; पण त्याच वेगानें मनुष्यास तें फळ कसें प्राप्त करून घेतां येईल सांग बरें ! ४१ तो हळूहळू फांदीफांदीवरून तो मार्ग क्रमितां क्रमितां कांहीं वेळानें फळावर खरोखर जाऊन पोहोंचेल; ४२ त्याचप्रमाणें, ज्ञानमार्गाचें जे आचरण करितात, ते ज्ञानी विहंगममार्गानें तत्काल मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४३ इतर योगी कर्ममार्गानें (पिपीलिकामार्गानें) विहित वर्णाश्रमधर्माचें आचरण करून अवकाशानें (ज्ञानोत्तरकालीं) मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४४

कर्माचें आचरण न केल्यानें पुरुषाला कर्मशून्यत्व प्राप्त होत नाहीं, व केवळ कर्मसंन्यास केला म्हणजेच सिद्धि प्राप्त होते असेंही नाहीं. ४

अन्वय—कर्मणाम् अनारंभात् पुरुषः नैष्कर्म्यं न अश्नुते च कर्मणां सन्यसनात् एव सिद्धिं न समधिगच्छति ॥ ४॥

वांचोनि कर्मारंभ उचित । न करितां सिद्धवत । कर्महीना निश्चित । होइजेना ॥४५॥ कीं प्राप्तकर्म सांडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्य होइजे । हें अर्जुना वायां बोलिजे । मूर्खपणें ॥४६॥ सांगें पैलतीरा जावें । ऐसें व्यसन कां जेथ पावे । तेथ नावेतें त्यजावें । घडे केवीं ॥ ४७ ॥ ना तरी तृप्ति इच्छिजे । तरी कैसेनि पाकु न कीजे । कीं सिद्धुही न सेविजे । केवीं सांगें ॥४८॥जंव निरार्तता नाहीं । तंव व्यापारु असे पाहीं । मग संतुष्टीचिया ठायीं । कुंठे सहजें ॥४९॥ म्हणोनि आइकें पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था । तया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥ आणि आपुलिये चाडे । आंपादिलें हें मांडे । कीं त्यजिलें कर्म सांडे । ऐसें आहे ॥५१॥ हें वायांचि सैरा बोलिजे । उंकलु तरी देखोनि पाहिजे । परी त्यजितां कर्म न त्यजे । निभ्रांत मानीं ॥५२॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

अन्वय—कश्चित् जातु क्षणमपि अकर्मकृत् न हि तिष्ठति, सर्वः हि अवशः (सन्) प्रकृतिजैः गुणैः कर्म कार्यते. ॥५॥

जंव प्रकृतीचें अधिष्ठान[11] । तंव सांडी[12] मांडी हें अज्ञान । जे चेष्टा[13] ते गुणाधीन । आपैसी[14] असे ॥५३॥ देखें विहित कर्म जेतुलें । तें सगळें जरी वोसंडिलें[15] । तरी स्वभाव काय निमालें[16] । इंद्रियांचे ॥५४॥ सांगें श्रवणीं ऐकावें ठेलें[17] । कीं नेत्रींचें तेज गेलें । हें नासारंध्र[18] बुझालें । परिमळु[19] नेघे ॥५५॥ ना तरी प्राणापानगति । कीं निर्विकल्पें[20] जाहली मति[21] । कीं क्षुधातृषादि आर्ति[22] । खुंटलिया ॥५६॥ हे स्वप्नावबोधु[23] ठेले । चरण चालों विसरले । हें असो काय निमाले । जन्ममृत्यू ॥५७॥ हें न ठकेचि जरी कांहीं । तरी सांडिलें तें कायी । म्हणोनि कर्मत्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां[24] ॥५८॥ कर्म पराधीनपणें । निपजतसे प्रकृतिगुणें । येरीं[25] धरीं[26] मोकलीं[27] अंतःकरणें । वाहिजे वायां ॥५९॥ देखें रथीं आरूढिजे । मग जरी निश्चळु बैसिजे । तरी चळु होउनि हिंडिजे । परतंत्रा ॥६०॥ का उचलिलें वायुवशें । चळे शुष्क पत्र जैसें । निचेष्ट आकाशें । परिभ्रमे ॥६१॥ तैसें प्रकृतिआधारें । कर्मेंद्रियविकारें । नैष्कर्मीही व्यापारे । निरंतर ॥६२॥ म्हणऊनि संगु जंव प्रकृतीचा । तंववरी त्यागु न घडे कर्मांचा । ऐसियाहि[30] करूं म्हणती तयांचा । आग्रहोचि उरे ॥६३॥

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते

अन्वय—यः विमूढात्मा कर्मेंद्रियाणि संयम्य मनसा इंद्रियार्थान् स्मरन् आस्ते सः मिथ्याचारः उच्यते. ॥६॥

जे उचित कर्म सांडिती । मग नैष्कर्म्य[31] होऊं पाहती । परी कर्मेंद्रियप्रवृत्ती । निरोधुनी[32] ॥६४॥ तयां कर्मत्यागु न घडे । जें कर्तव्य मनीं सांपडे । वरी नटती तें फुडें[33] । दरिद्र[34] जाण ॥६५॥ ऐसे ते पार्था । विषयासक्त सर्वथा । ओळखावे तत्त्वता । भ्रांति नाहीं ॥६६॥ आतां देईं अवधान । प्रसंगें तुज सांगेन । या नैराश्याचें[35] चिन्ह । धनुर्धरा ॥६७॥

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

अन्वय-(हे) अर्जुन, यः तु इंद्रियाणि मनसा नियम्य असक्तः (सन्)कर्मेंद्रियैः कर्मयोगं आरभते, सः विशिष्यते॥७॥

जो अंतरीं दृढ । परमात्मरूपीं गूढ । बाह्यंतरीं रूढ[36] । लौकिकें[37] भागु ॥६८॥ जो इंद्रियां आज्ञा न करी । विषयांचें भय न धरी । प्राप्त कर्म नाव्हेरी ।

१ विहित कर्म. २ कृतार्थ. ३ संकट. जरूरी. ४ निरिच्छपणा. ५ मोक्षपदीं. ६ गरजेनें. ७ संपादिलें. ८ घडेल. ९ अट्टाहास. १० निर्णय. ११ वास्तव्य. १२ त्याग—स्वीकार १३ वर्तन. १४ आपोआप. १५ टाकिलें. १६ लय पावले. १७ बंद झालें. १८ नाकाचें भोंक. १९ वास. २० कल्पनारहित. २१ मन. २२ इच्छा. २३ झोंप व जागेपण. २४ देहाभिमान्याला २५ जिवानें. २६ धरणें. २७ सोडणें २८ समजणें. २९ ज्ञानी. ३० इतक्यावर. ३१ कर्मातीत. ३२ आवरून. ३३ खरोखर. ३४ विटंबना. ३५ निरिच्छपणाचें. ३६ आचरण करणारा. ३७ लोकाचार

कोणीही मनुष्य विहित कर्मे टाकून जर सिद्ध (ज्ञानी) होऊं म्हणेल, तर निश्चयानें त्याला तसें होतां येणार नाहीं. ४५ अर्जुना, जीं ज्याला विहित कर्में करावयाचीं, तीं टाकल्यानें तो कृतार्थ होईल असें म्हणणें हा केवळ वेडेपणा होय ४६ नदी दुथडी भरली आहे, व ती उतरून पलीकडे जाण्याची जेथें अवश्यकता आहे, तेथें नावेशिवाय जाऊं म्हटलें तर कसें जातां येईल सांग बरें ? ४७ किंवा भोजनापासून जो तृप्तीची इच्छा करतो, त्याला स्वयंपाक न करतां अथवा तयार असलेलें अन्न न खातां ती कशी प्राप्त होईल ? ४८ जोंपर्यंत निरिच्छपणा प्राप्त झाला नाहीं, तोंपर्यंत खटपट ही केलीच पाहिजे. तोच प्राप्त झाला, म्हणजे आत्मसंतोषांत प्राणी सहज गुंतून जातो; ४९ म्हणून, पार्था, ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला विहित कर्माचरण कधींही सोडतां येत नाहीं; ५० आणि आपआपले गरजेप्रमाणें कर्माचा स्वीकार व त्याग करूं म्हटल्यानें तो होईल काय ? ५१ हें बोलणें व्यर्थ बडबडल्यासारखें आहे. ह्याचा नीट विचार करून पाहिला तर कर्म टाकल्यानें कर्माचा त्याग होत नाहीं असें पक्कें समज. ५२

कारण, कोणताही प्राणी कर्म केल्यावांचून एक क्षणभरही स्वस्थ असत नाहीं; प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सत्वादि गुण हे सर्वांकडून कर्में करवितात. ॥ ५ ॥

जोंपर्यंत मायेचें वास्तव्य आहे, तोंपर्यंत कर्म स्वीकारणें अगर टाकणें हें बोलणें अज्ञानपणाचें आहे. कारण, ह्या जीवाच्या हातून जो व्यापार होतो, तो मायेच्या गुणानुरोधानें सहज होतो. ५३ जेवढीं विहित कर्में आहेत तेवढीं सगळीं जरी त्रासानें सोडलीं, तरी इंद्रियांचे स्वभावधर्म नाहींतसे होतात का? ५४ कर्मत्याग केला म्हणून कानांचें एकणें बंद झालें ? का डोळ्यांची दृष्टि गेली ? का नाकाचीं भोंकें बुजून जाऊन वास येईनासा झाला ? झालें काय ? सांग ५५ किंवा प्राणापानवायूंची गति बंद झाली ? का मन हें कल्पनारहित झालें ? का भूकतहान ह्यांची इच्छा नाहींशी झाली ? ५६ अथवा निद्रा व जागृति ह्या अवस्था बंद झाल्या ? किंवा पाय चालणें विसरले ? इतकेंच नव्हे, परंतु जन्ममरण तरी चुकलें आहे काय? ५७ मग हे इंद्रियांचे व्यापार जर बंद रहात नाहींत, तर मग सोडलें तें काय ? म्हणून, देहाभिमान्याला कर्माचा त्याग करतां येणार नाहीं. ५८ कर्म हें पराधीन असल्यामुळें प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें घडतें; ह्यास्तव, मी कर्म करीन अगर सोडीन असें समजणें व्यर्थ होय. ५९ पहा कीं, रथांत बसल्यावर मग जरी स्तब्ध बसून राहिलें, तरी तो रथाच्या अधीन असल्यामुळें रथाचें फिरणें म्हणजे हाच फिरला असें होतें; ६० किंवा झाडाचें वाळलेलें पान निश्चेष्ट असतांही ज्याप्रमाणें वायूच्या वेगानें उडून आकाशांत भ्रमण करितें, ६१ त्याप्रमाणें, मायेच्या आधारानें व कर्मेंद्रियांच्या विकारानें निष्कामही नेहमीं कर्म करतो. ६२ म्हणून, जोंपर्यंत मायेचा संग आहे, तोंपर्यंत कर्माचा त्याग घडत नाहीं; असें असूनही जे कर्माचा त्याग करूं म्हणतात, त्यांचा तो रिकामा आग्रह होय. ६३

जो मूर्ख पुरुष कर्मेंद्रियांचें संयमन करून इंद्रियांच्या विषयांचें चिंतन करीत राहतो, त्याला दांभिक–दुराचारी–असें म्हणतात. ॥ ६ ॥

जे योग्य कर्में टाकून व कर्मेंद्रियांचें दमन करून कर्मातीत होऊं इच्छितात, ६४ त्यांना कर्मत्याग घडत नाहीं. कारण, त्यांच्या मनामध्यें कर्में करण्याविषयींची वासना जागृत असते. कर्मत्याग केला असें बरवर दाखविणें ही खरोखर विटंबना होय. ६५ पार्था, असे हे प्राणी नेहमं विषयासक्त असतात असें निःसंशय जाण. ६६ आतां, अर्जुना, प्रसंगानुसार तुला निरिच्छ मनुष्याची खूण सांगतों ती लक्षपूर्वक ऐक. ६७

परंतु, अर्जुना, जो मनानें इंद्रियांचें नियमन करून आसक्ति न ठेवितां कर्मयोगाचें आचरण आरंभितो, तो अधिक श्रेष्ठ होय. ॥ ७ ॥

जो अंतर्यामीं निश्चल व परमात्म्याचे ठिकाणीं तल्लीन, तथापि बाह्यात्कारीं लोकाचाराप्रमाणें वागणारा, ६८ तो इंद्रियांना आज्ञा करीत नाहीं, विषयांची भीति बाळगीत नाहीं, आणि ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में

उचित जें जें ॥६९॥ तो कर्मेंद्रियें कर्मीं । [१]राहटतां तरी न [२]नियेमी । परी तेथिचेनि [३]ऊर्मी । [४]झांकोळेना ॥७०॥ तो कामनामात्रें न घेपे[५] । मोहमळें न लिंपे । जैसें जळीं जळें न शिंपे[६] । [७]पद्मपत्र ॥७१॥ तैसा संर्सर्गामाजि असे । सकळांसारिखा दिसे । जैसें तोयें[९]संगें आभासे । भानुबिंब ॥७२॥ तैसा सामान्यत्वें पाहिजे । तरी साधारणुचि देखिजे । येरवीं निर्धारितां नेणिजे । सोय[११] जयाची ॥७३॥ ऐशा चिन्हीं चिन्हितु[१२] । देखसी तोचि मुक्तु । आशापाशरहितु । वोळख पां ॥७४॥ अर्जुना तोचि योगी । विशेषिजे[१३] जो जगीं । म्हणोनि ऐसा होय यालागीं । म्हणिपें तूतें ॥७५॥ तूं मानसा निय[१४]मु करीं । निश्चळु होय अंतरीं । मग कर्मेंद्रियें व्यापारीं । वर्ततु सुखें ॥७६॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः॥

अन्वय—त्वं नियतं कर्म कुरु, अकर्मण: कर्म ज्याय: (अस्ति) च ते शरीरयात्रा अपि अकर्मण: न प्रसिद्ध्येत्. ८॥

म्हणोनि नैष्कर्म्य[१५] होआवें। तरी एथ तें न संभवे। आणि निषिद्ध[१६] केविं राहाटावें । विचारीं पां ॥७७॥ म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरें[१७]करूनि प्राप्त । तें कर्म हेतु[१८]रहित । आचरें तूं ॥७८॥ पार्था आणिकही एक । नेणसी तूं हें कवतिक। जें ऐसें कर्म[१९]मोचक । आपैसें असे ॥७९॥ देखें अनुक्रमा[२०]धारें । स्वधर्मु जो आचरे । तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ॥८०॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥

अन्वय—यज्ञार्थात् कर्मण: अन्यत्र अयं लोक: कर्मबंधन: (अस्ति.) (हे) कौंतेय, (त्वं) मुक्तसंग: (सन्) तदर्थं कर्म समाचर. ॥ ९ ॥

स्वधर्मु जो बापा । तोचि नित्ययज्ञु जाण पां । म्हणोनि वर्ततां तेथ पापा । संचारु[२१] नाहीं ॥८१॥ हा निजधर्म जैं सांडे । आणि कुकर्मीं [२२]रति घडे । तैंचि बंधु पडे । संसारिक ॥८२॥ म्हणोनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड यज्ञ याजन । जो करी तया बंधन । कांहींच न घडे ॥८३॥ हा लोकु कर्में बांधिला । जो परतंत्राभूत[२३] झाला । तो नित्ययज्ञातें चुकला । म्हणोनियां ॥८४॥ आतां येचिविशीं पार्था । तुज सांगेन एक मी कथा । जैं सृष्ट्यादि[२४] संस्था । ब्रह्मेनें केली ॥८५॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

अन्वय—प्रजापति: पुरा सहयज्ञा: प्रजा: सृष्ट्वा 'अनेन यूयं प्रसविष्य ध्वम् एष: व: इष्टकामधुक्' (अस्तु) इति उवाच. ॥ १० ॥

तैं नित्ययागसहितें । [२५]सृजिलीं भूतें समस्तें । परी नेणतीचि तियें यज्ञातें । सूक्ष्म म्हणउनी ॥८६॥ ते वेळीं प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा काय आश्रयो एथ आम्हां । तंव म्हणे तो कमळ[२६]जन्मा । भूतांप्रति ॥८७॥ तुम्हां वर्णविशेषवशें[२७] । आम्हीं हा स्वधर्मुचि विहि[२८]ला असे । यातें उपासा[२९] मग आपैसे । पुरती काम ॥८८॥ तुम्ही व्रत नियमु न करावे । शरीरातें न पीडावें । दुरि कें[३०]ही न वें[३१]चावें । तीर्थासि गा ॥८९॥ योगादिकें साधनें । [३२]साकांक्ष आराधनें । मंत्र[३३]यंत्रविधानें । झणीं[३४] करा ॥९०॥ दे[३५]वतांतरा न भजावें । हें सर्वथा कांहीं न करावें । तुम्हीं [३६]स्वधर्मयज्ञीं यजावें । अनायासें ॥९१॥ अहेतुकें[३७] चित्तें । अनुष्ठा पां यातें । पतिव्रता पतीतें । जियापरी ॥९२॥ तैसा

---

१ वागत असतां. २ आवरणें. ३ विकार. ४ आच्छादत नाहीं. ५ आकळणें. ६ भिजणें. ७ कमळाचें पान. ८ संसार. ९ पाणी. १० वरकांतीं. ११ आत्मस्थिति. १२ युक्त. १३ वर्णन करावा, आगळा आहे. १४ आवरणें. १५ कर्मरहित. १६ शास्त्रविरुद्ध. १७ समयानुसार. १८ निष्काम. १९ कर्मांपासून सोडविणारें. २० वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें. २१ शिरकाव. २२ आवड. २३ मायेला वश झाला. २४ जग इत्यादि व्यवस्था. २५ उत्पन्न केलीं. २६ ब्रह्मदेव २७ ब्राह्मणादि जातीपरत्वें. २८ नियमित केलीं. २९ आचरण करा. ३० कोठेंही. ३१ जावें. ३२ सकाम. ३३ तांत्रिक. अनुष्ठानें. ३४ करूं नका. ३५ इतर देवतांस. ३६ वर्णाश्रमधर्म हाच यज्ञ, ह्या यज्ञांत. ३७ निष्काम.

करावयाचीं तीं कर्मे टाकीत नाहीं; ६९ कर्मेंद्रियांकडून कर्मे होत असतांना तो त्यांना आवरीत नाहीं, पण त्यांच्या विकारांच्या अधीन होत नाहीं. ७० तो वासनेनें आकळला जात नाहीं, व त्याच्या मनाला मोहाची बाधा होत नाहीं. कमळाचें पान जसें रात्रंदिवस पाण्यांत असून पाण्यानें भिजत नाहीं, ७१ त्याप्रमाणें, संसारामध्यें राहून तो इतर जनांसारखा दिसतो. ज्याप्रमाणें पाण्याच्या संगतीनें सूर्यबिंब पाण्यांत दिसतें, ७२ त्याप्रमाणें, वरकांतीं पाहतां तो मनुष्य साधारणसा दिसतो; बाकी निश्चयानें त्याची आत्मस्थिति ओळखतां येत नाहीं. ७३ अशा गुणांनीं जो युक्त असेल, व जो निरिच्छ असेल, तोच मुक्त असें तू समज ७४ अर्जुना, तोच योगी व तोच जगांत स्तुतीस पात्र असतो, म्हणून तूं असा हो असें मी तुला म्हणतों. ७५ तूं आपल्या मनाला आवरून धर, व अंतर्यामीं स्थिरबुद्धि हो. [मग] कर्मेंद्रियें खुशाल आपापले व्यापार करोत. ७६

अरे, तूं विहित कर्माचें आचरण कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्म केल्यावांचून तुझ्या शरिराचा निर्वाह देखील होणार नाहीं. ॥ ८ ॥

म्हणून, कर्मरहित होणें हें त्या संसारांत असंभवनीय आहे; मग शास्त्रविरुद्ध आचरण कां करावें ह्याचा विचार कर. ७७ म्हणून, जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्काम बुद्धीनें कर. ७८ पार्था, आणखी एक कौतुक तुला माहीत नाहीं; तें हें कीं, निष्काम बुद्धीनें केलेलें हें कर्म कर्मापासून म्हणजे संसारांतून सोडविणारें होतें. ७९ पहा– अधिकाराप्रमाणें स्वधर्माचें जो आचरण करतो, तो त्या आचरणानेंच निश्चयेंकरून मोक्ष पावतो. ८०

अर्जुना, ईश्वरार्पण बुद्धीवांचून फलाच्या इच्छेनें केलेल्या कर्माच्या योगानें हा जीव बांधला जातो; म्हणून, अर्जुना, कर्तेपणाचा अभिमान सोडून ईश्वरार्पण बुद्धीनें तूं कर्म कर. ॥ ९ ॥

बाबारे ! आपल्या धर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच नित्ययज्ञ असें समज; म्हणून त्याप्रमाणें वर्तन केल्यावर त्यांत पापाचा रिघाव होत नाहीं. ८१ प्राणी जेव्हां हा स्वधर्म टाकतात आणि वाईट कर्माच्या ठिकाणीं प्रवृत्त होतात, तेव्हांच जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ८२ म्हणून, स्वधर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच अखंड यज्ञ असें समज; आणि जो पुरुष हा यज्ञ करतो, त्याला कांहीं सुद्धां बंधन होत नाहीं. ८३ हें सर्व जग कर्मानें बांधलें जाऊन मायेचे पाशांत गुंतलें आहे, तें स्वकर्माला चुकलें म्हणूनच. ८४ पार्था, आतां तुला मी त्याविषयीं एक कथा सांगतों. ज्या वेळेस ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केली, ८५

सृष्टीच्या आरंभीं यज्ञासहवर्तमान प्रजा उत्पन्न करून ब्रह्मदेव त्यांना म्हणाला:—तुम्ही स्वधर्मरूप यज्ञानें धर्माचरण करा, म्हणजे हा यज्ञ तुमचे इच्छित मनोरथ पूर्ण करील. ॥ १० ॥

त्या वेळेस प्राणी व त्यांनीं नित्य आचरण्याचे धर्म हीं दोन्ही बरोबर उत्पन्न केलीं; परंतु ते गहन असल्यामुळें प्राण्यांना समजले नाहींत ८६ तेव्हां त्यांनीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली कीं, "देवा, ह्या ठिकाणीं आम्हांला काय तरणोपाय आहे ?" तेव्हां तो त्यांना म्हणाला, ८७ "तुमच्या वर्णाश्रमांप्रमाणें आम्हीं पूर्वीच धर्म नियमित केले आहेत, त्यांप्रमाणें तुम्ही आचरण करा म्हणजे तुमचे हेतु सहज पूर्ण होतील. ८८ तुम्ही व्रतवैकल्यें करूं नका; उपासतापास करून शरिरास कष्ट देऊं नका; व तीर्थयात्रांकरितां दूर जाण्याचे श्रम करूं नका; ८९ योगादिक साधनें, तसेंच कामनिक आराधना व मंत्रतंत्रादिक अनुष्ठानें करूं नका; ९० इतर देवांस भजूं नका, व ह्या गोष्टी करूं नका. तर, तुम्ही आपल्या वर्णाश्रमांप्रमाणें जो धर्म सांगितला आहे त्याचें साहजिक आचरण करा. ९१ ज्याप्रमाणें पतिव्रता आपल्या पतीची सेवा निष्काम बुद्धीनें करिते, त्याप्रमाणें तुम्ही आपल्या स्वधर्माचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करा." ९२. ब्रह्मदेव म्हणाले:–" स्वधर्माचें आचरण हाच एक तुमचा यज्ञ

स्वधर्मरूप मखु[1] । हाचि सेव्युं[2] तुम्हां एकु । ऐसें सत्यलोकनायकु[3] । बोलता जाहला ॥ ९३ ॥ देखा स्वधर्मातें भजाल । तरी कामधेनु हा होईल । मग प्रजाहो न संडीलें[4] । तुमतें कदा ॥९४॥

देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

अन्वय—अनेन (यूयं) देवान् भावयत ते देवाः वः भावयन्तु; (एवं) परस्परं भावयंतः परम् श्रेयः अवाप्स्यथ. ॥ ११ ॥

जैं येणेंकरूनि समस्तां । परितोषु होईल देवतां । मग ते तुम्हां ईप्सितां[5] । अर्थातें देती ॥९५॥ या स्वधर्मपूजा पूजितां । देवतागणां समस्तां । योग-[6]क्षेमुं निश्चिता । करिती तुमचा ॥९६॥ तुम्ही देवांतें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील । ऐसी परस्परें घडेल । प्रीति जेथ ॥९७॥ तेथ तुम्ही जें करूं म्हणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल । वांछितही पुरेल । मानसींचें ॥९८॥ वाचासिद्धि पावाल । आज्ञापक होआल । म्हणिये तुमतें मागतील । महाऋद्धि ॥९९॥ जैसें ऋतुपतीचें[9] द्वार । वनश्री[10] निरंतर । वोळंगे[11] फळभार । लावण्येसीं ॥ १०० ॥

इष्टान्भोगाहि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः॥१२॥

अन्वय—देवाः यज्ञभाविताः (संतः) वः इष्टान् भोगान् दास्यते तैः दत्त न् (भोगान्) एभ्यः अप्रदाय यः भुंक्ते सः स्तेनः एव हि. ॥१२॥

तैसें सर्व सुखेंसहित। दैवचि मूर्तिमंत। येईल देखों[12] काढतें । तुम्हांपाठीं ॥१॥ ऐसे समस्त भोगभरित । होआल तुम्ही अनार्त[13] । जरी स्वधर्मनिरत[14] । वर्तोल बापा ॥२॥ कां जालिया सकल संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा[15] । लुब्ध होऊनिया स्वादा[16] । विषयांचिया ॥३॥ तिहीं यज्ञभाविकीं[17] सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी । तयां स्वधर्मी सर्वेश्वरीं । न भजेल जो ॥४॥ अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन । ग्रासवेळ[18] भोजनें[19] । ब्राह्मणाचें ॥५॥ विमुखें[20] होईल गुरुभक्ती । आदर न करील अतिथी । संतोष नेदिल ज्ञाती । आपुलिये ॥ ६ ॥ ऐसा स्वधर्मक्रियारहितु । ओथिलेपणें[21] प्रमत्तु । केवल भोगसक्तु । होईल जो ॥७॥ तया मग अपावो[22] थोर आहे । जेणें तें हातींचें सकळ जाये । देखा प्राप्तही न लाहे[23] । भोग भोगूं ॥८॥ जैसें गतायुषी[24] शरिरीं । चैतन्य[25] वासु न करी । कां निदैवाचिया[26] घरीं। न राहे लक्ष्मी ॥९॥ तैसा स्वधर्मु जरी लोपला । तरी सर्व सुखाचा थारा मोडला । जैसा दीपासवें हरपला । प्रकाशु जाय ॥११०॥ तैसी निजवृत्ति[27] जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे । आइका प्रजाहो फुडें[28] । विरंचि[29] म्हणे ॥१२॥ म्हणऊनि स्वधर्म जो सांडील। तयातें काळु दंडिल । चोरु म्हणूनि हरील । सर्वस्व तयाचें ॥१२॥ मग सकळ दोषु भंवतें[30] । गिंवसोनि[31] घेती तयातें । रात्रिसमयीं श्मशानातें । भूतें जैसीं ॥१३॥ तैसीं त्रिभुवनींचीं दुःखें । आणि नानाविधें पातकें । दैन्यजात[32] तितुकें । तेथेंचि वसे ॥१४॥ ऐसें होय तया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां[33] । कल्पांतींही सर्वथा । प्राणिगणहो ॥१५॥ म्हणऊनि निजवृत्ति[27] हे न संडावी । इंद्रियें बरळों[34] नेदावीं। ऐसें प्रजांतें शिकवी । चतुराननु ॥१६॥ जैसें जळचरा जळ सांडे । मग तत्क्षणीं मरण मांडे । हा स्वधर्मु तेणें पाडें । विसंबों नये॥१७॥ म्हणोनि तुम्हीं समस्तीं। आपुलालिया कर्मीं उचितीं[35] । निरतें व्हावें पुढतपुढती[36] । म्हणिपत असें ॥१८॥

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्व किल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् १३

अन्वय–यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः सर्व किल्बिषैः मुच्यंते; ये तु पापाः आत्मकारणात् पचन्ति ते तु अघं भुंजते.॥१३॥

---

१ यज्ञ. २ आचरण्यास योग्य. ३ ब्रह्मदेव. ४सोडील. ५ इच्छिलेल्या. ६ अप्राप्य वस्तूची प्राप्ति. ७ प्राप्त वस्तूचें पालन. ८ हुकूम ९ वसंत ऋतु. १० वनशोभा. ११ आश्रय करणें. १२ शोध करीत. १३ सुखी, पूर्णकाम. १४ एकनिष्ठ. १५ इंद्रियांच्या उन्मत्तपणास. १६ गोडीस. १७ यज्ञानें संतुष्ट झालेल्या देवांनीं. १८ यथाकाळीं. १९ अन्नदान. २० कंटाळेल. २१ श्रीमंतीनें. २२ दुःख. २३ लाभणें. २४ आयुष्य सरलेल्या. २५ आत्मा. २६ करंटा. २७ स्वधर्मवृत्ति. २८ खरें. २९ ब्रम्हदेव. ३० आसपास. ३१ वेढून ३२ सर्व दुःखें. ३३ रडतां. ३४ गाफल. ३५ योग्य. ३६ वारंवार.

होय; म्हणून त्याचें आचरण करा. ९३ जनहो, असें पहा कीं, तुम्ही जर स्वधर्मानें वागाल, तर तो कामधेनूसारखा फलद्रूप होऊन तुम्हांला कधींही अंतर देणार नाहीं. ९४

ह्या स्वधर्मरूप यज्ञानें देवांचें पूजन केलें असतां ते देव तुम्हांवर प्रसन्न होतील; व ह्याप्रमाणें तुम्ही परस्परांना संतुष्ट करून आपलें कल्याण करून घ्या. ११ ॥

ह्या स्वधर्माच्या आचरणानें सर्व देवता संतोष पावतील, आणि मग त्या तुमच्या इच्छित कामना सहज पूर्ण करतील. ९५ अशा रीतीनें आपल्या धर्माचें आचरण केल्यावर सर्व देवता तुम्हांला अप्राप्य वस्तूंची प्राप्ति करून देऊन त्यांचें संरक्षणही निःसंशय करतील.९६ तुम्ही देवांना भजाल तर देवही तुम्हांवर संतुष्ट होतील; आणि अशा प्रकारें एकमेकांचें एकमेकांवर जेव्हां प्रेम जडेल, ९७ तेव्हां तुम्ही जें करूं म्हणाल तें सहज सिद्धीस जाईल; आणि तुमच्या मनांतील सर्व वासना पूर्ण होतील. ९८ तुमच्या बोलास यश येईल, आणि तुम्ही दुसऱ्यांना आज्ञा करणारे व्हाल, आणि महाऋद्धि नेहमीं तुमच्या आज्ञेंत राहून 'सेवा घ्या' असें म्हणतील. ९९ वसंत ऋतूचे द्वारांत ज्याप्रमाणें वनशोभा ही आपल्या फलपुष्पभाराच्या लावण्यानें निरंतर वास करिते, १००

यज्ञानें पूजन केलेले देव संतुष्ट होऊन तुम्हांस तुमचे इच्छित भोग देतील. देवतांनीं दिलेले भोग त्यांना अर्पण न करितां जो आपण स्वतः भोगतो, तो चोरच समजावा.॥ १२ ॥

त्याप्रमाणें, तुम्ही जेथें असाल, तेथें सर्व सुखांसह मूर्तिमंत दैव तुमचा शोध करीत येईल. १ बाबांनो ! जर तुम्ही एकनिष्ठेनें स्वधर्माचें आचरण कराल, तर तुम्ही ऐश्वर्ययुक्त होऊन तुम्हांला विषयांची इच्छा राहणार नाहीं; २ सकल संपत्ति प्राप्त झाली असतां विषयसेवनाच्या गोडीला लंपट होऊन इंद्रियांची तृप्ति करण्यांत जो काळ घालवील, ३ यज्ञानें संतुष्ट झालेल्या देवांनीं जी ही आपल्यास पूर्ण संपत्ति दिली आहे, त्या संपत्तीनें व स्वधर्माचरणानें जो ईश्वरास भजणार नाहीं, ४ जो अग्नींत आहुति देणार नाहीं, देवतापूजन करणार नाहीं, अतिथीस यथाकाळीं अन्नदान वगैरे करणार नाहीं, ५ अथवा गुरुभक्तीला जो कंटाळेल, अतिथींचा आदरसत्कार करणार नाहीं, व आपल्या जातीस संतोष देणार नाहीं, ६ असा जो स्वधर्माचें आचरण करीत नाहीं, श्रीमंतीनें ज्याला गर्वाचा ताठा भरला आहे, आणि जो केवळ विषयासक्त झाला आहे, ७ त्याला महत्संकटें येतात; त्या योगानें जवळ असलेलें ऐश्वर्य नाहींसें होतें, आणि असलेले भोग सुद्धां भोगवत नाहींत. ८ ज्याप्रमाणें आयुष्य संपलेल्या शरिरांत जीव वास करीत नाहीं किंवा करंट्याचे घरीं लक्ष्मी वास करीत नाहीं, ९ त्याप्रमाणें, स्वधर्माचा लोप झाला म्हणजे सुखाचें आश्रयस्थान नष्ट झालें म्हणून समजावें. दीप मालवतांक्षणींच जसा प्रकाश नाहींसा होतो, ११० त्याप्रमाणें, ब्रह्मदेव म्हणतो, " प्रजाजनहो, ! जो स्वधर्माचें आचरण सोडतो, त्याचें स्वातंत्र्य खरोखर नष्ट होतें. ११ म्हणून, स्वधर्माचा जो त्याग करील, त्याला काळ शिक्षा करील, आणि हा चोर आहे असें समजून त्याच्या सर्वस्वाचें हरण करील. १२ मग, रात्र झाल्यावर स्मशानाला जशीं भूतें वेढतात, तशीं सर्व संकटें त्याच्याजवळ येऊन त्याला वेढतात. १३ तसेंच, त्रिभुवनांतील सर्व दुःखें आणि हजारों प्रकारचीं पातकें आणि झाडून सर्व दारिद्र्य हीं त्याचे ठिकाणीं वास करितात. १४ जनहो, ह्याप्रमाणें त्या उन्मत्त मनुष्याची स्थिति होते, आणि अशा प्राण्यांना कल्पांतींही दुःखें सोडीत नाहींत. " १५ ब्रह्मदेव प्रजेला असा बोध करतात कीं, " म्हणून आपला स्वधर्म सोडूं नका, आणि इंद्रियांना स्वैर वर्तन करूं देऊं नका. १६ ज्याप्रमाणें माशाला पाण्यांतून बाहेर काढण्याबरोबर लागलीच मृत्यु येतो, त्याप्रमाणें, स्वधर्माचा विसर पडला म्हणजे प्राणी अधःपात पावतो." १७ ब्रह्मदेव म्हणतोः–म्हणून तुम्हीं सर्वांनीं आपल्या धर्माप्रमाणें कर्म करण्यास नेहमीं तत्पर रहावें. १८

यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद जे ग्रहण करितात, ते श्रेष्ठ पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतात; पण जे प्राणी आपल्याकरितां पाक करून भोजन करतात, ते पातकच सेवन करतात.॥ १३ ॥

देखा विहित क्रिया[1]विधि । निर्हेतुका[2] बुद्धि । जो [3]असतिये समृद्धि । विनियोग करी ॥११९॥ गुरु गोत्र अग्नि पूजी ।[4]अवसरीं भजे द्विजीं । निमित्तादिकीं[5] यजी । पितरोद्देशें ॥१२०॥ या यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेशीं हवन करितां । [6]हुतशेष स्वभावता । उरे जें जें ॥२१॥ तें सुखें आपुले घरीं । कुटुंबेसीं भोजन करी । कीं भोग्यचि तें निवारी । कल्मषातें[7] ॥२२॥ तें यज्ञावशिष्ट भोगी । म्हणोनि सांडिजे तो [8]अघीं । जयापरी महारोगी । अमृतसिद्धी ॥२३॥ कीं [9]तत्त्वनिष्ठु जैसा । [10]नांगवे भ्रांतिलेशा । तो [11]शेषें भोगी तैसा । नाकळे दोषा ॥२४॥ म्हणोनि स्वधर्में जें [12]अर्जे । तें स्वधर्मेंचि विनियोगिजे । मग उरे तें भोगिजे । संतोषेसीं ॥२५॥ हें वांचूनि पार्था । राहाटों नये अन्यथा । ऐसी आद्य हे कथा । श्रीमुरारि सांगे ॥२६॥ जे देहाचि [13]आपणपें मानिती । आणि विषयांते भोग्य म्हणती । यापरतें न स्मरती । आणिक कांहीं ॥२७॥ हें [14]यज्ञोपकरण सकळ । [15]नेणेंतसाते [16]बरळ । अहंबुद्धि केवळ । भोगूं पाहती ॥ २८ ॥ इंद्रियरुचीसारिखे । करविती [17]पाक निके । ते पापियेपातकें । सेविती जाण ॥२९॥ हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें । मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । [18]आदिपुरुषीं ॥ १३० ॥ हें सांडोनियां मूर्ख । आपणपेंयालागा देख । निपजविती पाक । नानाविध ॥३१॥ जिहीं यज्ञ सिद्धी जाये । परेशा तोषु होये । तें हें सामान्य अन्न न होये । म्हणोनियां ॥३२॥ हें न म्हणावें साधारण । अन्न ब्रह्मरूप जाण । हें जीवनहेतु कारण । विश्वा यया ॥३३॥

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तत्स्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५

अन्वय-अन्नात् भूतानि भवंति, पर्जन्यात् अन्नसंभवः (भवति,) यज्ञात् पर्जन्यः भवति, यज्ञः कर्मसमुद्भवः (अस्ति) ॥१४॥ (त्वं) कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं (अस्ति) तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म यज्ञे नित्यं प्रतिष्ठितम् (अस्ति). ॥१५॥

[19]अन्नास्तव भूतें । [20]प्ररोह पावती समस्तें । मग पर्जन्यु या अन्नातें । सर्वत्र [21]प्रसवे ॥३४॥ तया पर्जन्या यज्ञीं जन्म । यज्ञा प्रगटी कर्म । कर्मासि आदि ब्रह्म । वेदरूप ॥३५॥ तया वेदांतें [22]परात्परें । प्रसवतसे [23]अक्षर । म्हणऊनि हें चराचर । [24]ब्रह्मबद्ध ॥३६॥ परी कर्माचिये मूर्ति । यज्ञीं अधिवासु श्रुति । ऐकें सुभद्रापति । अखंड गा ॥३७॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवती १६

अन्वय-(हे) पार्थ, एवं प्रवर्तितं चक्रं यः इह न अनुवर्तयति सः अघायुः इंद्रियारामः (च) मोघं जीवति. ॥१६॥

ऐसी हे आदि [25]परंपरा । संक्षेपें तुज धनुर्धरा । सांगितली या [26]अध्वरा । लागूनियां ॥३८॥ म्हणूनि समूळ हा उचितु । स्वधर्मरूप [27]क्रतु । नानुष्ठी जो [28]मर्त्तु । लोकीं इये ॥३९॥ तो पातकांची राशी । जाण भार भूमीसी । जो कुकर्में इंद्रियांसी । [29]उपेगीं गेला ॥१४०॥ तें जन्मकर्म सकळ । अर्जुना अति निष्फळ । जैसें कां अभ्रपटळ । अकाळींचें ॥४१॥ कां गळां स्तन [30]अजेचे । तैसें [31]जियालें देखें तयाचें । जया अनुष्ठान स्वधर्माचें । घडेचिना ॥४२॥ म्हणोनि ऐकें पांडवा । हा स्वधर्मु कवणें न संडावा । सर्वभावें भजावा । हाचि एकु ॥४३॥ हां गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य बोधें[32] आलें । मग उचित कां आपुलें । [33]वोसंडावें ॥४४ ॥ परिस पां [34]सव्यसाची । मूर्ति [35]लाहोनि देहाची । खंती करिती कर्माची । ते [36]गांवढे गा ॥४५॥

---

१ कर्मानुष्ठान. २ निरिच्छ. ३ यथाशक्ति. ४ यथाकाळीं. ५ पर्वकाळीं. ६ हवनद्रव्यांतील अवशेष. ७ पापातें. ८ दुःखें. ९ ब्रह्मनिष्ठ. १० सांपडत नाहीं. ११ यज्ञावशिष्ट. १२ संपादावें. १३ आत्मा. १४ यज्ञाचें साहित्य. १५ न जाणून. १६ भ्रांत. १७ उत्तम पक्वान्नें. १८ परमेश्वरास. १९ अन्नापासून. २० उत्पत्ति. २१ निपजविती. २२ सगळ्यांमध्यें श्रेष्ठ. २३ अविनाशी ब्रह्म. २४ ईश्वरापासून उत्पन्न झालेलें. २५ मालिका. २६ स्वधर्मयज्ञ. २७ यज्ञ. २८ उन्मत्त. २९ इंद्रियांचा उपयोग करूं लागला. ३० शेळीचे. ३१ जीवित. ३२ प्रवाहानें. ३३ टाकावें. ३४ दोन्ही हातांनीं बाण सोडणाऱ्या अर्जुना. ३५ प्राप्त होऊन. ३६ अडाणी.

हें पहा—जो विहित कर्माचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करण्यामध्यें असलेल्या संपत्तीचा विनियोग करतो, ११९ आपले गुरु, आप्त व अग्नि ह्यांची पूजा करतो, आणि आलेल्या ब्राह्मणाची सेवा करतो, व आपल्या पितरांच्या श्राद्धतिथि वगैरे पाळतो, १२० आणि ह्याप्रमाणें विहित कर्माचरण व पंचमहायज्ञादि करून जें यज्ञशेष बाकी राहील २१ तें सुखानें आपण कुटुंबासह सेवन करतो, त्याच्या सर्व पातकांचा त्या यज्ञशेषसेवनामुळें नाश होतो. २२ अमृताचें सेवन केल्यापासून ज्याप्रमाणें महारागांचा नाश होतो, त्याप्रमाणें यज्ञावशिष्ट अन्नाचें सेवन केल्यानें त्याचीं दुःखें नाहींतशीं होतात. २३ जशी ब्रह्मनिष्ठाला भ्रांतीपासून बाधा होत नाहीं, तशी, जो हें यज्ञावशिष्ट अन्न सेवन करतो, त्याला दोषापासून बाधा होत नाहीं. २४ म्हणून, स्वधर्मानें संपादन केलेलें द्रव्य स्वधर्मानेंच खर्चावें आणि बाकी राहील त्याचा संतोषानें उपभोग घ्यावा. २५ श्रीमुरारि सांगतात:—पार्था, अशी ही आद्यस्थिति आहे; ह्याशिवाय मनुष्यानें अन्य मार्गानें वागू नये. २६ जे पुरुष आपल्या शरिरासच आत्मा असें मानतात, विषयांचें सेवन हीच भोग्यवस्तु असें मानून त्यांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहींत, २७ हें सर्व साहित्य यज्ञसंबंधी आहे हें न जाणून जे भ्रांतींत असतात, आणि अहंकारबुद्धीनें फक्त विषयोपभोगावरच ज्यांची दृष्टि असते, २८ जे आपणांस आवडणारीं उत्तम पक्वान्नें तयार करून आपणच त्यांचें सेवन करतात, ते पापी असून पातकांचेंच सेवन करतात असें जाण. २९ ही सर्व संपत्ति स्वधर्मरूप यज्ञाचें हवनद्रव्य आहे, असें समजून ती स्वधर्मयज्ञानेंच परमेश्वरास अर्पण करावी. १३० हें सर्व सोडून मूर्ख लोक आपल्याकरितांच नानाप्रकारचे पदार्थ तयार करवितात. ३१ ज्या अन्नापासून यज्ञाची सिद्धि होते, आणि ईश्वर संतुष्ट होतो, तें हें अन्न सामान्य नाहीं; म्हणून, ३२ ह्या अन्नाला साधारण असे न समजतां तें ब्रह्मरूप आहे असें समज. कारण, सर्व जगाचें हें जीवित होय ३३

अन्नापासून भूतें (प्राणी) उत्पन्न होतात; तें अन्न पर्जन्यापासून होतें; तो पर्जन्य यज्ञापासून होतो; व तो यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होतो. ॥ १४ ॥ कर्म वेदापासून उत्पन्न होतें असें तूं समज. वेद परमेश्वरापासून उत्पन्न होतात; ह्याकरितां, सर्वगत जे वेद ते स्वधर्मरूप यज्ञांत नित्य वास करितात. ॥ १५ ॥

अन्नापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते, आणि पर्जन्यापासून सर्व ठिकाणीं अन्न उत्पन्न होतें. ३४ त्या पर्जन्याची उत्पत्ति यज्ञापासून, आणि यज्ञाची कर्मापासून होते. कर्माची उत्पत्ति वेदरूप ब्रम्हापासून, ३५ आणि त्या वेदाची उत्पत्ति परात्पर अविनाशी ब्रह्मापासून होते; म्हणून हें सर्व जगत् ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेलें आहे. ३६ पण, हे सुभद्रापते, ऐक: कर्माची मूर्ति जो यज्ञ, त्यांत वेदब्रह्म निरंतर वास करितें. ३७

पार्था, अशा प्रकारें चालू असलेल्या चक्राला अनुसरून जो ह्या लोकीं वागत नाहीं, त्याचें जिणें व्यर्थ होय. म्हणून, तो इंद्रियलंपट होऊन आपलें आयुष्य व्यर्थ घालवितो. ॥ १६ ॥

ह्याप्रमाणें, धनुर्धरा, ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाची मूळपीठिका तुला संक्षेपानें सांगितली. ३८ म्हणून, जो उन्मत्त पुरुष उचित अशा ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाचें ह्या लोकीं आचरण करीत नाहीं, ३९ तसेंच, जो दुराचरणाकडे इंद्रियांचा उपयोग करितो, तो पापराशी भूमीला केवळ भारभूत आहे असें समज. १४० ज्याप्रमाणें अकाळीं आकाशांत आलेले ढग निरुपयोगी असतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, त्या उन्मत्त मनुष्याचीं सर्व जन्मांतील कर्में निष्फल होत. ४१ ज्याला स्वधर्माचें अनुष्ठान घडत नाहीं, त्याचें जिणें शेळीच्या गळ्यांतील स्तनांप्रमाणें व्यर्थ होय. ४२ म्हणून, पांडवा, ऐक; हा स्वधर्म कोणीं सोडूं नये. आणि सर्वभावानें ह्याचेंच आचरण करावें. ४३ पहा कीं, शरीर (मनुष्यदेह) जरी प्राप्त झालें आहे, तरी पूर्वकर्मानुसारच झालें आहे; असें असून, मग त्यानें आपलें उचित तें कर्म कां करूं नये? ४४ हे सव्यसाची, हा मनुष्यदेह प्राप्त झाला असतां कर्म करण्याचा ज्यांना कंटाळा येतो... ते मूर्ख असें समज. ४५

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७

अन्वय-यः तु मानवः आत्मरतिः एव स्यात् च आत्मतृप्तः (स्यात्) च आत्मनि एव संतुष्टः (स्यात्) तस्य कार्यं न विद्यते. ॥ १७ ॥

देखें असतेनि[1] देहधर्मे। एथ तोचि एक न लिंपे कर्मे। जो अखंडित रमे। आपणपांचि ॥४६॥ जे तो आत्मबोधें तोषला। तरी कृतकार्य देख जाहला। म्हणोनि सहजें सांडवला[2]। कर्मसंगा ॥४७॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

अन्वय—इह तस्य कृते न अर्थः न एव अकृतेन (अपि) कश्चन (अर्थः) न च सर्वभूतेषु अस्य कश्चित् अर्थ व्यपाश्रयः न. ॥ १८ ॥

तृप्ति जालिया जैसीं। साधनें सरतीं आपैसीं। देखें आत्मतुष्टीं[3] तैसीं। कर्मे नाहीं ॥४८॥ जंववरी अर्जुना। तो बोधु भेटेना मना। तंवचि यया साधना। भजावें लागे ॥४९॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

अन्वय—तस्मात् (त्वं) असक्तः (सन्) कार्यं कर्म समाचर. हि पुरुषः असक्तः (सन्) कर्म आचरन् परं आप्नोति. ॥ १९ ॥

म्हणऊनि तूं नियतु। सकळ कामरहितु। होऊनियां उचितु। स्वधर्मे राहाटें ॥५०॥ जे स्वधर्मे निष्कामता। अनुसरले पार्था। ते कैवल्यपर तत्त्वता। पावले जगीं ॥५१॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

अन्वय-जनकादयः कर्मणा एव संसिद्धिं आस्थिताः हि, (त्वं) अपि लोकसंग्रहं एव संपश्यन् (कर्म) कर्तुं अर्हसि ॥२०॥

देख पां जनकादिक। कर्मजात अशेख। न सांडितां मोक्षसुख। पावते जाहले ॥५२॥ याकारणें पार्था। होआवी कर्मी आस्था। हे आणिकाही एका अर्था। उपकारेल ॥५३॥ जे आचरतां आपणपयां। देखी[11] लागेल लोका यया। तरी चुकेल अपाया[12]। प्रसंगेंचि ॥५४॥ देखें प्राप्तार्थ[13] जाहले। जे निष्कामता पावले। तयाही कर्तव्य असे उरलें। लोकांलागीं ॥५५॥ मार्गी अंधासरिसा। पुढें देखणाही[14] चाले जैसा। अज्ञाना प्रकटावा धर्मु तैसा। आचरोनी ॥५६॥ हां गा ऐसें जरी न कीजे। तरी अज्ञाना काय उमजे[15]। तिहीं कवणेपरी जाणिजे। मार्गातें या ॥५७॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥ २१ ॥

अन्वय—यत् यत् श्रेष्ठः आचरति, तत् तत् एव इतरः जनः (आचरति); सः यत् प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते. ॥ २१ ॥

एथ वडील जें जें करिती। तया नाम धर्मु ठेविती। तेंचि येर अनुष्ठिती। सामान्य सकळ ॥५८॥ हें ऐसें असे स्वभावें। म्हणोनि कर्म न संडावें। विशेषें आचरावें। लागे संतीं ॥५९॥

न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वय—हे पार्थ, (यद्यपि) मे त्रिषु लोकेषु किंचन कर्तव्यं न अस्ति च अनवाप्तं अवाप्तव्यं न (अस्ति,तथापि) अहं कर्मणि एव वर्ते. ॥ २२ ॥

आतां आणिकाचिया [16]गोठी। कायेशा सांगों किरीटी। देखें मीचि इये राहाटी। वर्तत असें॥६०॥ काय [17]सांकडें कांहीं मातें। कीं कवणें एकें आंतें[18]। आचरें मी धर्मातें। म्हणसी जरी ॥६१॥ तरी पुरेते[19]पणालागीं। आणिक दुसरा नाहीं जगीं। ऐसी सामग्री[20] माझ्या आंगीं। जाणसी तूं ॥६२॥ मृत गुरुपुत्र[21] आणिला। तो तुवां पवाडा[22] देखिला। तोही मी उगला[23]। कर्मी वर्ते ॥६३॥

---

१ करीत असून. २ मुकला. ३ स्वरूपानंदांत. ४ ज्ञान ५ आम्हां वें. ६ सदोदीत. ७ मोक्षपद. ८ संपूर्ण. ९ उपयोगीं पडेल. १० आपण स्वतः. ११ मार्ग, चाल, रीत. १२ दुःख. १३ पूर्णमनोरथ. १४ डोळस. १५ बळण लागेल. १६ गोष्ट. १७ संकट. १८ इच्छेनें. १९ पूर्णपणानें. २० सामर्थ्य. २१ सांदीपनीचा मुलगा. २२ पराक्रम. २३ निरिच्छ.

परंतु जो आत्म्याचेच ठिकाणीं रममाण झालेला आहे, व आत्मसुखानें तृप्त झाला असून आत्मानंदानेंच संतुष्ट आहे, त्याला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. ॥ १७ ॥

हें पहा–देहाचे व्यापार चालले असूनही त्या कर्मांमध्यें एक तोच लिप्त होत नाहीं, कीं जो सदैव आत्मस्वरूपीं रममाण असतो. ४६ कारण, तो आत्मबोधानें संतोष पावलेला असल्यामुळें कृतकार्यच झालेला असतो, म्हणून सहजांच कर्मसंगापासून मुक्त होतो. ४७

ह्या लोकीं कर्म केल्यापासून त्याला कांहीं लाभ नसतो, तसेंच कर्म न केल्यापासूनही त्याची कांहीं हानि होत नाहीं; व कोणत्याही प्राण्यापासून त्याचें कसलेंही कार्य साधावयाचें नसतें. ॥१८॥

ज्याप्रमाणें तृप्ति झाल्यावर तिचीं साधनेंही आपोआप संपतात, त्याप्रमाणें स्वस्वरूपानंदांत निमग्न झाल्यावर कर्मेंही उरत नाहींत. ४८ अर्जुना, जोंपर्यंत हें आत्मज्ञान झालें नाहीं, तोंपर्यंतच ह्या साधनांचें आचरण करावें लागतें. ४९

ह्या कारणास्तव, फळाची इच्छा टाकून तूं नेहमीं विहित कर्म कर. कारण, फलाविषयीं निष्काम असणारा पुरुष विहित कर्मांच्या आचरणानें–चित्तशुद्धीमुळें–परमपद प्राप्त करून घेतो. ॥ १९ ॥

म्हणून, नेहमीं फलाची आशा सोडून देऊन तूं उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर. १५० पार्था, ह्या जगांत खरोखर ज्यांनीं स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें, ते मोक्षपदास गेले. ५१

जनकादिक ज्ञानी कर्मच करून मुक्त झाले; आणि लोकहिताकडे लक्ष देऊन तुलाही कर्मच करणें योग्य आहे. ॥ २० ॥

हें पहा—कर्माचा मुळींच त्याग न करितां जनकादिक मोक्षपदास गेले. ५२ ह्याकरितां, पार्था, कर्मांचे ठिकाणीं तूं आस्था ठेव. कारण तिच्यापासून आणखीही एक उपयोग होणार आहे: ५३ त्या कर्मांचें आपण आचरण केलें असतां ह्या लोकांना वळण लागेल, आणि त्यामुळें त्यांचीं दुःखें अनायासें नाहींतशीं होतील. ५४ असें पहा कीं, जे कृतार्थ झाल्यामुळें ज्यांना कशाचीच गरज उरली नाहीं, त्यांनीं देखील लोकांना वळण लागण्याकरितां कर्माचें आचरण केलें पाहिजे. ५५ अंधळ्यांच्या रांगेंतील पुढारी डोळस मनुष्य जसा त्यांच्याप्रमाणेंच मार्ग चालतो, त्याप्रमाणें ज्ञान्यांनीं स्वतः धर्माचें आचरण करून अज्ञानी ज्नांस मार्गास लावावें. ५६ जर ज्ञान्यांनीं अशा प्रकारचें वर्तन न केलें, तर अज्ञानी लोकांस कसें वळण लागेल ? आणि त्यांना हा मार्ग कोणच्या उपायानें समजेल ? ५७

श्रेष्ठ पुरुष जें जें कर्म आचरण करितो, तें तेंच कर्म इतर लोक करितात; आणि तो पुरुष जें प्रमाण ठरवितो, त्याचेंच लोक अनुकरण करतात. ॥२१॥

ह्या लोकीं श्रेष्ठ लोक जें आचरण करतात, त्यालाच धर्म असें नांव ठेवून इतर सर्व लोक त्याचेंच आचरण करितात. ५८ ही गोष्ट साहजिक असल्यामुळें, कर्माचा त्याग करितां येत नाहीं; आणि साधुसंतांना तर कर्मांचें आचरण विशेषेंकरून करावें लागतें. ५९

पार्था, त्रैलोक्यामध्यें मला कांहीं करावयाचें आहे, अथवा कांहीं अप्राप्य प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे असें नाहीं; तथापि (लोकसंग्रहाकरितां) मी कर्म करितोंच. ॥ २२ ॥

आतां, हे किरीटी ! दुसऱ्याच्या गोष्टी कशाला सांगूं ? मी स्वतांच ह्या कर्ममार्गानें वागतों हें पहासना ! १६० आतां, मला कांहीं तरी एखादें संकट पडलें असेल, किंवा कोणती तरी इच्छा असेल, म्हणून मी स्वधर्माचें आचरण करतों असें जर तूं म्हणशील, ६१ तर ह्या जगांत माझ्याइतका गुण व ऐश्वर्य ह्यांनीं संपन्न दुसरा कोणी नाहीं हें माझें सामर्थ्य तुला माहीत आहेच; ६२ सांदीपनि गुरूचा मेलेला मुलगा आणून दिला तो पराक्रम तूं पाहिलास; पण असाही जो मी निरिच्छ, तो सुद्धां कर्ममार्गाचें आचरण करीत आहें. ६३ . . .

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३॥

अन्वय—यदि हि अहं अतंद्रितः (सन्) कर्माणि जातु न वर्तेय, (तर्हि, हे) पार्थ, मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तंते; (तेपि कर्म न कुर्युः)॥ २३ ॥

परी स्वधर्मीं वर्तें कैसा । साकांक्षु कां होय जैसा । तयाचि एका उद्देशा । लागोनियां ॥६४॥ जे भूतजात सकळ । असे आम्हांचि आधीन केवळ । तरी न व्हावें बेरळ । म्हणोनियां ॥६५॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः२४

अन्वय—अहं कर्म न कुर्यां चेत् इमे लोकाः उत्सीदेयुः संकरस्य कर्तास्यां च इमाः प्रजाः उपहन्यां.॥ २४ ॥

आम्ही पूर्णकाम होऊनी । जरी आत्मस्थिती राहुनी । तरी प्रजा हे कैसेनी । निस्तरेल ॥६६॥ इहीं आमुची वास पाहावी । मग वर्ततीपरी जाणावी । ते लोकस्थिति आघवी । नासिली होईल ॥६७॥ म्हणोनि समर्थु जो एथें । आथिला सर्वज्ञते । तेणें सविशेषें कर्मातें । त्यजावें ना ॥६८॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्

अन्वय—हे भारत, अविद्वांसः यथा कर्मणिसक्तः (सन्तः कर्म) कुर्वन्ति, तथा लोकसंग्रहं चिकीर्षुः विद्वान् (कर्मणि) असक्तः (सन् कर्म) कुर्यात् ॥२५ ॥

देखें फळाचिया आशा । आचरे कामुकु जैसा । कर्मीं भरू होआवा तैसा । निरीशाही ॥ ६९॥ जे पुढतपुढती पार्था । हे सकळ लोकसंस्था । रक्षणीय सर्वथा । म्हणऊनियां ॥१७०॥ मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरे लावावें । अलौलिका नोहावें । लोकांप्रति ॥७१॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६

अन्वय—विद्वान् कर्मसंगिनां अज्ञानां न बुद्धिभेदं जनयेत् (किंतु युक्तः समाचरन् सर्व कर्माणि जोषयेत् ॥२६॥

जें सायासें स्तन्य सेवी । तें पक्वान्नें केविं जेवी । म्हणोनि बाळका जैसीं नेदावीं । धनुर्धरा ॥७२॥ तैसी कर्मीं जया अयोग्यता । तयाप्रति नैष्कर्म्यता । न प्रगटावी खेळतां । आदिकरुनी ॥७३॥ तेथें सत्क्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशंसावी । नैष्कर्मींही दावावी । आचरोनी ॥ ७४ ॥ तया लोकसंग्रहालागीं । वर्ततां कर्मसंगीं । तो कर्मबंधु आंगीं । वाजेलना ॥७५॥ जैसी बहुरूपियांची रावो राणी । स्त्रीपुरुषभावो नाहीं मनीं । परी लोकसंपादणी । तैसीच करिती ॥७६॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते॥२७॥

अन्वय—प्रकृतेः गुणैः सर्वशः (अपि) कर्माणि क्रियमाणानि (सन्ति) अहंकारविमूढात्मा ‘ अहं कर्ता ’ इति मन्यते. ॥ २७ ॥

देखें पुढिलांचें वोझें । जरी आपुला माथां घेइजे । तरी सांगें कां न दाटिजे । धनुर्धरा ॥७७॥ तैसीं शुभाशुभें कर्में । जियें निपजती प्रकृतिधर्में । तियें मूर्ख मतिभ्रमें । मी कर्ता म्हणे ॥७८॥ ऐसा अहंकाराधिरूढ । एकदेशी मूढ । तया हा परमार्थ गूढ । प्रगटावा ना ॥७९॥ हें असो प्रस्तुत । सांगिजेल तुज हित । तें अर्जुना देऊनि चित्त । अवधारीं पां ॥१८०॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते॥२८॥

अन्वय—(हे) महाबाहो, गुणकर्मविभागयोः तत्त्ववित् तु गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते. ॥२८॥

जे तत्त्वज्ञानियांच्या ठायीं । तो प्रकृतिभावो नाहीं । जेथ कर्मजात पाहीं । निपजत असे ॥८१॥

---

१ साभिलाष कामीजन. २ भुकणें. ३ ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न. ४ पार पडेल, तरेल. ५ वाट. ६ वागणुकीचा रिता. ७ राहटी. ८ संपन्न. ९ तत्परता, आवड. १० निरिच्छांस देखील. ११ वारंवार. १२ पाळली पाहिजे. १३ आपल्याकडेस. १४ आसक्त. १५ देऊं नये. १६ कर्मातीतता. १७ थट्टेनें,उगीच. १८ देखील. १९ निष्काम जनांनीही. २० वर्णाश्रमधर्मसंरक्षणासाठीं. २१ लागणार नाहीं. २२ राजा. २३ लोकांची समजूत. २४ दुसऱ्याचें. २५ मान अवघडेल. २६ माया.

पार्था, जर मी आळस टाकून कर्माचें आचरण करणार नाहीं, तर हे सर्व लोक सर्वोशीं माझ्या मार्गाला अनुसरून चालूं लागतील. (तेही कर्म करणार नाहींत.) ॥२३॥

परंतु त्या एका उद्देशाकरितां मी स्वधर्माचें आचरण कशा प्रकारें करितों, कीं जसा कांहीं सकाम पुरुषच ! ६४ कारण, सर्व प्राणी आमच्यावरच अवलंबून आहेत, तेव्हां त्यांनीं कर्मभ्रष्ट होऊं नये. ६५

जर मी कर्म करणार नाहीं, तर सर्व प्रजेचा नाश केल्याचा दोष मलाच लागेल; प्रजेचा वर्णसंकर मीं केला असें होईल; व सर्व लोकांना मारणारा मी होईन. ॥२४॥

आम्ही निरिच्छ होऊन जर ब्रह्मस्वरूपांतच निमग्न झालों, तर मग प्रजांनीं कोणत्या रीतीनें वागावें ? ६६ आमचें वर्तन पाहून जर ह्या प्रजा त्याचप्रमाणें वागूं लागल्या, तर ह्या जगाचा सारी राहटी इथून तिथून बिघडून जाईल. ६७ म्हणून, जो समर्थ व सर्वज्ञानसंपन्न असेल, त्यानें विशेषेंकरून कर्माचा त्याग कधींही करूं नये. ६८

हे भारता, जसें अविद्वान लोक कर्मफलाच्या ठिकाणीं सक्त होऊन कर्म करितात, तसें विद्वानांनीं फलाची इच्छा न धरतां लोकसंग्रहार्थ कर्म करावें. ॥२५॥

ज्याप्रमाणें फलेच्छु लोक फलावर लक्ष ठेऊन कर्माचें आचरण करितात, त्याप्रमाणें, निरिच्छ पुरुषानें देखील कर्में करण्याची हाव धरिली पाहिजे. ६९ कारण, पार्था, वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांचा धर्म सर्व प्रकारें राखला पाहिजे; म्हणून, १७० कर्ममार्गाचें आचरण करून जगाचें मन आपले आचरणाकडे लावून घ्यावें; परंतु लोकांचे ठिकाणीं आसक्ति ठेऊं नये. ७१

विद्वान मनुष्यानें फलाच्या आशेनें कर्म करणाऱ्या अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद करूं नये; तर उलट त्या कर्माचें आपण निष्काम बुद्धीनें आचरण करून त्यांना कर्म करण्याविषयीं अभिरुचि उत्पन्न करावी. ॥२६॥

धनुर्धरा, जें मूल स्तनपान देखील मोठ्या आयासानें करितें, तें पक्कान्नें कसें बरें खाणार? म्हणून त्याला ज्याप्रमाणें तीं देऊं नये, ७२ त्याचप्रमाणें, कर्माचरण करण्यास जो अनधिकारी आहे, त्याला ज्ञानमार्गाची थोरवी थट्टेत सुद्धां सांगूं नये. ७३ त्याला सत्कर्माचेंच आचरण करण्यास लावावें, त्याचीच एकट्याची प्रशंसा करावी, आणि निष्काम जनांनींही स्वतः त्याचें आचरण करून दाखवावें. ७४ वर्णाश्रमधर्मरक्षणाकरितां कर्ममार्गाच आचरण करीत असतां, त्यांना कर्मबंध भोगावा लागणार नाहीं. ७५ बहुरूप्यांनीं जरी राजाराणीचीं सोंगें घेतलीं, तरी त्यांच्या मनांत स्त्री, पुरुषभाव मुळींच नसतो; पण लोकांची समजूत मात्र ते तशी करितात. ७६

सर्व कर्में सर्व प्रकारें प्रकृतीच्या गुणांनीं होत असूनही, अहंकारानें ज्याचें मन मोहित झालें आहे असा मनुष्य तीं कर्में ' मीं केलीं ' असें मानतो. ॥२७॥

अर्जुना, असें पहा कीं, दुसऱ्याचें ओझें आपल्याडोक्यावर जर घेतलें, तर आपली मान नाहीं का अवघडणार ? ७७ त्याचप्रमाणें, जीं बरीं वाईट कर्में प्रकृतीच्या गुणांनीं उत्पन्न होतात, त्यांचा कर्ता मी असें वेडे लोक अहंकारानें म्हणतात. ७८ असा जो अहंकारानें भरलेला व एकदेशी अज्ञानी, त्याला हें गहन आत्मज्ञान सांगूं नये. ७९ पण, अर्जुना, सध्यां हें राहूं दे. मी तुला एक हिताची गोष्ट सांगणार आहें, ती तूं लक्षपूर्वक ऐक. १८०

हे महाबाहो ! सत्त्वादि गुणकर्मेंद्रियांच्या विभागांचे तत्त्व जाणणारा तर, गुण हे गुणांचे ठिकाणीं म्हणजे इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं राहतात असें मानून, त्यांचे ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं. ॥ २८ ॥

ज्या ठिकाणीं सर्व कर्म उत्पन्न होतें, तो प्रकृतीचा विकार ज्ञान्यांचे ठिकाणीं मुळींच नसतो. ८१

ते देहाभिमानु सांडुनी । गुणकर्मीं वोळांडुनी । साक्षिभूत होउनी । वर्तती देहीं ॥८२॥ म्हणुनि शरीरीं जरी होती । तरी कर्मबंधा नोतळती[1] । जैसा कां भूतचेष्टा गर्भस्ती[2] । थेपवेनां[3] ॥८३॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्

अन्वय—प्रकृतेः गुणसंमूढाः गुणकर्मसु सज्जन्ते, कृत्स्नवित् तान् अकृत्स्नविदः मन्दान् न विचालयेत् ॥२९॥

एथ कर्मीं तोचि लिंपे । जो गुणसंभ्रमें[4] घेपे[5] । प्रकृतीचेनि आटोपें[6] । वर्तत असे ॥८४॥ इंद्रियें गुणाधारें । राहाटती निजव्यापारें । तें परकर्म बळात्कारें । आपादी[7] जो ॥८५॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः

अन्वय—मयि सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसा संन्यस्य निराशीः निर्ममः विगतज्वरः भूत्वा युद्ध्यस्व.॥३०॥

तरी उचितें[8] कर्में आघवीं । तुवां आचरोनि मज अर्पावीं । परी चित्तवृत्ति विन्यासावी[9] । आत्मरूपीं ॥८६॥ आणि हें कर्म मी कर्ता । कां आचरेन यां[10] अर्था । ऐसा अभिमान झणें[11] चित्ता । रिघों देसी ॥८७॥ तुवां शरीरपरां[12] नोहावें । कामनाजात[13] सांडावें । मग अवसरोचित[14] भोगावे । भोग सकळ ॥८८॥ आतां कोदंड[15] घेऊनि हातीं । आरूढ पां इयें रथीं । देईं आलिंगन वीरवृत्ती[16] । समाधानें ॥८९॥ जगीं कीर्ति रूढवीं[17] । स्वधर्माचा मानु वाढवीं । ईयां[18] भारापासोनि सोडवीं । मेदिनी[19] हे ॥१९०॥ आतां पार्था निःशंकु होईं । या संग्रामा चित्त देईं ॥ एथ हेंवांचूनि कांहीं । बोलों नये ॥९१॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥

अन्वय—ये मानवाः श्रद्धावंतः अनुसूयन्तः (संतः) इदं मे मतं नित्यं अनुतिष्ठन्ति, ते अपि कर्मभिः मुच्यन्ते.॥३१॥

हें अनुपरोध[20] मत माझें । जिहीं परमादरें स्वीकारिजे । श्रद्धापूर्वक अनुष्ठिजे[21] । धनुर्धरा ॥९२॥ तेही सकळ कर्मीं वर्ततु । जाण पां कर्मरहितु । म्हणोनि हें कर्म निश्चितु । करणीय[22] गा ॥९३॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ३२

अन्वय—ये तु एतत् अभ्यसूयंतः (संतः) मे मतं न अनुतिष्ठंति, तान् सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः नष्टान् विद्धि. ॥ ३२ ॥

नातरी प्रकृतिमंतु[23] होउनी । इंद्रियां छळीं[24] देउनी । जे हें माझें मत अव्हेरुनी । वोसंडिती ॥९४॥ जे सामान्यत्वें लेखिती । अवज्ञा करूनि देखिती । कां हा अर्थवादु[25] म्हणती । वाचाळपणें ॥९५॥ ते मोहमदिरीं[26] भुलले । विषयाविखें घारले[27] । अज्ञानपंकीं[28] बुडाले । निभ्रांत मानीं ॥९६॥ देखें शवाच्या[29] हातीं दिधलें । जैसें कां रत्न वायां गेलें । नातरी जात्यंधा पाहलें । प्रमाण नोहे ॥९७॥ कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपयोगा नवचे[30] वायसा[31] । मूर्खा विवेकु[32] हा तैसा । रुचेल ना ॥९८॥ तैसे जे पार्था । विमुख[33] या परमार्था । तयांसी संभाषणही सर्वथा । करावेना ॥९९॥ म्हणोनि ते न मानिती । आणि निंदाही करूं लागती । सांगें पतंगु काय साहती । प्रकाशातें ॥२००॥ पतंगा दीपीं आलिंगन । तेथ त्यासी अचुक मरण । तेविं विषयाचरण । आत्मघाता ॥१॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३

अन्वय—ज्ञानवान् अपि स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते, भूतानि प्रकृतिं यांति; निग्रहः किं करिष्यति ? ॥३३॥

१ बद्ध होत नाहींत २ सूर्य. ३ लिप्त होत नाहीं. ४ गुणांच्या सपाट्यांत. ५ सांपडणें. ६ स्वाधीन होऊन ७ स्वीकारी. ८ विहित. ९ ठेवावी, योजावी. १० फळासाठीं. ११ नको. १२ सक्त. १३ सर्व हेतु. १४ समाकाळ. १५ धनुष्य. १६ शौर्य. १७ वाढीव. १८ ह्या दुर्योधनादिकांच्या. १९ पृथ्वी. २० निश्चित. २१ आचरितात. २२ करण्यास योग्य. २३ मायेचे अधीन. २४ छाळ. २५ व्याजस्तुति. २६ मोहरूप मद्यानें. २७ व्यापले. २८ चिखलांत. २९ प्रेताच्या. ३० न पडे. ३१ कावळा. ३२ विचार. ३३ कंटाळके.

ते ज्ञानी देहाचा अभिमान सोडून व गुणकर्मातीत होऊन देहांत फक्त साक्षित्वानें वागतात. ८२ म्हणून, सूर्य ज्याप्रमाणें जगतावर प्रकाश पाडीत असून जगाच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ते जरी देह धारण करितात, तरी देहकर्मांनीं बद्ध होत नाहींत. ८३

प्रकृतीच्या गुणांनीं जे मोहित झाले आहेत, ते गुणांनीं केलेल्या कर्मांच्या ठिकाणीं सक्त होतात. अशा मंदबुद्धि व अल्पज्ञ लोकांचा ज्ञानी मनुष्यानें बुद्धिभेद करूं नये. ॥२९॥

प्रकृतीच्या अधीन होऊन जो वागतो, व गुणांच्या सपाट्यांत सांपडतो, तोच कर्मानें लिप्त होतो. ८४ इंद्रियें गुणांच्या अधीन होऊन आपआपल्या व्यापारांत वर्तत असतां, तें दुसऱ्याचें कर्म 'मीच करतों' असें तो मुद्दाम अंगावर घेतो. ८५

अर्जुना, माझ्या ठायीं विचारपूर्वक सर्व कर्में अर्पण कर; कर्मफलाचे ठिकाणीं आशा धरूं नको; आणि शोकरहित होऊन युद्ध कर. ॥३०॥

म्हणून, सर्व विहित कर्मांचें आचरण करून त्वां तीं मला अर्पण करावीं; पण चित्तवृत्ति मात्र सदैव आत्मस्वरूपीं ठेवावी. ८६ ह्या कर्माचा मी कर्ता आहें आणि अमुक फलासाठीं हें मी करीत आहें, असा अभिमान तूं आपल्या चित्तांत उत्पन्न होऊं देऊं नको. ८७ तूं शरीराच्या स्वाधीन न होतां सर्व इच्छा सोडून दे, आणि मग सकल भोग यथाकालीं भोग. ८८ आतां हातांत धनुष्य घेऊन ह्या रथावर बैस, आणि समाधान ठेवून व मायामोह सोडून वीरवृत्तीचा स्वीकार कर. ८९ जगांत तूं आपली कीर्ति वाढीव; स्वधर्माचा महिमा वाढीव; आणि दुर्योधनादिक दैत्यांच्या भारापासून ह्या पृथ्वीला सोडीव. १९० पार्था, आतां तूं निःशंक होऊन ह्या युद्धाचे ठिकाणीं लक्ष दे; ह्याशिवाय दुसरें कांहीं बोलूं नको. ९१

जे लोक निंदा न करितां श्रद्धेनें माझ्या ह्या मताचें नेहमीं अनुष्ठान करतात, ते देखील कर्मबंधापासून मुक्त होतात. ॥३१॥

अर्जुना, ह्या माझ्या निश्चित मताचा जे मोठ्या आदरानें स्वीकार करून त्याचें श्रद्धापूर्वक आचरण करतील, ९२ ते सकल कर्मांचें आचरण करून कर्मरहित आहेत असें जाण. म्हणून, हें माझें मत निश्चयानें आचरण्यास योग्य आहे. ९३.

जे ह्या माझ्या मताची निंदा करून त्याचें अनुष्ठान करीत नाहींत, ते लोक ज्ञानविहीन, मूर्ख व चित्तभ्रष्ट झाले असें जाण. ॥३२॥

नाहीं तर, देहाचे पाशांत गुंतून व इंद्रियांचे लाड पुरवून जे माझे मताचा तिरस्कार करून टाकून देतात, ९४ जे त्याला सामान्य समजतात, व त्याची थट्टा करितात, किंवा वाचाळपणें ती व्याजस्तुति आहे असें म्हणतात, ९५ ते मोहरूपी मद्यपान करून भुललेले व विषयरूप विषानें व्यापलेले आणि अज्ञानरूपी चिखलांत रुतलेले असे निःसंशय समज. ९६ पहा कीं, प्रेताच्या हातीं परीक्षेकरितां दिलेलें रत्न जसें वायां जातें, किंवा, जो जन्मापासून अंधळा आहे त्यानें दिवस उगवला असें जर म्हटलें तर त्याचें बोलणें जसें लोक खरें मानीत नाहींत, ९७ अथवा चंद्रप्रकाश ज्याप्रमाणें कावळ्यांच्या उपयोगीं पडत नाहीं, त्याप्रमाणें, जे मूर्ख आहेत त्यांना हा विचार रुचत नाहीं. ९८ तसेंच, पार्था, जे जन ह्या परमार्थाला कंटाळले आहेत, त्यांच्याशीं कधींही भाषण करूं नये. ९९ कारण, ज्याप्रमाणें पतंग दिव्याचा मत्सर करितात, त्याप्रमाणें ते जन ह्या विचारावर भरंवसा न ठेवितां उलट त्यांची निंदा करतात. २०० पतंगानें दिव्याला आलिंगन देतांच एकदम जसें त्यास मरण येतें, तसें विषयांचें आचरण करणें हें आपल्या नाशास कारण होतें. १

ज्ञाता देखील आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतो, व सर्व भूतेंही आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतात, तर येथें निग्रहाचें काय चालणार ? ॥३३॥

म्हणोनि इंद्रियें एकें। जाणतेनि पुरुखें[1]। लाडावीं[2] ना कौतुकें। आँदिकरुनी[3] ॥२॥ हां गा सर्पेसीं[4] खेळों येईल। कीं व्याघ्रसंसर्ग सिद्धि जाईल। सांगें हाळाहाळ जिरेल। सेविलिया काई ॥३॥ देखें खेळतां अग्नि लागला। मग तो न सांवरे जैसा उंधवला[5]। तैसा इंद्रियां लळा दिधला। भला नोहे ॥४॥ येरवीं तरी अर्जुना। या शरीरा पराधीना। कां नाना भोगरचना[6]। मेळवावी ॥५॥ आपण सायासें करूनि बहुतें। सकळही समृद्धिजातें। उदोअस्तु[7] या देहातें। प्रतिपाळावें कां ॥६॥ सर्वस्वें शिणोनि एथें। आर्जवावीं[8] संपत्तिजातें। तेणें स्वधर्मु सांडूनि देहातें। पोखावें[9] काई ॥७॥ मग हें तंव पांचमेळीं[10]-चा। शेखीं अनुसरेल पंचत्वा[11]। ते वेळीं केला कें गिंवसावा[12]। शीणु आपुला ॥८॥ म्हणूनि केवळ देहंभरण[13]। ते जाणें उघडी नागवण[14]। यालागीं एथ अंतःकरण। देयावेंना[15] ॥९॥

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ॥३४॥

अन्वय—इंद्रियस्य इंद्रियस्य अर्थे रागषेद्वौ व्यवस्थितौ (स्तः) तयोः वशं न आगच्छेत्; हि तौ अस्य परिपंथिनौ. ॥ ३४ ॥

येऱ्हवीं इंद्रियांचिया अर्थी[16]। सारिखा विषयो पोखितां। संतोषु कीर[17] चित्ता। उपजेल[18] ॥२१०॥ परी तो संवचोराचा[19] सांगातु। जैसा नावेक स्वस्थु। जंव नगराचा प्रांतु। सांडिजेना ॥११॥ बापा विषाची मधुरता। झणें[20] आवडी उपजे चित्ता। परी तो परिणाम विचारितां। प्राणु हरी ॥१२॥ देखें इंद्रियीं कामु असे। तो लावी सुखदुराशे[21]। जैसा गळीं मीनु आमिषें[22]। भुलविजे गा ॥१३॥ परी तयामाजीं गळु[23] आहे। जो प्राणातें घेऊनि जाये। तो जैसा ठाउवा नोहे। झांकलेपणें ॥१४॥ तैसें अभिलाषें येणें कीजेल। विषयांची आशा धरिजेल। तरी वैरपडा[24] होइजेल। क्रोधानळा[25] ॥१५॥ जैसा कवळोनियां पारधी। घातेचिये[26] संधी। आणी मृगातें बुद्धी। साधावया[27] ॥१६॥ एथ तैसीचि परी[28] आहे। म्हणूनि संगु हा तुज नोहे। पार्था दोन्ही कामक्रोध हे। घातकु जाणें ॥१७॥ म्हणऊनि हा आश्रयोचि न करावा। मनेंही आठवो न धरावा। एक निजवृत्तीचा बोलावा[29]। नासो नेदीं ॥१८॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥ ३५॥

अन्वय—स्वधर्मः विगुणः (अपि) स्वनुष्ठितात् परःधर्मात् श्रेयान् (आस्त); स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मः भयावहः (अस्ति.) ॥ ३५ ॥

अगा स्वधर्मु हा आपुला। जरी कां कठिण जाहला। तरी हाचि अनुष्ठिला। भला देखें ॥१९॥ येरें[30] आचारु जो परावा[31]। तो देखतां कीर[17] बरवा। परी आचरतेनि आचरावा। आपुलाचि ॥२२०॥ सांगें शूद्रघरीं आघवीं। पक्वान्नें आहाति बरवीं। तीं द्विजें केविं सेवावीं। दुर्बळु[32] जरी जाहला ॥२१॥ हें अनुचित कैसेनि कीजे। अग्राह्य केविं इच्छिजे। अथवा इच्छिलेंही पाविजे। विचारीं पां ॥२२॥ तरी लोकांचीं धवळारें[33]। देखोनिया मनोहरें[34]। असतीं आपुलीं तणोरें[35]। मोडावीं केवीं ॥२३॥ हें असो वनिता आपुली। कुरूप जरी जाहली। तऱ्ही भोगितां तेचि भली। जियापरी ॥२४॥ तेवीं आवडे[36] तैसा सांकडु[37]। आचरतां जरी दुर्वाडु[38]। तऱ्ही स्वधर्मुचि सुरवाडु[39]। परत्रींचा[40] ॥२५॥ हां गा साकर आणि दूध। हें गौल्य[41]

---

१ पुरुषानें. २ लाड करणें. ३ देखील. ४ सहवास. ५ भडकला. ६ विषयभोग. ७ जन्मापासून मरेपर्यंत. ८ मिळवावी. ९ पोषण करावें. १० जमाव. ११ पांच तत्त्वांस. १२ शोधावा. १३ शरीरपोषण. १४ हानि. १५ देऊं नये. १६ इच्छा. १७ खरोखर. १८ उत्पन्न होईल. १९ स्नेहभावानें नागणाऱ्या चोराचा. २० आरसीं. २१ सुखासारखी वाटणारी दुराशा. २२ मांस. २३ गळ. २४ स्वाधीन. २५ क्रोधाग्नीला. २६ मारण्याची. २७ मारण्याकरितां. २८ प्रकार. २९ आत्मबोधाचा जिव्हाळा. ३० दुसरा. ३१ दुसऱ्याचा. ३२ गरीब. ३३ वाडे. ३४ सुंदर. ३५ गवताच्या झोपड्या. ३६ वाटेल. ३७ वाठग. ३८ दुर्घट. ३९ सखा. ४० परलोकचा. ४१ गोड.

म्हणून, कोणीं ज्ञानी मनुष्यानें ह्या इंद्रियांचे कौतुकानें देखील लाड पुरवूं नयेत. २ अरे, असें पहा—सर्पावरोबर खेळतां येईल का ? किंवा वाघाचा सहवास सिद्धीस जाईल का ? अथवा हालाहल विष प्राशन केलें तर तें जिरेल का सांग पाहूं ? ३ हें पहा—सहज खेळतांना जर अग्नि लागला, तर तो जसा भडकल्यावर आवरत नाहीं, तसें इंद्रियांचे लाड पुरविणें हें चांगलें होणार नाहीं. ४ अर्जुना, वास्तविक पाहतां हें शरीर पराधीन (गुणाधीन) जर आहे, तर त्याच्याकरतां यत्नानें विषयोपभोग मिळविण्याची खटपट कां करावी ? ५ पुष्कळ यत्न करून आणि सर्व गोष्टी संपादन करून ह्या देहाचें अहोरात्र लालन कां करावें ! ६ ह्या ठिकाणीं सर्व परिश्रम करून, पुष्कळ संपत्ति मिळवून, व स्वधर्माचा त्याग करून केवळ देहाचें पोषण कां करावें ? ७ मग हें पंचतत्त्वांचें झालेलें शरीर शेवटीं पंचतत्त्वांतच जाऊन मिळाल्यावर त्या वेळीं आपण केलेली खटपट कोठें शोधीत बसावें ? ८ म्हणून, केवळ शरीरपोषण करणें म्हणजे प्रत्यक्ष हानि आहे असें समज. ह्याकरितां, ह्या देहाकडे विशेष लक्ष पुरवूं नये. ९

इंद्रियांचे अर्थ जे विषय, त्यांच्या ठिकाणीं इंद्रियांची प्रीति (राग) किंवा अप्रीति (द्वेष) हीं ठरलेलींच आहेत. त्या रागद्वेषांना वश होऊं नये. कारण, ते जिवाचा घात करतात. ॥३४॥

येरव्हीं, इंद्रियांना आवडेल त्याच विषयांचें सेवन केलें तर चित्ताला समाधान होईल हें खरें; २१० परंतु तें समाधान म्हणजे संभावित चोराची गांठ पडल्यावर तो जसा नगरसीमा ओलांडीपर्यंत क्षणभर स्वस्थ असतो, [आणि मग घोर वनांत गेल्यावर जसा वित्ताचें हरण करितो,] तसें होय. ११ बाबारे, विषाची गोडी प्रथम चित्तास जशी समाधानकारक होते—परंतु विचार करून पाहतां परिणामीं तें जसें प्राणांचें हरण करतें, त्याप्रमाणें, १२ इंद्रियांचे ठिकाणीं कामवासना असते ती प्रथम सुखकर वाटून परिणामीं दुःखास कारण होते. ज्याप्रमाणें मासा गळाला लावलेल्या आमिषाला भुलतो १३ परंतु आमिषाचे आंत गळ असून तो आपला प्राण घेईल हें त्याला कळत नाहीं, १४ त्याप्रमाणें, विषयसुखाच्या अभिलाषानें जो विषयाची इच्छा करील, तो क्रोधाग्नींत पडेल. १५ ज्याप्रमाणें पारधी मृगाला धरण्याकरितां चारी बाजूंनीं मारण्याची संधि साधून वळवून आणितात, १६ त्याप्रमाणें ह्या विषयांची तऱ्हा आहे; म्हणून, पार्था, कामक्रोध हे घातक समजून त्यांचा संग तूं करूं नको; १७ आणि ह्या विषयांना थारा न देतां मनाला त्यांची आठवण देखील होऊं देऊं नको. परंतु मनाचे ठिकाणीं आत्मबोधाची जागृति ठेव. १८

आपला धर्म जरी वैगुण्ययुक्त असला, तरी उत्तम प्रकारें आचरिलेल्या परधर्मापेक्षां तो चांगला आहे. स्वधर्माचरणांत मृत्यु जरी आला तरी तो कल्याणप्रद आहे. [परंतु] परधर्म भय देणारा आहे. ॥ ३५ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण्यास कठिण असला, तरी त्याचेंच आचरण करणें उत्तम होय. १९ दुसऱ्याचा धर्म खरोखर दिसण्यांत जरी चांगला असला, तरी आचरण करणारांनीं आपल्याच धर्माचें आचरण केलें पाहिजे. २२० ब्राह्मण जरी दरिद्री झाला, तरी त्यानें शूद्राच्या घरचीं उत्तम पक्वान्नें कशीं सेवावीं सांग बरें ? २१ असें हें अनुचित कर्म कसें करावें ? आणि जी गोष्ट घेण्यास योग्य नाहीं, तिची इच्छा कशी करावी? अथवा जरी इच्छित प्राप्त झालें, तरी तें घ्यावें का ह्याचा विचार कर. २२ तसेंच, लोकांचे मोठमोठे सुंदर वाडे पाहून आपल्या असलेल्या गवती झोंपड्या मोडाव्या का ? २३ हें असो, परंतु ज्याप्रमाणें आपली स्त्री कुरूप असली तरी तीच आपल्यास भोगण्यास योग्य होय, २४ त्याप्रमाणें, वाटेल तसा कठिण आणि आचरण्यास दुर्घट असा स्वधर्म असला, तरी तोच परलोकाचा सखा होय. २५ असें पहा कीं, दूध आणि साखर हे दोन पदार्थ गोड आहेत म्हणून प्रसिद्ध आहे; पण ज्यांना जंत झाले आहेत, त्यांनीं ते कसे सेवन

कीर प्रसिद्ध । परी क्रुमिदोषीं[1] विरुद्ध । घेपे केवीं ॥२६॥ ऐसेनिही जरी सेविजेल । तरी ते आळुकीचि[2] उरेल । जे तें परिणामीं पथ्य नव्हेल । धनुर्धरा ॥२७॥ म्हणोनि आणिकांसी जें विहित । आणि आपणपेयां अनुचित । तें नाचरावें जरी हित । विचारिजे ॥२८॥ या स्वधर्मातें अनुष्ठितां । वेचु[3] होईल जीविता । तोहि निकां[4] वैर[5] उभयतां[6] । दिसत असे ॥२९॥ ऐसें समस्तसुरशिरोमणी । बोलिजे जेथ श्रीशार्ङ्गपाणी । तेथ अर्जुन म्हणे विनवणी । असे देवा ॥२३०॥ हें जें तुम्हीं सांगितलें । तें सकळ कीर म्यां परिसिलें । तरी आतां पुसेन कांहीं आपुलें । अपेक्षित[7] ॥३१॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६

अन्वय–[हे] वार्ष्णेय, अथ केन प्रयुक्तः अयं पुरुषः अनिच्छन् अपि बलात् नियोजितः इव पापं चरति ? ॥३६॥

तरी देवा हें ऐसें कैसें । जे ज्ञानियांचीही स्थिति भ्रंशे[8] । मार्गु सांडूनि अनारिसे[9] । चालत देखों ॥३२॥ सर्वज्ञुही जे होती । हे उपायही जाणती । तेही परधर्में व्यभिचरती । कवणें गुणें ॥३३॥ बीजा आणि भुसा । अंध निवाडु नेणे जैसा । नावेक देखणाही तैसा । बरळे[11] कां पां ॥३४॥ जे असता संगु सांडिती । तेचि संसर्गु करितां न धाती[12] । वनवासीही सेविती । जनपदातें[13] ॥३५॥ आपण तरी लपती । सर्वस्वें पाप चुकविती । परी बळात्कारें सुइजती[14] । तयाचि माजीं ॥३६॥ जयाची जीवें घेती विवसी[15] । तेचि जडोनि ठाके जीवेंसीं । चुकवितां ते गिंवसी[16] । तयातेंचि ॥३७॥ ऐसा बलात्कारु एकु दिसे । तो कवणाचा एथ आग्रहो असे । हें बोलावें हृषीकेशें । पार्थु म्हणे ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७

अन्वय—एषः कामः एषः क्रोधः रजोगुणसमुद्भवः [अस्ति; च] महाशनः महापाप्मा [अस्ति; त्वं] एनं इह वैरिणं विद्धि. ॥ ३७ ॥

तंव हृदयकमळआरामु[17] । जो योगियांचा[18] निष्कामकामु । तो म्हणतसे पुरुषोत्तमु । सांगेन आइक ॥३९॥ तरी हे कामु क्रोधु पाहीं । जयांतें कृपेची सोंठवण[19] नाहीं । हे कृतांताच्या ठायीं । मानिजती ॥२४०॥ हे ज्ञाननिधीचे भुजंग । विषयदरीचे वाघ । भजनमार्गींचे मांग । मारक[20] जे ॥४१॥ हे देहदुर्गींचे धोंडे[21] । इंद्रियग्रामींचे कोंडे[22] । यांचें व्यामोहादिक[23] बंड जगावरी ॥४२॥ हे रजोगुणें[24] मानसींचे । समूळ आसुरियेचे[25] । धालेपण[26] ययांचें । अविद्या[27] केलें ॥४३॥ हे रजाचे[28] कीर जाहले । परी तमासी पढियंते[29] भले । तेणें निजपदें[30] यां दीधलें । प्रमाद[31]मोहो[32] ॥४४॥ हे मृत्यूच्या नगरीं । मानिजती निकियापरी[33] । जे जीविताचे वैरी । म्हणऊनियां ॥ ४५ ॥ जयांसि भुकेलियां[34] आमिषा । हें विश्व न पुरेचि घांसा । कुळवाडियांचिया[35] आशा । चाळीतें[36] असे ॥४६॥ कौतुकें[37] कवळितां मुठी । जिये चवदा भुवनें थेकुटीं[38] । तिये भ्रांतिही धाकुटी । वाल्हीदुल्ही[39] ॥ ४७ ॥ जे लोकत्रयाचें भातुकें[40] । खेळतांचि खाय कवतिकें । तिच्या दासीपणाचेनि बिकें[41] । तृष्णा जिये[42] ॥ ४८ ॥ हें असो मोहें मानिजे । यांतें अहंकारें घेपे[43] दीजे । जेणें जग आपुलेनि भोजें[44] । नाचवीत असे ॥ ४९ ॥ जेणें सत्याचा भोकसा[45] काढिला । मग असत्य तृणकुटा[46] भरिला । तो दंभु रूढविला । जगीं इहीं ॥ २५० ॥

१ जंताच्या रोग्याला. २ आग्रह. ३ खर्च. ४ खरोखर. ५ श्रेष्ठ. ६ दोन्ही लोकीं. ७ इच्छित. ८ भ्रष्ट. ९ वेगळे. १० वेगळें करणें. ११ चुके. १२ तृप्त होती. १३ गांवची वस्ती. १४ घातले जातात. १५ किळस. १६ शोधणें. १७ हृदयाला रममाण करणारा. १८ योगी ज्याची निष्काम बुद्धीनें इच्छा करतात. १९ लवलेश. २० मारेकरी. २१ दगड. २२- यांवकुसं. २३ अज्ञानादिक. २४ रजोगुणात्मक. २५ असुरी संपत्तीचे. २६ पुष्टीकरण; तृप्ति. २७ माया २८ रजोगुणाचे. २९ आवडते. ३० सर्वस्व. ३१ माजुरीपणा. ३२ अज्ञान. ३३ श्रेष्ठ. ३४ इच्छा. ३५ व्यापार. ३६ करीत असे. ३७ सहज. ३८ तुच्छ. ३९ जिवलग. ४० भातुकली. ४१ बळें. ४२ पोसते. ४३ देवघेव होते. ४४ हौसेनें. ४५ आंतील गर्भ. ४६ पेंढा.

करावे ? २६ अर्जुना, इतक्यावरही जर रोग्यानें ते सेवन केले, तर त्याचा तो हटवादीपणाच आहे. कारण, परिणामीं ते त्यास हितकर होणार नाहींत. २७म्हणून, आपलें हित पाहणें असेल, तर जें दुसऱ्यास उचित असून आपल्यास अनुचित आहे, त्याचें आचरण करूं नये. २८ स्वधर्माचें आचरण करीत असतांना जरी आपला जीव खर्ची पडला, तरी तो दोन्ही लोकीं खरोखर श्रेष्ठ असा मानला जातो. २९ देवाधिदेव श्रीशार्ङ्गपाणि त्यांचें हें भाषण ऐकून अर्जुन म्हणालाः—देवा, माझी एक विनंती आहेः २३० आपण जें मला आतां सांगितलें, तें मीं सर्व नीट ऐकलें; तर आतां मला जें कांहीं पाहिजे आहे तें मी विचारतों. ३१

अर्जुन म्हणाला—कृष्णा, जीवाला विषयांची इच्छा नसूनही कोणाच्या प्रेरणेनें जीव बलात्कारानें ढकलल्याप्रमाणें पापाचरण करतो ? ॥ ३६ ॥

देवा, ज्ञान्यांची सुद्धां स्थिति भ्रष्ट होऊन ते भलत्याच मार्गानें जातात हें कसें ? ३२ ते सर्वज्ञ असून व त्यांना हे उपाय माहीत असतांही ते परधर्माचें आचरण कां करतात ? ३३ जसे अंधळ्या मनुष्यास धान्य आणि कोंडा हे निराळे करतां येत नाहींत, तसें क्षणभर डोळसास कां व्हावें ? ३४ जे असलेला संग सोडतात, तेच पुनः संग करूनही तृप्त होत नाहींत; व वनवासास जातात, तेही पुनः गांवांत येऊन राहतात. ३५ आपण लपून सर्व पापें चुकवितात, परंतु बलात्कारानें त्या पापांचे ठिकाणीं पाडिले जातात. ३६ ज्या वस्तूची मनानें किळस घेतली आहे, तीच पुनः प्रिय होते; आणि जर तिला आपण चुकवूं लागलों, तर ती उलटी आपल्या पाठीस लागते. ३७ अर्जुन म्हणतो, "देवा, अशा रीतीचा बलात्कार ह्या शरिरांत जो दिसतो, त्याचा एवढा पुरस्कर्ता कोण तें सांगा." ३८

श्रीभगवान म्हणाले—हा काम व हा क्रोध. ह्याची उत्पत्ति रजोगुणापासून आहे. हा अधाशी व महापापी आहे. तूं या लोकीं याला वैरी समज. ॥ ३७ ॥

तेव्हां, हृदयास रमविणारा, आणि योगीजन ज्याची निष्कामबुद्धीनें इच्छा करतात असा जो पुरुषोत्तम तो म्हणालाः—सांगतों ऐक. ३९ हे तर बाबा काम आणि क्रोध. ह्यांचेपाशीं दयेचा लवलेश नाहीं. ह्यांना मूर्तिमंत कृतांत समजावें. २४० हे ज्ञानरूप धनाच्या ठेवीवरील नाग, व विषयखोऱ्यांतील वाघ आणि भजनमार्गाचे मारेकरी मांग आहेत. ४१ देहरूप किल्ल्यावरील मोठे दगड व इंद्रियरूपी गांवाचें गांवकुसूं आहेत, आणि सर्व जगांत भ्रांति वगैरे उत्पन्न करण्याविषयीं ह्यांचें प्राबल्य आहे. ४२ हे रजोगुणात्मक मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत, आणि असुरी संपत्तीचें कारण होत; आणि अज्ञानानें नेहमीं तृप्त असतात. ४३ हे रजोगुणापासून झालेले आहेत खरे, परंतु तमोगुणाचे फार आवडते आहेत; म्हणून तमोगुणानें आपलें सर्वस्व—माजुरपणा व अज्ञान—ह्यांस दिलें आहे. ४४ हे जीविताचे शत्रु आहेत, म्हणून मृत्यूचे नगरांत हे मोठे श्रेष्ठ असे मानले जातात. ४५ ह्यांच्या नुसत्या भुकेच्या इच्छेला हें विश्व एक घांसाला देखील पुरत नाहीं, आणि आशा ही ह्यांच्या व्यापाराची वृद्धि करते. ४६ जिनें सहज आपल्या मुठी वळल्या असतां त्यांत मावण्याला चौदा भुवनेंही कमीच; ती भ्रांति ह्यांची आवडती धाकटी बहीण आहे. ४७ ही भ्रांति केवळ भातुकली खेळतां खेळतां सहज तिन्ही लोक खाऊन टाकते; आणि तृष्णा जी पुष्ट होते, ती हिच्या दास्यत्वाच्या बलावरच ! ४८ हें असो; पण ह्यांना मोहानें पूज्य मानिलें आहे; आणि ज्या अहंकारानें सर्व जगाला नाचवून सोडलें आहे, त्या अहंकाराची ह्यांशीं देवघेव आहे. ४९ ज्यानें सत्याचा कोथळा फोडून त्यांत असत्याचा पेंढा भरला, त्या दंभाला ह्यांनींच जगांत प्रसिद्धीला आणलें. २५० ह्यांनीं पतिव्रतारूप शांतीला लुबाडून घेऊन मायारूप मांगिणीला सजविलें आणि

साध्वी[१] शांति नागविली । मग माया मांगी श्रृंगारिली । तियेकरवीं विटाळविलीं । साधुवृंदें ॥५१॥ इहीं विवेकाची त्रोंय[२] फेडिली । वैराग्याची साल काढिली । जितेया[३] मान मोडिली । उपशमाची[४] ॥५२॥ इहीं संतोषवन खांडिलें[५] । धैर्यदुर्ग पाडिले । आनंदरोप सांडिलें । उपडूनियां ॥५३॥ इहीं बोधाचीं रोपें लुंचिलीं[६] । सुखाची लिपि[७] पुसिली । जिव्हारीं आगी सूदली[९] । तापत्रयींची[१०] ॥५४॥ हे आंगा तंव घडले । जीवींचि आथी जडले । परी नातुडती[११] गिंवासिले । ब्रह्मादिकां ॥५५॥ हे चैतन्याचे[१२] शेजारीं । वसती ज्ञानाच्या एका हारीं । म्हणोनि प्रवर्तले महामारीं । सांवरती ना ॥५६॥ हे जळेंवीण बुडविती । आगीवीण जाळिती । न बोलतां कवळिती । प्राणियांतें ॥५७॥ हे शस्त्रेंवीण सोधिती[१३] । दोरेंवीण बांधिती । ज्ञानियासी तरी वधिती । पैज घेउनी ॥५८॥ हे चिखलेंवीण रोंविती । पाशिकेंवीण गोंविती । हे कवणाजोगे न होती । आंतौटेपणें[१४] ॥५९॥

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ३८

अन्वय—यथा धूमेन वह्निः आव्रियते, यथा च आदर्शः मलेन [आव्रियते], यथा गर्भः उल्बेन आवृतः, तथा तेन (कामेन) इदं आवृतम्. ॥ ३८ ॥

जैसी चंदनाची मुळी । गिंवसोनि[१६] घेपे व्याळीं । नातरी उल्बाची[१७] खोली । गर्भस्थासी ॥ २६० ॥ कां प्रभावीण भानु । धूमेंवीण हुताशनु । जैसा दर्पण मळहीनु । कहींच नसे ॥ ६१ ॥ तैसें इहींवीण एकलें । आम्हीं ज्ञान नाहीं देखिलें । जैसें कोंडेनि[१८] पांगुतलें । बीज निपजे ॥ ६२ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ३९॥

अन्वय—[हे] कौंतेय, ज्ञानिनः नित्यवैरिणा एतेन कामरूपेण दुष्पूरेण च अनलेन [इव] ज्ञानं आवृतम्. ॥३९॥

तैसें ज्ञान तरी शुद्ध । परी इहीं असे प्ररुद्ध[१९] । म्हणोनि तें अगाध । होऊनि ठेलें ॥ ६३ ॥ आधीं यांतें जिणावें । मग तें ज्ञान पावावें । तंव पराभवो न संभवे । रागद्वेषां ॥ ६४॥ यांतें साधावयालागीं । जें बळ बाणिजे आंगीं । तें इंधनें जैसीं आगी । सौंवावो होय ॥ ६५ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अन्वय—इंद्रियाणि, मनः, बुद्धिः अस्य अधिष्ठानं उच्यते. एष एतैः ज्ञानं आवृत्य देहिनं विमोहयति.॥ ४० ॥

तैसे उपाय कीजती जे जे । ते यांसीच होती विरजे[२०] । म्हणोनि हटियांतें[२१] जिणिजे । इहींचि जगीं ॥ ६६ ॥ ऐसियांही सांकडां[२२] बोला । एक उपायो आहे भला । तो करितां जरी आंगवला[२३] । तरी सांगेन तुज ॥६७॥

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१

अन्वय—[हे] भरतर्षभ ! तस्मात् त्वं आदौ इंद्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं एनं पाप्मानं प्रजहि. ॥ ४१ ॥

यांचा पहिला कुरुठा[२४] इंद्रियें । एथूनि प्रवृत्ति कर्मातें विये । आधीं निर्दळूं[२५] घालीं तियें । सर्वथैव ॥६८॥

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२

अन्वय—इंद्रियाणि पराणि आहुः, इंद्रियेभ्यः मनः परं [अस्ति], बुद्धिः तु मनसः परा [अस्ति]; यः बुद्धेः परतः सः तु (परमात्मा). ॥४२॥

मग मनाची धांव पांरुषेल[२६] । आणि बुद्धीची सोडवण होईल । इतुकेनि थारा मोडेल । या पापियांचा ॥६९॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३॥

१ पतिव्रता. २ बळ. ३ जिवंत. ४ इंद्रियनिग्रह. ५ तोडलें. ६ खुडलीं. ७ लेख. ८ कोठ्यांत. ९ घातली. १० त्रिविध ताप. ११ सांपडत नाहींत. १२ ब्रह्मस्वरूप. १३ मारतात. १४ आंत असल्यामुळें. १५ शोधून. १६ घेतलें जाते. १७ गर्भवेष्टणाची. १८ आच्छादिलेलें. १९ खोल. २० सहाय. २१ हठयोग्यांना. २२ संकट. २३ साधला. २४ घर. २५ नाश करणें. २६ कुंठित होईल.

तिच्याकडून साधूंचे समुदाय भ्रष्ट करविले! ५१ ह्यांनीं वैराग्याचा आश्रय नाहींसा केला; विवेकाचें चामडें लोळविलें; आणि उपशमाची जिवंत मान तोडिली! ५२ ह्यांनीं संतोषरूपी वन तोडून टाकिलें, धैर्यरूपी किल्ले जमीनदोस्त केले; आणि आनंदरूपी रोपडें उपटून टाकलें. ५३ ह्यांनीं ज्ञानाचीं रोपें खुडून टाकलीं, सुखाचें नांव सुद्धां पुसून टाकलें, आणि प्राणिमात्राच्या हृदयांत त्रिविध तापांची आग उत्पन्न केली. ५४ हे शरिराबरोबर घडलेले असून जिवाबरोबरच जडलेले आहेत; पण ब्रह्मादिकांना शोधाअंतींही सांपडत नाहींत. ५५ हे ब्रह्मस्वरूपाच्या शेजारीं आणि ज्ञानाच्या पंक्तीला वास करतात, म्हणून जगताचा महाप्रलय करण्यास प्रवृत्त होऊन कोणाला आवरत नाहींत. ५६ हे पाण्याशिवाय बुडवितात, अग्नीशिवाय जाळतात, आणि प्राण्याला न कळतां ग्रासतात. ५७ हे शस्त्राशिवाय मारतात, दोराशिवाय बंधन करतात, आणि तत्त्ववेत्त्यांना तर पैजेनें आपल्या अधीन करून घेतात. ५८ हे चिखलाशिवाय रोंवतात, पाशाशिवाय लोकांना बांधून ठेवितात, आणि शरिराच्या इतक्या अंतर्यामीं पोहोंचल्यामुळें ह्यांच्या साम्यतेचे दुसरे कोणी नाहींत. ५९

जसा धुरानें अग्नि, मळानें आरसा व खोळीनें गर्भ आच्छादिलेला असतो, तसें हें शुद्ध ज्ञान ह्या कामानें आच्छादिलेलें आहे. ३८

साप जसा चंदनाच्या मुळाला वेढून राहतो, किंवा मोटेनें गर्भ जसा आच्छादित असतो; २६० अथवा प्रभेशिवाय सूर्य, धुराशिवाय अग्नि किंवा मळाशिवाय आरसा हीं ज्याप्रमाणें सांपडावयाचीं नाहींत, ६१ त्याप्रमाणें कामक्रोधांशिवाय शुद्ध ज्ञान आमच्या दृष्टीस कधीं पडलें नाहीं. ६२

ज्ञान्याचें नित्य वैर करणारा, व कधीं तृप्त न होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें असणारा अशा कामानें ज्ञान झाकून टाकलें आहे. ॥ ३९ ॥

तसें ज्ञान हें स्वतः जरी शुद्ध आहे, तरी कामक्रोधांनी आच्छादित असतें, म्हणूनच ते महाबलवान होऊन बसले आहेत. ६३ अगोदर मुमुक्षूनें ह्यांना जिंकून मग ज्ञान मिळवावें; पण रागद्वेषांस जिंकणें फार कठिण आहे. ६४ ह्यांना मारण्याकरितां जें अवसान आणावें, तें उलट त्यांनाच साह्यकारी होतें. लांकडें ज्याप्रमाणें अग्नीला साह्य करितात, २६५

इंद्रियें, मन आणि बुद्धि ही त्या कामाची राहण्याची जागा होय. म्हणून हा काम इंद्रियांदिकांच्या योगें जीवाचें ज्ञान झाकून टाकून त्याला मोहांत पाडतो. ॥ ४० ॥

त्याप्रमाणें, जे जे उपाय करावे ते ते ह्यांनाच साह्यकारी होतात; म्हणून ह्या जगामध्यें हठयोग्यांना [सुद्धां] हेच जिंकितात. ६६ [पण, अर्जुना,] अशाही संकटांतून पार पडण्यास एक उत्तम उपाय आहे: तो तुला साधेल तर सांगतों. ६७

म्हणून, अर्जुना, तूं प्रथम इंद्रियांना जिंक आणि शास्त्रीय व अनुभविक ज्ञानाचा नाश करणाऱ्या अशा महापापी कामाला मारून टाक.

ह्यांचें मूळ वास्तव्य इंद्रियांचे ठिकाणीं आहे, आणि इंद्रियांपासून कर्मांची प्रवृत्ति होते, म्हणून त्या इंद्रियांना अगोदर जिंक. ६८

देहापेक्षां इंद्रियें सूक्ष्म, इंद्रियांपेक्षां मन सूक्ष्म, मनापेक्षां बुद्धि सूक्ष्म, व बुद्धीपेक्षां जो सूक्ष्म तो परमात्मा असें ज्ञानी म्हणतात. ४२

असें झालें म्हणजे मनाची धाव कुंठित होऊन बुद्धीची सोडवणूक होईल आणि मग तेथून ह्या दुष्टांचें बिऱ्हाड मोडेल. ६९

हे महाबाहो, ह्याप्रमाणें बुद्धीच्या पलीकडे असणाऱ्या परमात्म्याला जाणून आपली स्वस्थता आपण संपादन करून घेऊन जिंकण्यास कठिण अशा कामरूपी शत्रूस जिंक. ॥ ४३ ॥

अन्वय—महाबाहो, एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा आत्मानं आत्मना संस्तभ्य दुरासदं कामरूपं शत्रुं जहि. ॥४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हे अंतरींहूनि जरी फिटले । तरी निभ्रांत जाण निवटले । जैसें रश्मीवीण उरलें । मृगजळ नाहीं ॥२७०॥ तैसे रागद्वेष जरी निमाले । तरी ब्रह्मींचें स्वराज्य आलें । मग तो भोगी सुख आपुलें । आपणाचि ॥७१॥ ते गुरुशिष्याची गोठी । पदपिंडाची गांठी । तेथ स्थिर राहोनि तुठीं । कवणे काळीं॥७२॥ ऐसें सकळ सिद्धांचा रावो । देवी लक्ष्मीयेचा नाहो । राया ऐकें देवदेवो । बोलता जाहला ॥७३॥ आतां पुनरपि तो अनंतु । आद्य एकी मातु । सांगेल तेथ पंडुसुतु । प्रश्नु करील ॥७४॥ तया बोलाचा हैन पाडु । कीं रसवृत्तीचा निवाडु । येणें श्रोतयां होईल सुरवाडु । श्रवणसुखाचा ॥७५॥ ज्ञानदेवो म्हणे निवृत्तीचा । चांगें उठावा करूनि उन्मेषाचा । मग संवादु श्रीहरिपार्थांचा । भोगावा बापा ॥ २७६ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्लोक ४३, ओंव्या २७६.

---

१ मेले. २ किरण. ३ जीवब्रह्माची. ४ नाथ. ५ पहिली. ६ समुच्चयार्थक अन्वय. ७ योग्यता. ८ रसभरितपणाचा. ९ सुख. १० चांगला. ११ ज्ञानाचा.

ह्याप्रमाणें ह्यांची शरिरांतील वस्ती मोडली म्हणजे हे खास मेलेअसें समज. ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणांशिवाय मृगजल दृष्टीस पडावयाचें नाहीं, २७० त्याप्रमाणें, राग आणि द्वेष हे जर नाश पावले, तर ब्रह्मरूपी स्वराज्यच हातीं आलें. मग तो आपलेंच सुख आपण भोगतो. ७१ हीच गुरुशिष्यांची गुह्य गोष्ट; हेंच जीवब्रह्माचें ऐक्य. तूं तेथें स्थिर होऊन तेथून कधींही हालूं नको. ७२ संजय म्हणतोः—राजा, ऐक; सकलसिद्ध-मुगुटमणि लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण ह्याप्रमाणें बोलले. आतां ह्यापुढें भगवान श्रीकृष्ण एक पुरातन कथा सांगतील, ती ऐकून अर्जुन प्रश्न करील. ७४ त्या कथेची योग्यता व रसिकपणा हीं ऐकून श्रोत्यांना फार समाधान होईल. २७५ निवृत्तीचे दास जे ज्ञानदेव, ते म्हणतात, " बापांनो, आत्मज्ञानप्राप्तीच्या चांगल्या तयारीनें तुम्ही कृष्णार्जुनसंवाद ऐका. " २७६

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौथा.

आजि श्रवणेंद्रिया[1] पाहलें[2] । जे येणें गीतानिधान[3] देखिलें । आतां स्वप्नचि हें तुकलें[4] । साचासरिसें ॥१॥ आधींचि विवेकांची[5] गोठी । वरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जगजेठी । आणि भक्तराजु किरीटि । परिसत असे ॥२॥ जैसा पंचमालापु[6] सुगंधु । कीं परिमळु[7] आणि सुस्वादु[8] । तैसा भला जाहला विनोदु[9] । कथेचा इथे ॥३॥ कैसी आगळिकें[10] दैवाची । जे गंगा जोडली अमृताची । हो कां जपतपें श्रोतयांचीं । फळा आलीं ॥४॥ आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें । मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हें ॥५॥ हा अतिसो[11] अतिप्रसंगें । सांडूनि कथाचि ते सांगें । जे कृष्णार्जुन दोघे । बोलत होते ॥६॥ ते वेळीं संजयो रायातें म्हणे । अर्जुनु अधिष्ठिलो[12] दैवगुणें[13] । जे अतिप्रीति श्रीनारायणें । बोलतु असे ॥७॥ जें न संगेचि पितया वसुदेवासी । जें न संगेचि माते देवकीसी । जें न संगेचि बंधु बळिभद्रासी । तें गुह्य अर्जुनेंशीं बोलत ॥८॥ देवी लक्ष्मी-येवढी जवळिकें[14] । परी तेही न देखे या प्रेमाचें सुख । आजि कृष्णस्नेहाचें बिक । यातेंचि आथी ॥९॥ सनकादिकांचिया आशा । वाढीनल्या होतिया कीर बहुवसा[15] । परी त्याही येणें मानें यशा । येतीचिना ॥१०॥ या जगदीश्वराचें प्रेम । एथ दिसतसे निरुपम । कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥११॥ हो कां जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती । मज एकवंकी[16] याची स्थिती । आवडतु[17] असे ॥१२॥ येऱ्हवीं हा योगियां नांडळे[18] । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥१३॥ तो हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप[19] । परी कवणें मानें सकृप[20] । जाहला आहे ॥१४॥ हा त्रैलोक्यपेटाची[21] घडी । आकाराची पैलथडी । कैसा याचिये आवडी । आवरला[22] असे ॥१५॥

श्रीभगवानुवाच–

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥१॥

अन्वय—अहं इमं अव्ययं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्; विवस्वान् मनवे प्राह; [च] मनुः इक्ष्वाकवे अब्रवीत्. ॥१॥

मग देव म्हणे पंडुसुता । हाचि योगु[23] आम्हीं विवस्वता[24] । कथिला परी ते वार्ता । बहुतां दिवसांची ॥१६॥ मग तेणें विवस्वतें रवी । हे योगस्थिति आघवी । निरूपिली बरवी । मनूप्रति ॥१७॥ मनूनें आपण अनुष्ठिली[25] । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली । ऐसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे गा ॥१८॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

अन्यय—[हे] परंतप, एवं परंपराप्राप्तं इमं (योगं) राजर्षयः विदुः; सः योगः महता कालेन इह नष्टः. ॥२॥

मग आणिकही या योगातें । राजर्षि जाहले जाणते । परि तेथोनि आतां सांप्रतें । नेणिजे कोण्ही॥१९॥ जे प्राणिया कामीं[26] भरु । देहाचिवरी आदरु[27] । म्हणोनि

---

१ कानाला. २ उजाडलें. ३ ठेवा. ४ भासलें. ५ विचाराची. ६ सप्तस्वरांतील पांचवा. ७ सुवास. ८ मधुर. ९ कौतुक; करमणूक. १० थोरवी. ११ पाल्हाळ. १२ युक्त जाहला. १३ सत्त्वगुणानें. १४ सन्निध असणारी. १५ अतिशय. १६ एकरूपी १७ वाटत असे. १८ हातीं लागत नाहीं. १९ अचल. २० दयाळू. २१ संकोच व विस्तार. २२ स्वाधीन झाला. २३ निष्काम कर्मयोग. २४ सूर्याला. २५ आचरण केली. २६ विषयसेवनाविषयीं. २७ प्रीति.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौथा.

[मागील अध्यायांतील कथाभागाचें श्रवण झाल्यानंतर त्याचें मनन होऊन त्याचाच निदिध्यास लागल्यामुळें ज्ञानेश्वर महाराज उत्प्रेक्षा करितातः—]

आज कानांना उजाडलें; [त्यांचा भाग्योदय झाला;] कारण, त्यांनीं गीतेचा ठेवा पाहिला. जागृत झाल्यावर स्वप्नांतील गोष्ट खोटीशी भासते; पण ती आज खरी झाली ! १ आधींच आत्मविचाराची गोष्ट; त्यांत श्रीकृष्ण जगजेठी प्रतिपादन करणारा, आणि भक्त-शिरोमणि अर्जुन ऐकणारा. २ जसा कोकिळेचा मंजुळ पंचम स्वर आणि त्यांतच उत्तम सुवास व गोडी या तिहीं-पासून आनंद होतो, तसा ह्या कथेपासून आनंद झाला आहे. ३ दैवाची थोरवी काय वर्णावी, कीं जिच्यामुळें श्रोत्यांचीं जपतपें फळास येऊन अमृतरूप गंगाच त्यांना प्राप्त झाली. ४ म्हणून, सर्व इंद्रियांनीं आपआपलीं कामें सोडून श्रवणाचे ठिकाणीं वास करून कृष्णार्जुनसंवादरूप गीतेचें सुख घ्यावें. ५ तेव्हां संतमंडळी ज्ञानेश्वरास म्हणाली कीं, आतां तुझा पाल्हाळ व अधिक प्रसंग पुरे करून कृष्णार्जुन जे बोलत होते ती कथा आम्हांला सांग. ६ त्या वेळेस संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला:—सत्त्वगुणानें युक्त झालेला जो अर्जुन, त्याला अतिप्रेमानें श्रीकृष्ण म्हणाले: ७ जें गुह्य श्रीकृष्णांनीं आपला पिता वसुदेव, माता देवकी व बंधु बलराम ह्यांसही सांगितलें नाहीं, तें अर्जुनास सांगितलें. ८ लक्ष्मी देवी नेहमीं सन्निध राहणारी, पण तिलाही ज्या प्रेमसुखाचा अनुभव लाभला नाहीं, त्या कृष्णप्रेमाचा उमाळा आज पार्थावरच आला आहे. ९ सनकादिक त्याची बहुत दिवसांपासून इच्छा करीत होते, पण त्यांनाही इतक्या योग्यतेचें तें प्रेम प्राप्त झालें नाहीं. १० पार्थानें असें कोणतें महत्पुण्य केलें, कीं ज्या योगानें त्याचे ठिकाणीं जगदीश्वराचें अनुपमेय प्रेम दृष्टीस पडतें ? ११ पहा कीं, ज्याच्या प्रीतीकरितां निराकार साकार झाला. ह्यावरून मला तर असें वाटतें कीं, ह्या दोघांची स्थिति (देह) जरी भिन्न आहे, तरी दोघे एकरूपच आहेत. १२ येऱ्हवीं हा भगवान योग्यांचे हातीं लागत नाहीं, वेदालाही कळत नाहीं, व त्याचे ठिकाणीं ध्यानाचीही दृष्टि पोहोंचत नाहीं. १३ असा जो आत्मस्वरूपी भगवान, व ज्याला आदि आणि अंत नसून जो अचल आहे, तो कोणत्या कारणानें अर्जुनावर कृपावंत झाला आहे ! १४ हा त्रैलोक्यरूप वस्त्राच्या संकोचविस्तारांचें अधिष्ठान आहे, (त्रैलोक्य हें ह्याचें रूप असून त्याची घडी करून हा अवतार घेऊन आला आहे,) आणि आकाराच्या पलीकडला असून हा अर्जुनाला इतक्या प्रेमानें कसा स्वाधीन झाला नकळे ! १५

भगवान म्हणाले:—हा नाशरहित कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं सूर्याला सांगितला; सूर्यानें मनूला सांगितला; आणि मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला. ॥ १ ॥

मग श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणाले:—हा कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं विवस्वानाला—सूर्याला—सांगितला; परंतु त्या गोष्टीला पुष्कळ दिवस झाले. १६ मग सूर्यानें हा सर्व योग वैवस्वत मनूला सांगितला; आणि मनूनें त्याचें आचरण करून इक्ष्वाकु नामक आपल्या पुत्रास त्याचा उपदेश केला, अशी ही मुळापासून परंपरा चालत आली आहे. १८

अर्जुना, अशा परंपरेनें प्राप्त झालेला हा योग राजर्षींना समजला. तोच योग पुष्कळ काल गेल्यामुळें ह्या लोकीं नष्ट झाला आहे. ॥२॥

पुढें आणखीही कांहीं राजर्षींना हा योग माहीत होता. परंतु त्यानंतर आजपर्यंत कोणालाही तो माहीत नाहीं. १९ कारण, प्राणिमात्राची आवड विषयसेवनाविषयीं

पडिला विसरु । आत्मबोधाचा ॥२०॥ अव्हांट[1]-लिया आस्थाबुद्धि । विषयसुखचि परमावधि[2] । जीव तैसा उपाधि । आवडे लोका ॥२१॥ येरवीं तरी खवणेयांच्या[3] गांवीं । पोंटाडवें काय करावीं । सांगें जात्यंधा रवी । काय आथी ॥२२॥ कां बहिरयांच्या आस्थानीं[5] । कवण गीतातें मानी । कीं कोल्हेया चांदणी । आवडी उपजे ॥२३॥ पैं चंद्रोदया आरौतें[6] । जयांचे डोळे फुटती असते । ते काउळे केविं चंद्रातें । वोळखती ॥२४॥ तैसी वैराग्याची शिंव न देखती । जे विवेकाची भाषा नेणती । ते मूर्ख केविं पावती । मज ईश्वरातें ॥२५॥ कैसा नेणों मोहो वाढिनला । तेणें बहुतेक काळु व्यर्थ गेला । म्हणोनि योगु हा लोपला । लोकीं इये ॥ २६ ॥

स एवाऽयं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३

अन्वय—सः एव अयं पुरातनः योगः एतत् उत्तमं रहस्यं मया अद्य ते प्रोक्तः हि इति [त्वं] मे भक्तः आसि सखा च [आसि.] ॥ ३ ॥

तोचि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता । सांगितला आम्हीं तत्वतां । भ्रांति न करीं ॥२७॥ हें जीवींचें निज गुज । परी केवीं राखों तुज । जे पैंडियेसी तूं मज । म्हणऊनियां ॥२८॥ तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिव्हाळा । मैत्रियेचि चित्कळा । धनुर्धरा ॥२९॥ तूं अनुसंगाचा[9] ठावो । आतां तुज काय वंचूं जावों । जऱ्ही संग्रमारूढ[10] आहों । जाहलों आम्ही ॥३०॥ तरी नावेक हें सहावें । गाजाबज्यही[11] न धरावें । परी तुझें अज्ञानत्व हरावें । लागे आधीं ३१

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति॥४॥

अन्वय—भवतः जन्मः अपरं, विवस्वतः जन्म परं [अस्ति; अतः] त्वं आदौ प्रोक्तवान् इति [अहं] एतत् कथं विजानीयाम् ? ॥ ४ ॥

तंव अर्जुन म्हणे श्रीहरी । माय आपुलेयाचा[12] स्नेहो करी । येथ विस्मयो काय अवधारीं । कृपानिधि ॥३२॥ तूं संसारश्रांतांची[13] साउली । अनाथ जीवांची माउली । आमुतें कीर प्रसवली[14] । तुझीच कृपा ॥३३॥ देवा पांगुळ एकादें विजे । तरी जन्मौनि[15] जोजारु[16] साहिजे । हें बोलों काय तुझें । तुजचि पुढां ॥३४॥ आतां पुसेन जें मी कांहीं । तेथ निकें चित्त देईं । तेवींचि देवें कोपावें ना कांहीं । बोला एका ॥३५॥ तरी मागील जे वार्ता । तुवां सांगितली होती अनंता । ते नावेक मज चित्ता । मानेचिना ॥३६॥ जे तो विवस्वतु[21] म्हणजे कायी । ऐसें हें वडिलां ठाउवें नाहीं । तरी तुवांचि केविं पाहीं । उपदेशिला ॥ ३७ ॥ तो आइकिजे बहुतां काळांचा । आणि तूं तंव श्रीकृष्ण सांपेंचा[17] । म्हणोनि गा इये मातूचा[18] । विसंवादु[19] ॥३८॥ तेवींचि देवा चरित्र तुझें । आपण कांहींचि नेणिजे । हें लटिकें केविं म्हणिजे । ऐकिहेळां[20] ॥३९॥ परी हेचि मातु आघवी । मीं परियसें ऐशी सांगावी । जे तुवांचि रवी केवीं । उपदेशु केला ॥४०॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अन्वय—[हे] परंतप अर्जुन, मे तव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि; तानि सर्वाणि अहं वेद, त्वं न वेत्थ.॥५॥

तंव श्रीकृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वतु[21] जैं होता । तैं आम्ही नसों ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज ॥४१॥ तरी तूं गा हें नेणसी । पैं जन्में आम्हा तुम्हासी । बहुतें गेलीं परी न स्मरसी । आपुलीं तूं ॥४२॥ मी जेणें जेणें अवसरें[22] । जें जें होऊनि अवतरें । तें समस्तही स्मरें । धनुर्धरा ॥४३॥

अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपिसन्
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया॥६॥

---

१ आडमार्गानें गेल्यास. २ सार्थक. ३ दिगंबर. ४ उंची वस्त्रें. ५ सभेंत. ६ अगोदर. ७ जिवलग. ८ जीव. ९ अनुभवाचा; विश्वासाचा. १० युद्धाला सज्ज. ११ गडबड. १२ बाळकाचा. १३ संसारांत श्रमलेल्यांची. १४ फळा आली. १५ जन्मापासून. १६ त्रास. १७ सांप्रतचा. १८ गोष्टीचा. १९ विरोध. २० एकापर्कीं. २१ सूर्य. २२ वेळीं.

असून, देहावरच विशेष प्रेम असल्यामुळें त्यांना आत्मबोधाचा विसर पडला. २० आस्तिक्यबुद्धि आडमार्गानें गेल्यामुळें विषयसुख म्हणजेच इतिकर्तव्य असें लोकांना वाटून, ते जिवावरच्या सारखेंच विषयोपाधींवरही प्रेम करूं लागले ! २१ असें पहा—नग्न लोकांच्या गांवीं उंची वस्त्रांची चाड काय असणार ? किंवा जन्मांधाला सूर्याचा काय उपयोग सांग बरें ? २२ किंवा बहिऱ्यांच्या सभेंत गाण्याला कोण मान देईल ? अथवा कोल्ह्याला चांदण्यापासून कसा आनंद होईल ? २३ तसेंच, चंद्रोदयापूर्वीं ज्यांचे डोळे फुटतात—मिटतात—ते कावळे चंद्रास कसे ओळखतील ? २४ त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं वैराग्याची शींव सुद्धां पाहिली नाहीं, आणि ज्यांना विचाराचें नांव देखील माहीत नाहीं, त्या मूर्खांना मज परमेश्वराचा लाभ कसा होईल ? २५ हा मोह कसा वाढला हें कांहीं कळत नाहीं; पण त्यामुळें बहुतेक काळ व्यर्थ गेला; आणि म्हणून ह्या लोकीं हा योग बुडाला. २६

तोच हा जुनाट व उत्तम रहस्यरूप असा योग मीं तुला आज सांगितला; कारण तूं माझा भक्त व सखा आहेस. ॥ ३ ॥

हे कुंतीसुता, खरोखर तोच हा योग तुला आज आम्हीं सांगितला आहे. तूं कांहीं सुद्धां शंका धरूं नको. २७ हा योग म्हणजे माझा जीव कीं प्राण आहे; परंतु तुजपासून तो चोरून कसा ठेवावा ? कारण, तूं माझा फार आवडता भक्त आहेस. २८ धनुर्धरा, तूं केवळ प्रेमाची मूर्ति असून, भक्तीचा जिव्हाळा, जिवलग मित्रत्वाचें तर केवळ जीवन, २९ आणि माझ्या विश्वासाचें ठिकाण आहेस; तेव्हां तुझी वंचना कशी करावी? आम्ही जरी युद्धास सिद्ध झालों आहों, ३० तरी क्षणभर ही युद्धाची गडबड आहे ती बाजूस ठेवून न घाबरतां प्रथम तुझें अज्ञान आम्हांस दूर केलें पाहिजे. ३१

अर्जुन म्हणाला:—कृष्णा, तुमचा जन्म अलीकडचा, आणि सूर्य तर प्राचीन काळचा; तेव्हां तुम्हीं त्याला प्रथम योग सांगितला हें मीं कसें समजावें ? ॥ ४ ॥

त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, "हे कृपानिधे श्रीहरि ! आईनें आपल्या लेंकरावर प्रेम केलें, तर त्यांत आश्चर्य तें कोणतें ? ३२ तूं संसारांत थकलेल्यांची सावली व दीन जनांची माऊली आहेस; आणि खरोखर आमचा जन्म तुमचेच कृपेमुळें झाला आहे. ३३ देवा, आईला पांगळें मूल झालें, तर त्याच्या जन्मापासून तिला त्रास सोसावा लागतो हें सर्व तुम्ही जाणतां; तर आम्ही तुमच्यापुढें तुमचें महत्त्व काय बोलावें ? ३४ आतां मी जें कांहीं विचारणार आहें, त्याकडे चांगलें लक्ष द्यावें; व त्या गोष्टीचा राग मनांत आणूं नये. ३५ हे अनंता, तुम्हीं जी मागील गोष्ट म्हणून सांगितली, (सूर्याला हा कर्मयोग सांगितला त्याची) ती माझ्या मनाला मुळींच रुचत नाहीं. ३६ सूर्य म्हणजे कोण हें आमच्या वाडवडिलांनां सुद्धां माहित नाहीं. तर त्याला आपण कधीं व कसा उपदेश केला ? ३७ तो सूर्य तर फार जुनाट आहे असें ऐकतों, आणि आपण तर, श्रीकृष्णा, हल्लींचे; म्हणून ह्या गोष्टींत आम्हांला विरोध दिसतो. ३८ तशांतून, देवा, तुमचें चारित्र कांहीं आम्हांस कळत नाहीं; तेव्हां आपण म्हणतां तें खोटें आहे असें तरी आम्हीं एकदम कसें म्हणावें ? ३९ तेव्हां, मीं सूर्याला उपदेश केला, हें जें आपण म्हणतां, तें मला समजेल अशा रीतीनें स्पष्ट सांगा." ४०

श्रीभगवान म्हणाले:—हे शत्रुतापना अर्जुना, माझे व तुझे बहुत जन्म होऊन गेले; त्या सर्वांचें स्मरण मला आहे, तुला [मात्र] नाहीं ! ॥ ५ ॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले:-अर्जुना, ज्या वेळेस तो सूर्य होता, त्या वेळेस आम्ही नव्हतों अशी जरी तुझ्या मनांत शंका आली, ४१ तरी तुला हें माहीत नाहीं, कीं तुझे व माझे जन्म पुष्कळ झाले; परंतु तुझ्या जन्मांची तुला आठवण नाहीं. ४२ अर्जुना, मीं ज्या ज्या वेळेस जे जे अवतार घेतले, त्या सर्व अवतारांचें मला स्मरण आहे. ४३

मी जन्मनाशरहित व सर्व भूतांचा नियंता असूनही, स्वकीय प्रकृतीचा स्वीकार करून आपल्या मायेनें जन्म घेतों. ॥ ६ ॥

अन्वय—[अहं] अजः अव्ययात्मा अपि सन् भूतानां ईश्वरः अपि सन् स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि. ॥ ६ ॥

म्हणोनि हें आघवें । मागील मज आठवे । मी अजुही परि संभवें[1] । प्रकृतियोगें[2] ॥४४॥ माझें अव्ययत्व[3] तरी न नसे[4] । परी होणें जाणें एक दिसे । तें प्रतिबिंबे[5] मायावशें । माझ्याचि ठायीं ॥ ४५ ॥ माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे । परी कर्माधीनु ऐसा आवडे[6] । तेही भ्रांतिबुद्धि[7] तरी घडे । येऱ्हवीं नाहीं ॥४६॥ कीं एकचि दिसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि[8] आधारें । येऱ्हवीं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ॥४७॥ तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति[9] जैं अधिष्टीं । तैं साकारपणें नटनटीं । कार्यालागीं.॥४८॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ७

अन्वय—[हे] भारत, यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः भवति [च] अधर्मस्य अभ्युत्थानं [भवति,] तदा अहं आत्मानं सृजामि. ॥ ७॥

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावें । ऐसा ओघु हा स्वभावें । आद्यु असे ॥४९॥ म्हणोनि अजत्व परतें ठेवीं । मी अव्यक्तपणही नाठवीं । जे वेळीं धर्मातें अभिभवी[10] । अधर्मु हा ॥५०॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

अन्वय—साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय च धर्मसंस्थापनार्थाय अहं युगे युगे संभवामि. ॥ ८ ॥

ते वेळीं आपुल्याचेनि[11] कैवारें । मी साकारु होऊनि अवतरें । मग अज्ञानाचे आंधारें । गिळूनि घालीं ॥५१॥ अधर्माची अवधी[12] तोडीं । दोषांचीं लिहिलीं[13] फाडीं । सज्जनांकरवीं गुढी[14] । सुखाची उभवीं ॥५२॥ दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूंचा मानु गिंवशीं[15] । धर्मासीं नीतीशीं । शेंजे[16] भरीं ॥५३॥ मी अविवेकांची[17] काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळीं । तैं योगियां पाहे[18] दिवाळी । निरंतर ॥५४॥ सत्सुखें[19] विश्व कोंदे[20] । धर्मचि जगीं नांदे । भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाचीं ॥५५॥ तैं पापांचा अचळु[21] फिटे । पुण्याची पहांट फुटे । जैं मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ॥५६॥ ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगीं-युगीं । परी हेंचि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ५७ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९

अन्वय—[हे] अर्जुन, यः तत्त्वतः मे दिव्यं जन्म कर्म च एवं वेत्ति, सः देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति [किंतु] मां एति. ॥ ९ ॥

माझें अजत्वें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार[22] जो जाणे । तो परममुक्त ॥५८॥ तो चालिला संगें न चले । देहींचा देहा नाकळे[23] । मग पंचत्वीं[24] तंव मिळे । माझ्याचि रूपीं ॥५९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

अन्वय—वीतरागभयक्रोधाः मन्मयाः माम् उपाश्रिताः बहवः ज्ञानतपसा पूताः (सन्तः) मद्भावं आगताः १०

येऱ्हवीं परापर[25] न शोचिती । जे कामनाशून्य होती । वाटा कोणे वेळीं न वंचती[26] । क्रोधाचिया ॥६०॥ सदा मियांचि आंथिले[27] । माझिया सेवा जियाले । कीं आत्मबोधें तोषले । वीतराग[28] जे ॥६१॥ जे तपोतेजाचिया राशी । कीं ऐकायतन[29] ज्ञानासी ॥ जे पवित्रता तीर्थांसी । तीर्थरूप ॥६२॥ ते मद्भाव[30] सहजें आले । मी तेचि ते होऊनि ठेले । जे मज तयां उरले । पदरु[31] नाहीं ॥६३॥ सांगें पितळेची गंधिकाळिक[32] । जैं फिटली होय निःशेख । तैं सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जाइजे ॥६४॥ तैसे यमनियमीं कडे[33]-

१ अवतार घेतों. २ माया. ३ अविनाशित्व. ४ विघडत नाहीं. ५ दिसतें. ६ वाटतो. ७ अज्ञान. ८ आरसा. ९ क्रम. १० ऱ्हास करतो. ११ भक्तांच्या. १२ मर्यादा. १३ सनद. १४ ध्वज. १५ स्वाधीन करतों. १६ ओटी भरतों; ओवाळतों. १७ अज्ञानाची. १८ उजाडे. १९ आत्मसुखानें.

२० भरे. २१ पर्वत. २२ निःशंक. २३ स्वाधीन होत नाहीं. २४ मरणानंतर. २५ मागीलपुढील. २६ जाती. २७ युक्त. २८ विषयप्रीतिरहित. २९ एक ठिकाण. ३० माझ्या स्वरूपाला. ३१ पडदा. ३२ कलंक. ३३ पारंगत झाले.

म्हणून मला मागील सर्व गोष्टींचें स्मरण आहे. मी जन्मरहित असूनही मायेचे योगानें अवतार घेतों; ४४ माझें अव्ययत्व नाहींसें होत नाहीं; पण अवतार घेणें व तो संपविणें हें जें भासतें, तें मायेच्या योगानें माझ्या ठिकाणींच भासतें. ४५ माझ्या स्वातंत्र्याचा तर भंग होत नाहींच; पण मी कर्माधीन आहें असें जें लोकांस वाटतें, तें भ्रांतीमुळें वाटतें; बाकी खरोखर पाहतां तसें कांहीं नाहीं. ४६ किंवा एकच वस्तु आरशाच्या योगानें दोन ठिकाणीं दिसते, पण वस्तुस्थितीचा विचार केला तर त्या दोन का आहेत ? ४७ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, मी तर निराकारच आहें; पण जगत्कार्यासाठीं मायेचा स्वीकार करून नटाप्रमाणें बाह्यतः आकार धारण करितों. ४८

अर्जुना, जेव्हां जेव्हां धर्म क्षीण होतो, आणि अधर्म वाढतो, तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतों. ॥ ७ ॥

धर्म म्हणून जेवढे आहेत, त्यांचें म्यां युगायुगांचे ठायीं रक्षण करावें असा हा क्रम अगदीं मुळापासून चालत आलेला आहे; ४९ म्हणून, ज्या ज्या वेळीं अधर्मानें धर्माचा ऱ्हास होतो, त्या त्या वेळीं मी आपला जन्मरहितपणा बाजूला ठेवतों, व निराकारपणाची आठवणही धरीत नाहीं. ५०

साधूंचें रक्षण करण्याकरितां, दुष्टांचा समूळ नाश करण्याकरितां, व धर्म स्थापन करण्याकरितां मी युगायुगांच्या ठिकाणी अवतीर्ण होतों. ॥ ८ ॥

त्या वेळीं भक्तांच्या कैवारानें मी देह धारण करून अवतार घेतों, आणि मग अज्ञानरूप अंधेरास गिळून टाकतों. ५१ अधर्माची मर्यादा तोडतों, दोषांनीं केलेल्या सनदा फाडून टाकतों, आणि जे साधु आहेत त्यांजकडून सुखाचे ध्वज उभारवितों. ५२ दैत्यकुलांचा नाश करतों, साधूंना योग्य मान देववितों, आणि धर्म व नीति ह्यांची ओटी भरतों (गांठ घालतों.) ५३ अविचाररूप दिव्याची काजळी काढून विचाररूप दिवा प्रज्वलित करतों, त्या वेळीं योगी लोकांना निरंतर आनंदाची दिवाळीच भासते. ५४ मग सत्सुखानें सर्व विश्व भरून जातें, जिकडे तिकडे लोक धर्माचें आचरण करितात, आणि भक्तजन सत्त्वगुणानें परिपूर्ण होतात. ५५ अर्जुना, ज्या वेळीं माझा अवतार प्रकट होतो, त्या वेळीं पापांचे पर्वत नाहींतसे होतात, व पुण्याचा उदय होतो. ५६ अशा कामाकरितां मी युगायुगांचे ठायीं अवतार धारण करितों, परंतु असें जो ओळखतो तोच जगांत ज्ञानी होय. ५७

अर्जुना, अशा प्रकारें, माझें जन्म व कर्म दिव्य आहे असें जो यथार्थ जाणतो, तो देहत्यागानंतर पुनः जन्मास येत नाहीं; तर मजप्रत प्राप्त होतो. ॥ ९ ॥

माझें अजत्व कायम असून जन्म घेणें, व अकर्तृत्व कायम असून कर्म करणें असें जें माझें स्वरूप, तें जो निःशंक जाणतो, तोच परममुक्त होय. ५८ तो देहाच्या संबंधानें जरी चालला, तरी तो चालत नाहीं; आणि त्यानें देह धारण केला, तरी तो देहभावानें आकळिला जात नाहीं. मग मेल्यावर माझ्या स्वरूपांत येऊन मिळतो. ५९

ज्यांचे काम, भय व क्रोध हे दोष गेले आहेत, व जे मद्रूप होऊन माझाच आश्रय करून राहिले आहेत, असे, ज्ञानरूप तपानें पवित्र झालेले पुष्कळ ज्ञानी माझ्या स्वरूपाला पावले. ॥ १० ॥

एरव्हीं, मागील व पुढील गोष्टींचा जे शोक करीत नाहींत, आणि जे वासनारहित असतात, ते कोणत्याही वेळेस क्रोधाच्या मार्गाला जात नाहींत. ६० जे विषयप्रीतिरहित आहेत, जे नेहमीं माझ्या स्वरूपाच्या प्राप्तिमुळें आपल्यास धन्य मानतात, आणि माझ्याच सेवेकरितां जे वांचले आहेत, किंवा जे ज्ञानाच्या बोधानें संतोष पावतात, ६१ जे तपाच्या तेजाचे राशी किंवा ज्ञानाचें घरच अथवा जे तीर्थालाही पवित्र करणारे तीर्थरूप आहेत, ६२ ते माझ्या स्वरूपास सहज येऊन मिळतात, आणि मद्रूपच होतात;-त्यांच्यांत व माझ्यांत भिन्नभाव नसतो. ६३ सांग कीं, कळकटपणा व रंग अजिबात नाहींसा झाला तर मग पितळ आणि सोनें ह्यांत काय अंतर आहे? ६४ त्याचप्रमाणें, जे

सले । जे तपोज्ञानें चोखाळले । मी तेचि ते जाहले । एथ संशयो कायसा ॥६५॥

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्माऽनुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११

अन्वय—ये मां यथा प्रपद्यंते, तान् तथा एव अहं भजामि. पार्थ, मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तंते. ११

येऱ्हवीं तरी पाहीं । जे जैसे माझ्या ठायीं । भजती तयां मीही । तैसाचि भजें ॥६६॥ देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ । जाहलें असे केवळ । माझ्याचि ठायीं ॥६७॥ परी ज्ञानेंवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले । तेणेंचि त्या कल्पिलें । अनेकत्व ॥६८॥ म्हणऊनि अभेदीं भेद देखती । यया अनाम्या नामें ठेविती । देवी देवो म्हणती । अर्चावीतें ॥६९॥ जें सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम । मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ॥७०॥

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२

अन्वय—कर्मणां सिद्धिं कांक्षंतः इह देवताः यजन्ते; हि मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः क्षिप्रं भवति. ॥ १२ ॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें । मानिलीं देवतांतरें । उपासिती ॥७१॥ एथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त । परी तें कर्मफळ निश्चित । वोळख तूं ॥७२॥ वांचूनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक । एथ कर्मचि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥७३॥ जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तेंवांचूनि आन न निपजे । कां पाहिजे तेंचि देखिजे । दर्पणाधारें ॥७४॥ नातरी कडेयातळवटीं । जैसा आपुलाचि बोलु किरीटि । पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगें ॥७५॥ तैसा समस्तां यां भजना । मी साक्षिभूतु पैं अर्जुना । एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥७६॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् १३

अन्वय—मया गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं सृष्टं; तस्य कर्तारं अपि मां अकर्तारं अव्ययं विद्धि. ॥ १३ ॥

आतां याचिपरि जाण । चाऱ्ही हे वर्ण । सृजिले म्यां गुण-कर्मविभागें ॥ ७७ ॥ जे प्रकृतीचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें । कर्में तदनुसारें । विवंचिलीं[11] ॥७८॥ एथ एकचि हे धनुष्यपाणी । परी जाहले गा चहूं वर्णीं । ऐसी गुणकर्मकडसणी । केली सहजें ॥७९॥ म्हणोनि आइकें पार्था । हे वर्णभेदसंस्था । मी कर्ता नव्हें सर्वथा । याचिलागीं ॥८०॥

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न सबद्ध्यते १४

अन्वय–मां कर्माणि न लिंपन्ति, मे कर्मफले स्पृहा न, इति यः मां अभिजानाति, सः कर्मभिः न बद्ध्यते. ॥ १४ ॥

हें मजचिस्तव जाहलें । परी म्यां नाहीं केलें । ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा ॥८१॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

अन्वय—एवं ज्ञात्वा, पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि कर्म कृतं; तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म एव कुरु. ॥ १५ ॥

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐसिया जाणोनि मातें । कर्में केलीं समस्तें । धनुर्धरा ॥८२॥ परि तें बीजें जैसीं दग्धलीं । नुगवतीचि पेरिलीं । तैसीं कर्मेंचि परि तयां जाहलीं । मोक्षहेतु[13] ॥८३॥ एथ आणिकही एक अर्जुना । हे कर्माकर्मविवंचना[12] । आपुलिये चाडें[14] सज्ञाना । योग्यु नोहे ॥ ८४ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्

अन्वय—किं कर्म किं अकर्म इति अत्र कवयः अपि मोहिताः, तत् कर्म ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे. ॥ १६ ॥

१ निर्मळ झाले. २ नामरहिताला. ३ चर्चेचा विषय नव्हे अशाला. ४ मानितो. ५ खरें पाहतां. ६ डोंगराच्या तळाखालीं. ७ सिद्धीस जाते. ८ उत्पन्न केले. ९ सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांच्या योगानें, आणि शम, दम, शौर्य, तेज, कृषि, वाणिज्य, सेवा इत्यादि कर्मांच्या योगानें; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हा गुणकर्मविभाग. १० तारतम्यानें. ११ व्यवस्था केली. १२ विचार. १३ मुक्तीला कारण. १४ इच्छेप्रमाणें.

यमनियमादि अष्टांग योगांत पारंगत होऊन तपानें व ज्ञानानें शुद्ध झाले आहेत, ते निःसंशय माझे स्वरूपांत मिळतात. ६५

हे अर्जुना, जे ज्या भावनेनें माझें भजन करतात, त्याप्रमाणेंच मी त्यांच्या इच्छा पूर्ण करितों. सर्व लोक सर्व प्रकारें माझ्या मार्गानें चालणारे आहेत. ॥ ११ ॥

शिवाय असें पहा कीं, जे ज्या ज्या भावानें मला भजतात, त्या त्या भावानें मीही त्यांना तसाच भजतों. ६६ हें पहा— मनुष्यमात्राची स्वभावतांच माझें भजन करण्याकडे प्रवृत्ति आहे. ६७ परंतु ज्ञानाच्या अभावानें बुद्धीचे ठिकाणीं भेद उत्पन्न होऊन, मी जो एक आहें, त्या माझे ठिकाणीं ते अनेकत्व कल्पितात. ६८ म्हणून मी अभेद असून माझ्या ठिकाणीं भेद कल्पितात, मी नामरहित असून मला अनेक नांवें देतात, आणि मी शब्दातीत असून मला कोणी देव, कोणी देवी असें म्हणतात. ६९ मायेच्या अधीन होऊन, जो मी नेहमीं सर्व ठिकाणीं सारखा आहें, त्या माझ्या ठिकाणीं ते भ्रांतीनें ' वाईट, चांगला ' असा भेद मानतात. ७०

कर्माच्या फलाच्या प्राप्तीची इच्छा धरणारे पुरुष ह्या लोकीं देवतांचें यजन करतात. कारण, ह्या मनुष्यलोकीं कर्मापासून फलाची सिद्धि त्वरित होते. ॥ १२ ॥

मग मनांत नानाहेतु धारण करून, जे ज्यास आवडतात त्या उपचारांनीं अनेक देव मानून त्यांची उपासना करतात. ७१ अशा प्रकारें, एथें ज्यांचें जें इच्छित असतें, तें त्यांना तसेंच प्राप्त होतें; परंतु हें त्यांच्या कर्माचें फळ आहे असें निश्चयानें तूं समज. ७२ खरोखर पाहतां, देणारा किंवा घेणारा कर्माशिवाय निःसंशय दुसरा कोणी नसून ह्या मनुष्यलोकीं कर्मापासूनच फलप्राप्ति होते. ७३ जसें जमिनींत जें धान्य पेरावें त्यावांचून दुसरें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, किंवा आरशांत जें पहावें तेंच दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा, अर्जुना, डोंगराच्या कड्याखालीं ज्याप्रमाणें आपलाच शब्द आपण बोलल्यानें प्रतिध्वनि येऊन उठतो, ७५ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, प्रत्येक उपासनेला मीच आधारभूत आहें, म्हणून प्रत्येकास त्याचे भावनेप्रमाणें फलप्राप्ति होते. ७६

गुणकर्मांच्या विभागानुसार (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र) असे चार वर्ण मीं उत्पन्न केले; [आणि म्हणून] ह्या वर्णांचा मी कर्ता असें जरी दिसलें, तथापि मी अकर्ता, नाशरहित व असंसारी आहें असें जाण. ॥ १३ ॥

आतां ह्याचप्रमाणें तूं हेंही लक्षांत ठेव कीं, हे जे चार वर्ण आहेत, तेही गुण व कर्म यांच्या विभागानें मींच उत्पन्न केले आहेत; ७७ आणि त्या चारही वर्णांच्या कर्मांची आपापल्या प्रकृतिधर्मानें आणि गुणांच्या तारतम्यानें व्यवस्था केली आहे. ७८ अर्जुना, हे सर्व लोक एकच असून, गुण व कर्म ह्यांच्या योगानें त्यांच्या चार वर्णांची व्यवस्था सहज झाली. ७९ म्हणून, पार्था, असें पहा कीं, याच कारणास्तव या वर्णभेदाच्या स्थापनेचा मी मुळींच कर्ता नाहीं. ८०

कर्में मला बद्ध करीत नाहींत, आणि कर्मफलाविषयीं माझी आसक्तिही नाहीं. असा मी आहें असें जो जाणतो, त्यालाही कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥ १४ ॥

हा वर्णभेद जरी माझ्यापासून झाला आहे, तरी तो मीं केला नाहीं असें जो जाणतो, तोच कर्मातीत झाला. ८१

[मी कर्म करून अकर्ता आहें] असें जाणून पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं कर्में केलीं, म्हणून तूंही पूर्वींच्या लोकांप्रमाणें कर्म कर. ॥ १५ ॥

अर्जुना, पूर्वींचे जे मुमुक्षु झाले, त्यांनीं अशा प्रकारेंच मला जाणून सर्व कर्में केलीं; ८२ परंतु ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं पेरलें असतां मुळींच उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचीं निष्काम कर्मेंच त्यांना मोक्षप्राप्तीस कारणीभूत झालीं; ८३ आणि, अर्जुना, त्यांत आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, हा कर्माकर्मांचा विचार शहाण्या मनुष्यानें आपले इच्छेप्रमाणें करणें योग्य नव्हे. ८४

कर्म म्हणजे काय, अकर्म म्हणजे काय, हें जाणण्याविषयीं मोठे दूरदर्शी देखील मोहांत पडले आहेत. असें जें कर्म, तें मी तुला सांगतों. तें जाणलें असतां तूं संसारदुःखापासून मुक्त होशील. ॥ १६ ॥

कर्म म्हणिपे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण । ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ८५ जैसें कां कुडें नाणें । खऱ्याचेनि सारखेपणें । डोळ्याचेहि[4] देखणें । संशयीं घाली ॥८६॥ तैसें नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिंवसिजैत आहाती कर्मे । जे दुजी सृष्टि मनोधर्में । करूं सकती ॥८७॥ वांचूनि मूर्खांची गोठी कायसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी । म्हणोनि आतां तेचि परियेसीं । सांगेन तुज ॥८८॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥१७॥

अन्वय—कर्मणः अपि [तत्त्वं] हि बोद्धव्यं च विकर्मणः [तत्त्वं] बोद्धव्यं च अकर्मणः [तत्त्वं] बोद्धव्यं ; कर्मणः गतिः गहना [अस्ति.] ॥ १७ ॥

तरी कर्म म्हणजे स्वभावें । जेणें विश्वाकारु संभवे । तें सम्यक आधीं जाणावें । लागे एथ ॥८९॥ मग वर्णाश्रमासि उचित । जें विशेष कर्मविहित । तेंही वोळखावें निश्चित । उपयोगेंसीं ॥९०॥ पाठीं जें निषिद्ध म्हणिपें । तेंही बुझावें स्वरूपें । येतुलेनि कांहीं न गुंफे[12] । आपैसेंचि ॥९१॥ येऱ्हवीं जग हें कर्माधीन । ऐसियाची व्याप्ती गहन । परी तें असो आइकें चिन्ह । प्राप्ताचें गा ॥९२॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

अन्वय—यः कर्मणि अकर्म पश्येत् च अकर्मणि यः कर्म पश्येत्, सः मनुष्येषु बुद्धिमान्, सः युक्तः, सः कृत्स्नकर्मकृत् [अस्ति.] ॥ १८ ॥

जो सकळकर्मीं वर्ततां । देखे आपुली नैष्कर्म्यता॥ कर्मसंगें निराशता । फळाचिया ॥९३॥ आणि कर्तव्यतेलागीं । जया दुसरें नाहीं जगीं । ऐसिया नैष्कर्म्यता तरी चांगी । बोधला[14] असे ॥९४॥ तरी क्रियाकलापु आघवा । आचरतु दिसे बरवा । तोचि तो ये चिन्हीं जाणावा । ज्ञानिया गा ॥९५॥ जैसा कां जळापाशीं उभा ठाके । तो जरी आपणपें जळामाजि देखे । तरी तो निभ्रांत वोळखे । म्हणे मी वेगळा आहें ॥९६॥ अथवा नावे हन जो रिगे । तो थडियेचे रुख जातां देखे वेगें । तेचि साचोकारें जों पाहों लागे । तंव रुख म्हणे अचळ ॥९७॥ तैसें सर्व कर्मीं असणें । तें फुडें मानूनि वायाणें । मग आपणया जो जाणे । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥९८॥ आणि उदोअस्ताचेनि प्रमाणें । जैसें न चलतां सूर्याचें चालणें । तैसें नैष्कर्म्यत्व जाणे । कर्मींचि असतां॥९९॥ तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे । परी मनुष्यत्व तया न घडे । जैसें जळामाजीं न बुडे । भानुबिंब ॥१००॥ तेणें न पाहतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें । न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात ॥१॥ एकेचि ठायीं बैसला । परि सर्वत्र तोचि गेला । हें असो विश्व जाहला । आंगेंचि तो ॥२॥

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः १९

अन्वय—यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः [सन्ति,] तं बुधाः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं पंडितं आहुः . ॥१९॥

जया पुरुषाच्या ठायीं । कर्माचा तरी खेदु नाहीं । परी फळापेक्षा कहीं । संचरेना ॥३॥ आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन । येणें संकल्पेंही जयाचें मन । विटाळेना ॥४॥ ज्ञानाग्नीचेनि मुखें । जेणें जाळिलीं कर्मे अशेखें । तो परब्रह्मचि मनुष्यवेखें[24] । वोळख तूं ॥५॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः २०

अन्वय-[यः] कर्मफलासंगं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराश्रयः [भवति,] सः कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि न एव किंचित् करोति. ॥२०॥

जो शरीरीं उदासु । फळभोगीं निरासु । नित्यता उल्हासु । होऊनि असे ॥६॥ जो संतोषाचा गाभारा । आत्मबोधाचिया वोगरां । पुरे न म्हणेचि धनुर्धरा । आरोगितां ॥ ७ ॥

१ विचारी; शहाणे. २ गोत्यांत पडले. ३ खोटें. ४ शान्याच्याही डोळ्यांना. ५ गुंततात. ६ सर्वज्ञ. ७ यथार्थ. ८ फळासह. ९ उलट. १० जाणावें. ११ एवढ्यानें. १२ गुंते. १३ ब्रह्मनिष्ठाचें. १४ समजला असे. १५ कर्मसमुदाय. १६ नौकेंत. १७ कांठींचे. १८ वृक्ष. १९ स्पष्ट. २० खोटें. २१ स्वतः २२ खिन्नता. २३ शिरेना. २४ वेषानें. २५ निरिच्छ. २६ वाढण्याला. २७ भोजन करितां.

कर्म म्हणतात तें कोणतें, व अकर्माचें लक्षण काय ह्या विचार करतां करतां शहाणे देखील घोटाळ्यांत पडले. ८५ जसें खोटें नाणें खऱ्यासारखें हुबेहूब दिसल्यानें ज्ञान्यांच्याही डोळ्यांस संशयांत घालतें, ८६ तसें, नुसतें मनांत आलें तर प्रतिसृष्टि निर्माण करणारे देखील 'आम्ही कर्मातीत आहों' अशा भ्रमानें युक्त होऊन कर्माचे पाशांत सांपडतात. ८७ मग मूर्खांची–अज्ञान्यांची–गोष्ट कशाला पाहिजे ? येथें ज्ञानी लोक सुद्धां मोह पावले आहेत;म्हणून तीच गोष्ट सांगतों ती ऐक ८८

कर्माचें, विकर्माचें व अकर्माचें तत्त्व यथार्थ जाणलेंच पाहिजे. कारण, त्या कर्मादिकांचें यथार्थ तत्त्व समजण्यास फार कठिण आहे.१७

जेथें आपोआप विश्वरचना संभवते, तेंच कर्म समज; आणि त्याचेंच पहिल्या प्रथम यथार्थ ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. ८९ मग, जें कर्म वर्णाश्रमास योग्य व वेदांत सांगितलेलें आहे, त्याचीही निश्चित फळासह ओळख करून घेतली पाहिजे. ९० उलट, ज्याला निषिद्ध म्हणतात, त्याचेंही स्वरूप जाणलें पाहिजे. असें झालें म्हणजे आपोआपच तो बद्ध होत नाहीं. ९१ एरव्हीं, ह्या कर्माची व्याप्ति इतकी गहन आहे कीं, सर्व जग कर्माधीन आहे. पण तें असो; आतां ब्रह्मनिष्ठाचीं चिन्हें कोणतीं तीं ऐक. ९२

जो कर्मात अकर्म पाहतो, व अकर्मात कर्म पाहतो, तो सर्व मनुष्यांत बुद्धिमान, योगी व सर्व कर्में करणारा होय. ॥ १८॥

फळाची आशा न धरतां जो कर्माचें आचरण करितो, पण तें कर्म आपण करितों, असें मानीत नाहीं; ९३ आणि त्याला अशा प्रकारें कर्मातीतपणा इतका चांगला समजला असतो कीं, त्याशिवाय त्याला या जगांत दुसरें कांहींच कर्तव्य उरलेलें नसतें; ९४ तथापि तो सगळीं कर्में नीट रीतीनें आचरीत आहे असें दिसतें; तोच, [अर्जुना,] ज्ञानी होय असें समजावें. ९५ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य नदीच्या कांठीं उभा राहिल्यावर आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहतो, तरी 'प्रतिबिंबाहून मी वेगळा आहें' असें तो निःसंशय समजतो, ९६ अथवा नावेंत बसून जाणाऱ्या मनुष्यास नदीच्या कांठावरील झाडें धावतात असें दिसतें, परंतु तोच खरें पाहूं लागला म्हणजे त्याला तीं झाडें अचल आहेत असें समजतें, ९७ त्याप्रमाणें, सर्व कर्में करीत असतां, कर्म करणें निवळ खोटें आहे असें मानून, मी कर्मकर्ता नाहीं असें जो समजतो, ९८ आणि सूर्य उगवतो व मावळतो एवढ्याच प्रमाणावरून तो चालतो असें आपल्यास दिसतें—तसें कर्म आचरीत असतां तें आपण करीत नाहीं असें जो जाणतो, ९९ तो मनुष्यासारखा जरी दिसतो, तरी तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें तरी सूर्य त्यांत नसतो, १०० त्याप्रमाणें, जो ब्रह्मस्वरूप झालेला आहे, तो जग पाहून पहात नाहीं, सर्व क्रिया करून कोणतीही क्रिया करीत नाहीं, आणि सर्व भोग्य वस्तु भोगीत असून भोगीत नाहीं. १ तो सर्व ठिकाणीं हिंडला तरी त्याचें स्वकीय स्थान सुटत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर तो स्वयमेव जगच झालेला असतो असें समज २

ज्याच्या सर्व कर्माचे आरंभ संकल्प व फलाची इच्छा यांविरहित असतात, त्याला ज्ञानी जन 'ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्में दग्ध झालेला पंडित' असें म्हणतात. ॥ १९ ॥

ज्या पुरुषाला कर्माचरणाविषयीं खेद होत नाहीं, परंतु कर्मफलाची इच्छा ज्याचे मनांत मुळींच उद्भवत नाहीं, ३ आणि अमुक एक कर्म मी करीन अथवा अमुक कर्म सुरू केलेलें शेवटास नेईन, असा संकल्प देखील ज्याचे मनास स्पर्श करीत नाही, ४ आणि ज्ञानरूप अग्नीचे मुखांत ज्यानें आपलीं सर्व कर्में जाळून टाकलीं आहेत, असा तो पुरुष म्हणजे मनुष्यरूपानें परब्रह्मच अवतरलें आहे असें समज. ५

जो कर्माचे फलाची इच्छा सोडून देतो, आणि [आत्मानंदांत] नित्य तृप्त राहून कशाचाही आश्रय करीत नाहीं, तो सर्व कर्में करीत असला तरी वस्तुतः कांहींच करीत नाहीं. ॥ २० ॥

जो शरिराविषयीं उदासीन असतो, आणि कर्मापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीविषयीं निरिच्छ असतो, व जो नेहमीं आनंदस्वरूपांत निमग्न असतो, ६ पार्था, जो संतोषाच्या गाभाऱ्यामध्यें बसून जेवीत असतांना आत्मबोधाच्या वाढण्याला कधींही पुरे म्हणत नाहीं, ७

१ विहित कर्माचें. २ निषिद्ध कर्माचें. ३कांहीं न करणें याचें–नैष्कर्म्याचें.

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते ॥

अन्वय–निराशीः [अत एव] त्यक्तसर्वपरिग्रहः यतचित्तात्मा केवलं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति. २१ यदृच्छालाभसंतुष्टः, द्वंद्वातीतः, विमत्सरः च सिद्धौ असिद्धौ समः [अस्ति, सः] कृत्वा अपि न निबद्ध्यते. ॥ २२ ॥

कैसी अधिकाधिक आवडी । घेत महासुखाची गोडी । सांडोनियां आशा कुरोंडी[1] । अहंभावेंसीं[2] ॥८॥ म्हणोनि अवसरें जें जें पावे । तेणेंचि तो सुखावे । आपुलें आणि परावें[3] । दोन्ही नाहीं ॥९॥ तो दिठी जें पाहे । तें आपणचि होऊनि जाये । आइके तें आहे । तोचि जाहला ॥११०॥ चरणीं हन चाले । मुखें जें जें बोले । ऐसें चेष्टाजात[4] तितुलें[5] । आपणचि जो ॥११॥ हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेंवांचूनि नाहीं । आतां कवण तें कर्म काथी । बाधी तयातें ॥१२॥ हा मत्सरु जेथ उपजे । तेतुलें नुरेचि जया दुजें । तो निर्मत्सरु काइ म्हणिजे । बोलेंवरी ॥१३॥ म्हणोनि सर्वांपरी मुक्तु । तो सकर्मुचि कर्मरहितु । सगुण परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाहीं ॥ १४ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अन्वय–गतसंगस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञाय कर्म आचरतः [तत्] समग्रं प्रविलीयते. ॥ २३ ॥

तो देहसंगें[7] तरी असे । परि चैतन्यासारिखा[8] दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसें[9] । चोखाळु भला ॥११५॥ ऐसाही परी कौतुकें । जरी कर्में करी यज्ञादिकें । तरी तियें लया जाती निःशेखें । तयाच्याचि ठायीं ॥१६॥ अकाळींचीं अभ्रें जैसीं । ऊर्मीवीण[11] आकाशीं । हरपती आपैसीं । उदयलीं सांतीं[12] ॥१७॥ तैसीं विधिविधानें विहितें । जरी आचरे तो समस्तें । तरी तियें ऐक्यभावें ऐक्यातें । पावतीचि गा ॥१८॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अन्वय—ब्रह्म [एव] अर्पणं, ब्रह्म [एव] हविः, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् [च] ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन ब्रह्म एव गंतव्यं. ॥ २४ ॥

हें हवन मी होता । कां इये यज्ञीं हा भोक्ता । ऐसिया बुद्धीसि नाहीं भिन्नता । म्हणऊनियां ॥१९॥ जे इष्टयज्ञ यजावे । तें हविर्मंत्रादि आघवें । तो देखतसे अविनाशभावें । आत्मबुद्धि ॥१२०॥ म्हणऊनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आलें जया सम । तया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्धरा ॥२१॥ आतां अविवेक कुमारत्वा मुकले । जयां विरक्तीचें पाणिग्रहण जाहलें । मग उपासन जिहीं आणिलें । योगाग्नीचें ॥ २२ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

अन्वय––अपरे योगिनः दैवं एव यज्ञं पर्युपासते. अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेन एव उपजुह्वति. ॥ २५ ॥

जे यजनशील अहर्निशीं । जिहीं अविद्या हविली मनेंसीं । गुरुवाक्यहुताशीं । हवन केलें ॥ २३ ॥ तिहीं योगाग्निकीं यजिजे । तो दैवयज्ञ म्हणिजे । जेणें आत्मसुख कामिजे[14] । पंडुकुमरा ॥२४॥ दैवास्तव[15] देहाचें पाळण । ऐसा निश्चयो परिपूर्ण । जो चिंतीना देहभरण । तो महायोगी जाण दैवयोगें ॥२५॥ आतां अवधारीं सांगेन आणिक । जे ब्रह्माग्नी साग्निक[16] । तयांतें यज्ञचि यज्ञु देख । उपासिजे ॥२६॥

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति २६

अन्वय––अन्ये श्रोत्रादीनि इंद्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति. अन्य शब्दादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

एक संयमाग्निहोत्री[17] । ते युक्तित्रयांच्या[18] मंत्रीं । यजन करिती पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं ॥२७॥ एकां

१ ओंवाळणी. २ अहंकारासह. ३ दुसऱ्याचें. ४ व्यापार. ५ तितकें. ६ शब्दांनी. ७ शरीरधारी. ८ निर्गुणासारखा. ९ कसोटीनें. १० शुद्ध. ११ वृष्टि न करितां. १२ लागलीच. १३ यज्ञादि कर्में. १४ लाभतें. १५ प्राक्तनकर्मीं करितां. १६ अग्निहोत्री. १७ आत्मसंयमरूप अग्निमध्यें होम करणारे. १८ कायिक, वाचिक व मानसिक.

ज्यानें आशा सोडली आहे, आपलें चित्त व बुद्धि हीं स्वाधीन ठेवलीं आहेत, आणि [अशा प्रकारें निरिच्छ झाल्यामुळें ज्यानें] सर्व संग्रह सोडला आहे, त्यानें शरीरनिर्वाहा पुरतीं [भिक्षाटनादिक] कर्मे केलीं तरी त्याला कर्माचा दोष लागत नाहीं. (संसार प्राप्त होत नाहीं.) ॥ २१ ॥ सहजगत्या मिळेल त्यांत संतुष्ट असणारा, [मी व माझें या] द्वंद्वाच्या पलीकडे असणारा, मत्सररहित आणि कर्म पूर्ण किंवा अपूर्ण झालें असतां हर्ष व खेद न मानणारा असा पुरुष संपूर्ण कर्में करीत असतांही कर्मबंधानें लिप्त होत नाहीं. ॥ २२ ॥

जो अहंकारासुद्धां आशेची ओंवाळणी करून अधिकाधिक प्रेमानें ब्रह्मसुखाची गोडी घेतो, ८ म्हणून, ज्या ज्या वेळेस जें जें मिळेल त्यांतच तो सुख मानतो, आणि ज्याला आपलें आणि दुसऱ्याच असा भेद नाहीं, ९ तो आपल्या दृष्टीनें जें जें पाहतो व ऐकतो, तें तो आपणच होतो. ११० पायानें चालतो, तोंडानें बोलतो, व त्याचप्रमाणें शरिरानें जितके व्यापार करता, ते सर्व आपणच बनतो; ११ हें असो; परंतु जगतांत पाहिलें असतां आत्मस्वरूपावांचून ज्याला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, त्याला कोणत्या कर्मापासून कसली बाधा होणार ? १२ ज्या ठिकाणा मत्सर उत्पन्न होतो असा दुजेपणा ज्याचे ठिकाणीं मुळींच उरत नाहीं, तो निर्मत्सर आहे असें बोलून काय दाखवावयाचें आहे ? १३ तो सर्व प्रकारानें कर्म करीत असतां कर्मरहित, आणि सत्त्व, रज व तम हे गुण त्याचे अंगीं असले तरी तो गुणातीत, म्हणून तो सर्व प्रकारें मुक्त आहे ह्यांत संशय नाहीं १४

जो सर्वसंगविवर्जित असून धर्माधर्माच्या बंधांतून पार पडला आहे, आणि ज्याचें चित्त ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिर झालें आहे, तो जरी यज्ञ शेवटास नेण्याच्या उद्देशानें कर्म करीत असला, तरी त्याच तें कर्म फलासहवर्तमान लय पावतें. ॥ २३ ॥

तो देहधारी आहे तरी निर्गुणासारखा दिसतो, आणि ब्रह्माच्या कसाला लावून पाहिला तर त्याच्यासारखा शुद्ध दिसतो; १५ असा जरी तो केवळ मुक्त आहे, तरी एखादे वेळेस कौतुकानें यथाविधि यज्ञादिक कर्माचें आचरण करितो, तरी तीं संपूर्ण कर्में त्याच्याच ठिकाणीं लयाला जातात. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत अकाली उत्पन्न झालेले पोकळ ढग वृष्टि केल्यावांचून आपोआप लयाला जातात, १७ त्याप्रमाणें, तो जरी वेदविहित कर्मे यथाविधि आचरीत असला, तरी त्या कर्मांच्या ठिकाणीं त्याचा दुजाभाव नसल्यामुळें तीं त्याचेच ठायीं लय पावतात १८

[कां कीं,] होमसाधन, होमद्रव्य, अग्नि, होता आणि हवनक्रिया हीं त्या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीनें ब्रह्मच आहेत, आणि ब्रह्मरूप कर्माच्या ठिकाणीं लय लागून राहिलेल्या त्या ब्रह्मवेत्त्याला प्राप्त होणारें फलही ब्रह्मच आहे. ॥ २४ ॥

हें हवन, त्याचा कर्ता मी, किंवा ह्या यज्ञाचा भोक्ता अमुक, अशा प्रकारें त्याच्या बुद्धीचा भिन्नभाव नाहीं; म्हणून १९ जे जे इष्ट यज्ञ तो करतो, त्यांतील होमद्रव्य व मंत्र ही सर्व आत्मरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच आहेत असें तो समजतो. १२० म्हणून, अर्जुना, ब्रह्म तेंच कर्म अशी समबुद्धि ज्याच्या अंतःकरणांत बाणली, त्यानें कर्म केलें तरी तें नैष्कर्म्यच होय. २१ आतां, अविचाररूप बाळपणांतून सुटल्यावर तारुण्यांत ज्यानीं वैराग्याचा स्वीकार करून योगाभ्यासाची भक्ति आरंभिली. २२

दुसरे कित्येक योगी दैवयज्ञ (इंद्रादिक देवतांकरितां केलेला यज्ञ) करितात; दुसरे ब्रह्मरूप अग्नीचे ठिकाणीं [यज्ञसंज्ञक] स्वधर्मानें (आत्म्यानें)आत्म्याचें हवन करतात.॥२५॥

जे रात्रंदिवस यज्ञ करणारे आहेत, त्यांनी गुरुवाक्यरूप अग्नींत मनासह अज्ञानाचें हवन केलें २३ अशा रीतीनें योगरूप अग्नींत जें हवन करणें, त्याला दैवयज्ञ म्हणतात. हे पंडुकुमरा, त्या योगानें आत्मसुखाचा लाभ होतो. २४ प्राक्तनकर्मानेंच देहाचें पालन होतें असा ज्याचा पूर्ण निश्चय असतो, व जो आपले देहाचे संरक्षणाकरितां काळजी करीत नाहीं, तो दैवयोगानें महायोगी असें समजावें. २५ आतां, जे ब्रह्माग्नीचे अग्निहोत्री स्वकर्मानें ईश्वराराधन करतात, त्यांजविषयीं वर्णन करितों तें एक. २६

कोणी श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांचें हवन संयमरूपी अग्नींत करतात; आणि दुसरे कोणी शब्दादि पंचविषयांचें हवन इंद्रियरूपी अग्नींत करतात. ॥ २६ ॥

कोणी आत्मसंयमरूप अग्नीमध्यें होम करणारे–ते कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन युक्तिमंत्रांनीं पवित्र इंद्रियरूप द्रव्यानें हवन करतात, २७-कोणी

वैराग्य रवि विवेळे[1] । तंव संयती[2] विहार[3] केले । तेथ अपावृत्त[4] जाहले । इंद्रियानळ[5] ॥२८॥ तिहीं विरक्तीची ज्वाळा घेतली । तंव विकारांचीं इंधनें पल्लिपलीं[6] । तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचही[7] कुंडें ॥२९॥ मग वाक्यविधीचिया[8] निरवडीं[9] । विषय आहुती उदंडीं[10] । हवन केलें कुंडीं । इंद्रियाग्नीच्या ॥१३०॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

अन्वय—अपरे ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ सर्वाणि इंद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति. ॥ २७ ॥

एकीं ययापरी पार्था । दोषु क्षाळिले सर्वथा । आणिकीं हृदयारणी[11] मंथीं[12] । विवेकु केला ॥३१॥ तो उपशमें[13] निहटिला[14] । धैर्यभारें दाटिला । गुरुवाक्यें काढिला । बळकटपणें ॥३२॥ ऐसें समरसें[15] मंथन केलें । तेथ झडकरी कार्जा[16] आलें । जे उज्जीवन[17] जहालें । ज्ञानाग्नीचें ॥३३॥ पहिला ऋद्धिसिद्धीचा संभ्रमु[18] । तो निवर्तोनि गेला धूमु । मग प्रगटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु[19] ॥३४॥ तया मनाचें मोकळें[20] । तेंचि पेटवण घातलें । जें यमनियमीं हळुवारलें[21] । आइतें होतें ॥३५॥ तेणें सांदुकपणें[22] ज्वाळा समृद्धा । मग वासनांतराचिया समिधा । स्नेहेंसीं[23] नानाविधा । जाळिलिया ॥३६॥ तेथ सोहंमंत्रें दीक्षितीं । इंद्रियकर्मांचिया आहुती । तिये ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । दिधलिया ॥३७॥ पाठीं प्राणक्रियेचिये स्रुवेनिशीं[24] । पूर्णाहुती पडलिया हुताशीं[25] । तेथ अवभृथ[26] समरसीं[27] । सहजें जहालें ॥३८॥ मग आत्मबोधींचें सुख । जें संयमाग्नीचें हुतशेष[28] । तोचि पुरोडाशु[29] देख । घेतला तिहीं ॥३९॥ एक ऐशिया इहीं यजनीं । मुक्त ते जाहले त्रिभुवनीं । या यज्ञक्रिया तरी आनानीं[30] । परि प्राप्य तें एक ॥१४०॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८

अन्वव—संशितव्रताः अपरे यतयः द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः, तथा च स्वाध्याय, ज्ञानयज्ञा [कुर्वान्ते.] २८

एक द्रव्ययज्ञु म्हणिपती[31] । एक तपसामग्रिया निपजविती । एक योगयागुही[32] आहाती । जे सांगितले ॥ ४१॥ एकीं शब्दीं शब्दु यजिजे[33] । तो वाग्यज्ञु म्हणिजे । ज्ञानें ज्ञेयें[34] गमिजे[35] । तो ज्ञानयज्ञु ॥४२॥ हें अर्जुना सकळ कुवाडें[36] । जें अनुष्ठितां अतिसांकडें । परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें ॥४३॥ ते प्रवीण तेथ भले । आणि योग्यसमृद्धि आथिले । म्हणोनि[37] आपणपां[38] तिहीं केलें । आत्महवन ॥४४॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥२९॥

अन्वय—तथा, अपरे अपाने प्राणं जुह्वति, च प्राणे अपानं [जुह्वति; तथा अपरे] प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपारायणाः [संतः.] ॥ २९ ॥

मग अपानाग्नीचे[39] मुखीं । प्राणद्रव्यें देखीं । हवन केलें एकीं । अभ्यासयोगें ॥४५॥ एक अपानु प्राणीं आर्पिती । एक दोहींतेंही निरुंधिती[40] । ते प्राणायामी म्हणिपति । पंडुकुमरा ॥४६॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः॥३०॥

अन्वय—अपरे नियताहाराः [सन्तः] प्राणान् प्राणेषु जुह्वति. एते सर्वेपि यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः [सन्ति.] ॥ ३० ॥

एक वज्रयोगक्रमें[41] । सर्वाहारसंयमें[42] । प्राणीं प्राणु संभ्रमें[43] । हवन करिती ॥४७॥ ऐसे मोक्षकामी[44] सकळ । समस्त हे यजनशीळ[45] । जिहीं यज्ञद्वारा मनोमळ । क्षाळण[46] केले ॥४८॥ जया अविद्याजात[47] जाळितां ।

---

१ उदय होतो. २ इंद्रियनिग्रह. ३ कुंडें. ४ पेटला. ५ अग्नि. ६ पेटलीं. ७ पांच ज्ञानेंद्रियें. ८ वेद. ९ कौशल्यानें. १० मोठी; समग्र. ११ हृदयरूप अरणी. १२ रवी. १३ शीतोनें. १४ घुसळला. १५ सर्व वृत्तांच्या ऐक्यानें. १६ कार्य झालें. १७ प्रदीपन १८ मोह. १९ ठिणगी. २० निर्दोष. २१ वाळून हलकें झालें. २२ साक्षानें. २३ मोहरूप तुपासहित.. २४ होमांत आहुती घालण्याचें पात्र. २५ अग्नींत. २६ यज्ञाच्या शेवटचें स्नान. २७ आत्मस्वरूपीं. २८ होम करून राहिलेलें द्रव्य. २९ यज्ञसंबंधी चरु. ३० भिन्न; निरनिराळ्या. ३१ म्हणतात. ३२ अष्टांगयोगरूप यज्ञ. ३३ होम करतात. ३४ ब्रह्म. ३५ मिळतें ३६ बिकट. ३७ कारण. ३८ आपल्याच ठायीं. ३९ अपानवायुरूप अग्नींत. ४० आवरून धरतात. ४१ हठयोग. ४२ जिंकून. ४३ त्वरेनें. ४४ मोक्षेच्छु. ४५ यज्ञकर्ते. ४६ धुतले. ४७ सर्व अज्ञान.

वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्यावर संयमाग्नीचें उद्धरण करून तो प्रज्वलित झाल्यावर इंद्रियरूप अग्नि ज्ञानानें पेटवितात; २८ त्या इंद्रियाग्नीनें वैराग्यरूप ज्वाला घेतली तेव्हां लागलीच विषयविकाररूप लांकडें पेटलीं; तेव्हां ज्ञानेंद्रियांच्या पांच विषयांच्या कुंडांचा आशारूप धुरानें त्याग केला. २९ मग वेदांत सांगितलेल्या विधीच्या योगानें इंद्रियरूप अग्नि पेटलेल्या कुंडांत विषयांच्या मोठ्या आहुति दिल्या. १३०

दुसरे कोणी ज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या मनोनिग्रहरूपी अग्नींत सर्व इंद्रियांचीं व प्राणांचीं कर्में हवन करितात. ॥ २७ ॥

पार्था, अशा प्रकारें कोणीं आपल्या सर्व दोषांचें क्षालन केलें; कोणीं हृदयरूप अरणीवर विचाररूप मंथा केला, व ३१ तो धैर्यरूप भारानें दाबून आणि शांतिरूप रज्जूनें घुसळून, गुरुवाक्यरूप मंत्रानें मंथन केला. ३२ अशा प्रकारें सर्व वृत्तींचें ऐक्य करून मंथन केल्यानें तेथें तत्काल कार्य झालें. [तें कोणतें?] तर ज्ञानाग्नि प्रज्वलित झाला! ३३ तेव्हां प्रथम ऋद्धिसिद्धींचा मोह हाच उत्पन्न झालेला धूर नाहींसा होऊन मग सूक्ष्म अशी अग्नीची ठिणगी उत्पन्न झाली. ३४ यमनियमांनीं सहज तयार झालेलें जें निर्दोष मन, त्याचें अग्नीला पेटवण घातलें. ३५ त्याच्या साहाय्यानें मोठी ज्वाला उत्पन्न झाली. नंतर वासनारूप समिधांना अनेक प्रकारचा मोह हें घृत लावून त्या जाळल्या ३६ नंतर जीवरूप दीक्षितानें ज्ञानरूपी प्रदीप्त केलेल्या अग्नींत इंद्रियकर्मांची आहुति दिली. ३७ शेवटीं, प्राणकर्म हाच स्रुवा नांवाच्या यज्ञपात्रासह अग्नीमध्यें पूर्ण आहुति दिल्यावर, ऐक्यबोध हें [यज्ञाच्या शेवटचें] अवभृथस्नान सहज घडलें; ३८ आणि संयमाग्नींत इंद्रियादिक होमद्रव्यांचें हवन करून बाकी राहिलेलें जें आत्मसुख, तेंच पुरोडाश म्हणून घेतलें. ३९ कोणी अशा रीतीनें यज्ञ करून त्रिभुवनांत मुक्त झाले; म्हणून, या यज्ञक्रिया जरी नानाप्रकारच्या आहेत, तरी त्यांची अखेर फलप्राप्ति एकच आहे. १४०

आरंभिलेलें कर्म निश्चयानें कडेला नेणारे दुसरे योगी कोणी द्रव्ययज्ञ, कोणी तपोयज्ञ, कोणी योगयज्ञ, कोणी स्वाध्याय (वेदाध्ययन) यज्ञ व कोणी ज्ञानयज्ञ [असे मोक्षप्राप्तीकरितां नानाप्रकारचे यज्ञ] करितात. ॥ २८ ॥

हे जे योग सांगितले, त्यांपैकीं एकाला 'द्रव्ययज्ञ' म्हणतात, एकाला (तपःसामर्थ्यानें केलेला) 'तपोयज्ञ' म्हणतात, एकाला (अष्टांगसाधनानें साधलेला) 'योगयज्ञ' म्हणतात ४१ ज्यामध्यें शब्दानें शब्दाचा होम केला जातो, त्याला 'वाग्यज्ञ' म्हणतात; आणि ज्या यज्ञांत ज्ञानानें ब्रह्म मिळनें, त्याला 'ज्ञानयज्ञ' म्हणतात. ४२ अर्जुना, हे सर्व यज्ञ फार बिकट असून यांचें आचरण करणें फार दुर्घट आहे; परंतु ज्यानें इंद्रियें जिंकलीं आहेत, त्यास मात्र ते अधिकारपरत्वें करितां येतील ४३ योगसमृद्धीनें सुसंपन्न असलेले पुरुषच हे यज्ञ करूं शकतील; कारण त्यांनीं आपल्या जीवाचें आत्म्याचे ठिकाणीं हवन केलेलें असतें. ४४

त्याचप्रमाणें, कोणी अपानवायूच्या ठिकाणीं प्राणवायूचा प्रक्षेप करितात (पूरक); दुसरे प्राणवायूच्या ठिकाणीं अपानवायूचा प्रक्षेप करतात (रेचक); आणि कोणी प्राण व अपान ह्या दोन वायूंचा निरोध करितात (कुंभक); ह्यांना प्राणायामपरायण योगी म्हणतात. ॥२९॥

कोणी अभ्यासाचे योगानें अपानवायुरूप अग्नींत प्राणवायुरूप द्रव्याचें हवन करितात; ४५ हे पंडुकुमरा, कोणी अपानवायु प्राणवायूंत मिळवितात; आणि कोणी दोन्ही वायूंचा निरोध करितात; त्यांना 'प्राणायामी' यज्ञ करणारे असें म्हणतात. ४६

दुसरे, आहार नियमित करून प्राणांतच प्राणांचें हवन करतात. हे सर्व यज्ञ जाणणारे योगी यज्ञानें पापांचा नाश करतात. ॥ ३० ॥

कोणी हठयोगाच्या क्रमानें सर्व आहार जिंकून प्राणवायुरूपी अग्नींत त्वरेनें प्राणांचें हवन करतात ४७ अशा प्रकारें मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणारे हे सर्व सांगितलेले यज्ञकर्तेच असून, त्यांनी त्या यज्ञांच्या द्वारें आपले कामक्रोधादिक विकार नाहींतसे केलेले असतात. ४८ अशा प्रकारें सर्व अविद्या–अज्ञान–जाळून टाकल्या-

जें झरलें निजस्वभावता । जेथ अग्नि आणि होता[1] । हरेचिना ॥४९॥ जेथ यजितयां[2]चा काम पुरे । यज्ञीं-चें विधान[3] सरे । मागुतें जेथून वोसरें[4] । क्रियाजातु[5] ॥१५०॥ विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ न निगे । जें द्वैतदोषसंगे । लिंपेचिना[6] ॥५१॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम

अन्वय—[हे] कुरुसत्तम ! यज्ञशिष्टामृतभुजः सनातनं ब्रह्म यान्ति. अयज्ञस्य अयं लोकः न अस्ति; कुतः अन्यः (लोकः ?) ॥ ३१ ॥

ऐसें अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञान यज्ञावशिष्ट । तें सेविती ब्रह्मनिष्ट । ब्रह्माहंमंत्रें ॥५२॥ ऐसे शेषामृतें धाले[7] । कीं अमर्त्यभावा[8] आले । म्हणोनि ब्रह्म ते जहाले । अनायासें ॥५३॥ येरां विरक्ति माळ न घालिचि । जयां संयमाग्नीची सेवा न घडेचि । जे योगयागु न करितीची । जन्मले सोंते[9] ॥५४॥ जयां ऐहिक धड नाहीं । तयांचें परत्र पुससी काई । म्हणोनि असो हे गोठी पाहीं । पंडुकुमरा ॥५५॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे

अन्वय--एवं बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुखे वितताः [सन्ति;] त्वं तान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा त्वं विमोक्ष्यसे. ॥ ३२ ॥

ऐसें बहुतीं परी अनेगें[10] । जे सांगितले तुज कां यागें[11] । विस्तारूनि वेदें चांग । म्हणितले आहाती ॥५६॥ परि तेणें विस्तारें काय करावें । हेंचि कर्मसिद्ध जाणावें । येतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें । पावेल ना ॥५७॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते॥३३

अन्वय—[हे] परंतप ! द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्; हे पार्थ, सर्वं अखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते.॥३३॥

अर्जुना वेदु जयांचें मूळ । जे क्रिया[12]विशेष स्थूळ । जया नव्हाळियेचें[13] फळ । स्वर्गसुख ॥५८॥ ते द्रव्यादियागु कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी[14] न पवती । जैसी तारा[15]तेजसंपत्ती । दिनकरा[16]पाशीं ॥५९॥ देखें परमात्म सुखनिधान[17] । साधावया योगीजन । जें न[19] विसंबिती अंजन । उन्मेषनेत्रीं[18] ॥१६०॥ जें धांवतया कर्माची लोणी[20] । नैष्कर्म्य[21]बोधाची खाणी । जें भुकेलिया[22] धणी[23] । साधनाची ॥६१॥ जेथ प्रवृत्ति[24] पांगुळ जाहली । तर्काची दिठी गेली । जेणें इंद्रियें विसरलीं । विषयसंगु ॥६२॥ मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलकेपण ठेलें । जयामाजि सांपडलें । ज्ञेय[25] दिसे ॥६३॥ जेथ वैराग्याचा पांगु[26] फिटे । विवेकाचाही[27] सोसु[28] तुटे । जेथ न पाहतां सहज भेटे आपणपें ॥ ६४ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

अन्वय—तत्वदर्शितः ज्ञानिनः ते तत् ज्ञानं प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया उपदेक्ष्यति [इति] त्वं विद्धि.॥३४॥

तें ज्ञान पैं बरवें । जरी मनीं आथि आणावें । तरी संतां यां भजावें । सर्वस्वेंशीं ॥६५॥ जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथ सेवा हा दारवंठा । तो स्वाधीन करी सुभटा । वोळगोनी[29] ॥६६॥ तरी तनुमनुजीवें । चरणासीं लागावें । आणि अगर्वता[30] करावें । दास्य सकळ॥६७॥मग अपेक्षित जें आपुलें। तेंही सांगतील पुसिलें। जेणें अंतःकरण बोधलें। संकल्पा[31] नये ॥६८॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यासि पांडव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५

अन्वय—(हे) पांडव ! यत् ज्ञात्वा पुनः एवं मोहं न यास्यसि, येन सर्वाणि भूतानि अशेषेण आत्मनि अथो मयि द्रक्ष्यसि. ॥ ३५ ॥

जयाचेनि वाक्य उजिवडें[32] । जाहलें चित्त निधडें[33] ।

---

१ होम करणारा. २ यज्ञ करणाराचा. ३ यज्ञक्रिया. ४ नाहींसें होतें. ५ कर्म. ६ लिप्त होत नाहीं. ७ तृप्त झाले. ८ अमरपणास. ९ असतां. १० अनेक. ११ यज्ञ. १२ यज्ञादि कर्मे. १३ अपूर्वतेचें. १४ बरोबरी. १५ नक्षत्रांचा प्रकाश. १६ सूर्य. १७ ठेवा. १८ जागृत असतात. १९ ज्ञान. २० समाप्तीचें ठिकाण. २१ कर्मातीतपणा. २२ आत्मज्ञानाकरितां भुकेलेले. २३ तृप्ति २४ कर्माची इच्छा. २५ ब्रह्म. २६ हीनत्व; दारिद्र्य. २७ विचाराचा. २८ उत्कंठा. २९ धरून; सेवा करून. ३० अभिमान सोडून. ३१ मनोव्यापार, कल्पना. ३२ उजेडानें. ३३ निर्भय.

मुळें त्याला स्वाभाविकपणेंच शुद्ध स्वरूप उरतें, व अग्नि आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव रहात नाहीं; ४९ ज्या ठिकाणीं यज्ञ करणाराची इच्छा पूर्ण होऊन यज्ञक्रिया संपतात, आणि अर्थात् शेवटीं सर्व कर्में नाहींतशीं होतात; १५० ज्या ठिकाणीं विचाराचा शिरकाव होत नाहीं, कामनेचा स्पर्श होत नाहीं, व जें द्वैतदोषांच्या संगतीनें लिप्त होत नाहीं; ५१

हे कुरुकुलश्रेष्ठा, यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद घेणारे लोक सनातन ब्रह्माप्रत प्राप्त होतात. यज्ञ न करणाराला इहलोक देखील नाहीं, मग परलोक कोठून मिळणार? ॥ ३१ ॥

असें जें अनादिसिद्ध व शुद्धयज्ञावशिष्ट ब्रह्म, त्या ब्रह्माचें, ब्रह्मनिष्ठ लोक हे **अहं ब्रह्मास्मि**-मी ब्रह्म आहें-या मंत्रानें सेवन करितात. (ब्रह्मरूप होतात.) ५२ ह्याप्रमाणें यज्ञाचें शिलक राहिलेलें ज्ञानरूप अमृत पिऊन जे तृप्त होऊन अमर होतात, ते सहज ब्रह्मत्व पावतात. ५३ ज्यांच्या हातून या यज्ञाचें आचरण घडत नाहीं, ज्यांना विरक्ति माळ घालीत नाहीं, ज्यांना आत्मसंयमन करतां येत नाहीं, व जे जन्मास आले असतां योगयागहा करीत नाहीत; ५४ अर्जुना, ज्यांची इहलोकी धडगत नाहीं, त्यांची परलोकची हालहवाल कशाला पुसतोस? त्यांच्याविषयीं गोष्टच बोलणें नको. ५५

ह्याप्रमाणें, जे अनेक प्रकारचे यज्ञ वेदांनीं सांगितले आहेत, ते सर्व कर्मापासून उत्पन्न होणारे आहेत असें समज. असें तूं जाणलेंस म्हणजे तूं मोक्ष पावशील. ॥ ३२ ॥

अशा प्रकारें जे तुला पुष्कळ प्रकारचे (बारा) यज्ञ सांगितले, त्यांच्याबद्दल वेदांत पुष्कळ विस्तारानें चांगलें वर्णन केलें आहे. ५६ परंतु वेदांतील त्यांचें वर्णन ऐकून आपल्याला काय करावयाचें आहे? त्यांतील सार हेंच कीं, हे सर्व यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न झालेले आहेत, एवढें जाणलें असतां कर्मांची बाधा होणार नाहीं. ५७

हे शत्रुतापना, द्रव्यानें साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे; कारण, पार्था, सर्व कर्मांचा ज्ञानामध्यें अंतर्भाव होतो ॥ ३३ ॥

अर्जुना, ज्या यज्ञाचें मूळ वेद आणि ज्यांत जडकर्में पुष्कळ सांगितलीं आहेत; आणि ज्यापासून केवळ स्वर्गसुख हाच अपूर्व लाभ होतो, ५८ ते कर्मयज्ञ खरे आहेत; परंतु सूर्यापुढें जसें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ते ज्ञानयज्ञाची बरोबरी पावत नाहींत. ५९ जें ज्ञानांजन डोळ्यांत घालून आत्मसुखरूप ठेवा मिळविण्याकरितां योगीजन रात्रंदिवस जागृत असतात, १६० जें ज्ञान फलोन्मुख कर्मांच्या समाप्तीचें ठिकाण आहे, जें कर्मातीतबोधाची खाण आहे, व आत्मप्राप्तीकरितां भुकेलेल्या साधकांच्या तृप्तीचें स्थान आहे, ६१ ज्या ठिकाणीं कर्मांची इच्छा राहिली व तर्क बंद राहिला, आणि ज्याच्या योगानें इंद्रियें विषय सेवन करणें विसरलीं, ६२ ज्या ठिकाणीं मनाचें मनपण गेलें, जेथें शब्दाची धाव खुंटली, आणि ज्या ठिकाणीं अंतर्गत जें ब्रह्म तें प्राप्त होतें, ६३ ज्या ठिकाणा वैराग्याचें हीनत्व नाहींसें होतें, विचाराची उत्कंठा संपते, आणि शोधल्याशिवाय आपलेपणा सहज आपल्यास दिसतो, (ब्रह्म प्राप्त होतें,) ६४

[तें ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असल्यास] तत्त्वदर्शी ज्ञान्यांना नमस्कार करून नंतर प्रश्न करून त्यांची सेवा केली असतां ते त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करतील असें समज. ॥ ३४ ॥

असें जें चांगलें ज्ञान, तें तुला मिळविण्याची इच्छा असेल तर, तूं [मागील श्लोकांत सांगितलेल्या] त्या सत्पुरुषांची सेवा कर. ६५ ते संत ज्ञानाचें घर असून सेवाधर्म हा त्या घराचा उंबरठा आहे; तर, अर्जुना, सेवा करून तूं तो आपल्या अधीन करून घे. ६६ नंतर तन, मन व जीव अर्पण करून त्यांचे चरणीं लागावें, आणि अभिमान सोडून त्यांचें दास्य करावें. ६७ मग त्या साधूंस आपलें इच्छित विचारलें असता ते तें सांगतील; आणि त्यांच्या सांगण्याचा अंतःकरणामध्यें बोध झाला म्हणजे मनांत संकल्प उत्पन्न होणार नाहींत. ६८

हे पांडुपुत्रा, तें ज्ञान प्राप्त झालें असतां पुनः असा (भेदरूपी) मोह तुला होणार नाहीं; आणि त्या ज्ञानानें हीं सर्व भूतें तूं आपल्या स्वतांचे ठायीं आणि माझे ठायीं पहाशील. ३५

ज्यांच्या उपदेशरूप उजेडानें चित्त निर्भय होईल,

ब्रह्माचेनि पाडें। निःशंकु होय ॥६९॥ ते वेळीं आपणपेंयां सहितें। इयें अशेषेंहि भूतें। माझ्या स्वरूपीं अखंडितें। देखसी तूं ॥१७०॥ ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल। तैं मोहांधकार जाईल। जैं श्रीगुरुकृपा होईल। पार्था गा ॥७१॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यासि ॥३६॥

अन्वय–[त्वं] सर्वेभ्यः पापेभ्यः अपि पापकृत्तमः असि चेत् [तर्हि] सर्वं वृजिनं ज्ञानप्लवेनैव [त्वं] संतरिष्यसि. ॥३६॥

जरी कल्मषाचा आगरु। तूं भ्रांतीचा सागरु। व्यामोहाचा[1] डोंगरु। होउनी असली ॥७२॥ तऱ्ही ज्ञानशक्तिचेनि पाडें। हें आघवेंचि गा थोकडें। ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें। ज्ञानीं इये ॥७३॥ देखें विश्वसंभ्रमा[2]ऐसा। जो अमूर्ताचा[3] कडवसा[4]। तो जयाचिया प्रकाशा। पुरेचिना ॥७४॥ तया कायसे हे मनोमळ। हें बोलतांचि अति किडाळ[5]। नाहीं येणें पाडें ढिसाळ[6]। दुजें जगीं ॥७५॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा॥

अन्वय—[हे] अर्जुन यथा समिद्धः अग्निः एधांसि भस्मसात् कुरुते, तथा ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि भस्मसात् कुरुते ३७

सांगें भुवनत्रयाची[7] काजळी। जे गगनामाजि उधवली[8]। तिये प्रळयींचे वहुटळी[9]। काय अभ्र[10] पुरे ॥७६॥ कीं पवनाचेनि कोपें। पाणियेंचि जो पळिपे[11]। तो प्रळयानळ[12] दडपे। तृणें काष्ठें काई ॥७७॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ३८

अन्वय—हि ज्ञानेन सदृशं इह पवित्रं न विद्यते, स्वयं योगसंसिद्धः (पुरुषः तत् ज्ञानं कालेन आत्मनि विन्दति. ३८

म्हणोनि असो हें न घडे। तें विचारितांचि असंगडें[13]। पुढती ज्ञानाचेनि पाडें[14]। पवित्र न दिसे ७८ एथ ज्ञान हें उत्तम होये। आणिकही एक तैसें कें आहे। जैसें चैतन्य कां मोहें। दुसरें गा ॥७९॥ या महातेजाचेनि कसें[15]। जरी चोखाळु[16] प्रतिबिंब दिसे। कां गिंवसिलें[17] गिंवसे। आकाश हें ॥१८०॥ नातरी पृथ्वीचेनि पाडें। कांटाळें[18] जरी जोडे। तरी उपमा ज्ञानीं घडे। पंडुकुमरा ॥८१॥ म्हणूनि बहुतीं परी पाहतां। पुढतपुढती निर्धारितां। हे ज्ञानाची पवित्रता। ज्ञानींचि आथि ॥८२॥ जैसी अमृताची चावी निवाडिजे। तरी अमृताचिसारिखी म्हणिजे। तैसें ज्ञान हें उपमिजे। ज्ञानेंसींचि ॥८३॥ आतां यावरी जें बोलणें। तें वायांचि वेळ फेडणें[19]। तंव साचचि हें पार्थु म्हणे। जें बोलत असा ॥८४॥ परि तेंचि ज्ञान केविं जाणावें। ऐसें अर्जुनें जंव पुसावें। तंव तें मनोगत देवें। जाणितलें ॥८५॥ मग म्हणतसे किरीटी। आतां चित्त देयीं इये गोठी। सांगेन ज्ञानाचिये भेटी[20]। उपायो तुज ॥८६॥

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति॥

अन्वय–श्रद्धावान्, तत्परः संयतेंद्रियः [च] ज्ञानं लभते; ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेण परां शान्तिं अधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तरी आत्मसुखाचिया[21] गोडिया। विटे जो कां सकळ विषयां। जयाच्या ठायीं इंद्रियां। मानु नाहीं ॥८७॥ जो मनासी चाड[22] न सांगे। जो प्रकृतीचें केलें नेघे। जो श्रद्धेचेनि संभोगें। सुखिया जाहला ॥८८॥ तया तेंचि गिंवसित। तें ज्ञान पावे निश्चित। जयामाजि अचुंबित[23]। शांति असे ॥८९॥ तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्टे[24]। आणि शांतीचा अंकुर फुटे। मग विस्तार बहु प्रकटे। आत्मबोधाचा ॥१९०॥ मग जेऊती[25] वास[26] पाहिजे। तेऊती[27] शांतीचि देखिजे। तेथ आपपरु नेणिजे। निर्धारितां ॥९१॥ ऐसा हा उत्तरोत्तरु। ज्ञानबीजाचा विस्तारु। सांगतां असे अपारु। परि असो आतां ॥९२॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः

१ भ्रमाचा २ विश्ववैभवासारखा. ३ निराकाराचा. ४ अंधेर. ५ निंद्य; खोटें. ६ मोठें. ७ त्रैलोक्याची. ८ धूर. ९ उधळली. १० वायधूळ. ११ जाळतो. १२ प्रळयकाळचा अग्नि. १३ असंगत. १४ योग्यतनें. १५ कसोटीनें.

१६ शुद्ध. १७ कवटाळलें. १८ कांट्यांत घालावयाला. १९ घालविणें २० प्राप्तीकरितां. २१ निजानंदाच्या २२ इच्छा. २३ संपूर्ण. २४ स्थिर होते. २५ जिकडे. २६ वाट. २७ तिकडे.

आणि निःसंशय ब्रह्माचे योग्यतेस जाऊन पोहोंचेल; ६९ त्या वेळीं, तूं आपल्यासह बाकीचें सर्व जग माझे स्वरूपांत निरंतर पाहशील. १७० पार्था, अशा रीतीनें जेव्हां सत्पुरुषांची कृपा होईल, तेव्हां तुझे अंतःकरणांत ज्ञानाचा उजेड पडून मोहरूपी अंधकार नाहींसा होईल. ७१

तूं जरी सर्व पाप्यांपेक्षां अति पापी असलास, तरी ज्ञानरूप नौकेच्या साधनानें सर्व पापरूप समुद्र अनायासें तरून जाशील. ३६

तूं पातकाचें आगर, भ्रांतीचा सागर अथवा भ्रमाचा पर्वत जरी असलास, ७२ तरी ज्ञानाच्या शक्तीपुढें हें सर्व तुच्छ आहे; असें ह्या ज्ञानाच्या अंगीं उत्तम सामर्थ्य आहे. ७३ हें पहा–विश्वाएवढा जो कांहीं निराकार ब्रह्माचा काळोख आहे, तो ज्याच्या प्रकाशाला पुरता होत नाहीं, (विश्वाभासरूपी जो अज्ञानांधकार, त्याला नष्ट करून जें ज्ञान अवशिष्ट राहतें,) ७४ त्या ज्ञानापुढें मनांतील अज्ञानाची काय कथा ? म्हणून तुझे मनांत ही शंका येणें हेंच बरोबर नाहीं; कारण, ह्या जगांत ज्ञानाच्या तोडीची दुसरी वस्तुच नाहीं. ७५

अर्जुना, प्रज्वलित झालेला अग्नि जसा काष्ठांचें भस्म करून टाकतो, तसा ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करून टाकतो. ॥ ३७ ॥

त्रैलोक्य पेटल्यावर आकाशांत पसरलेल्या त्याच्या धुराला पार उडवून देणारी जी प्रळयकाळची वावटळ, तिला ढग नाहींतसे करणें अवघड आहे का? ७६ किंवा वाऱ्याच्या साह्यानें भडकला असतां जो पाणीही जाळून टाकतो, तो प्रळयकाळचा अग्नि गवत आणि काष्ठें त्यांनीं विझेल का ? ७७

कारण, ज्ञानाच्या बरोबरीचें पवित्र असें दुसरें ह्या जगांत कांहीं नाहीं, आणि योगानें युक्त झालेला पुरुष कालेंकरून तें [आत्मविषयक] ज्ञान स्वतांच मिळवितो. ॥ ३८ ॥

असो. ह्या गोष्टी कधीं घडून येणाऱ्या नाहींत, आणि त्यांचा विचार करणें हें असंगत दिसतें; म्हणून ज्ञानाचा जों जों विचार करावा, तों तों त्याच्या योग्यतेची पवित्र वस्तु दुसरी कोणतीच दिसत नाहीं. ७८ ज्याप्रमाणें चैतन्याला दुसरा पडोसा नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या लोकीं ज्ञान ही उत्तम वस्तु असून त्याच्या बरोबरीची दुसरी वस्तु कोठें मिळणार ? ७९ जर सूर्याचे कसोटीला त्याच्या प्रतिबिंबाचें तेज लागेल, किंवा आकाशाला आवळल्या कवळ्यांत कवटाळतां येईल, १८० किंवा पृथ्वीच्या बरोबरीची दुसरी वजनदार वस्तु सांपडेल, तरच, अर्जुना, ज्ञानाच्या किमतीची दुसरी वस्तु मिळेल. ८१ म्हणून, पुष्कळ प्रकारानें वारंवार विचार करून पाहतां ह्या ज्ञानाचा पवित्रपणा ज्ञानालाच आहे. ८२ अमृताची चव कोणीं विचारली असतां ती जशी अमृतासारखीच असें म्हणावें लागतें, तशी ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा ! ८३ आतां ह्यापेक्षां ज्ञानाविषयीं जास्त वाटाघाट करणें म्हणजे वेळ व्यर्थ घालविणें होय. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "तुम्ही बोलतां तें खरें आहे" ८४ 'पण तें ज्ञान कोणत्या उपायानें प्राप्त करून घ्यावें' असें जों अर्जुन पुसणार, तोंच त्याचे मनांतील हेतु देवांनीं जाणला; ८५ आणि मग अर्जुनास म्हटलें:–हे किरीटी, ज्ञानप्राप्तीचा जो उपाय मी तुला आतां सांगणार आहें, त्या गोष्टीकडे लक्ष दे. ८६

परम विश्वासू, ज्ञानप्राप्तीविषयीं तत्पर, आणि इंद्रियें जिंकलेला अशा पुरुषास ज्ञान प्राप्त होतें; व तें प्राप्त झाल्यावर लवकरच उत्तम शांति प्राप्त होते. ॥ ३९ ॥

आत्मसुखाच्या गोडीनें ज्याचें मन सर्व विषयांविषयीं विटून जातें, आणि ज्याच्या ठिकाणीं इंद्रियांची मुळींच प्रतिष्ठा नाहीं, ८७ जो आपली इच्छा आपल्या मनाला कळूं देत नाहीं, प्रकृतीच्या अधीनतेमुळें शरिराकडून घडलेल्या गोष्टी जो आपल्यावर ओढून घेत नाहीं, आणि जो श्रद्धेच्या योगानें संतोष पावतो, ८८ त्यालाच ज्ञान हें शोधीत येऊन निश्चयानें प्राप्त होतें. ज्याचे ठिकाणीं ओतप्रोत शांति भरलेली असते, ८९ तें ज्ञान मनाच्या ठिकाणीं स्थिर झालें म्हणजे मग शांतीचा अंकुर फुटून पुढें आत्मबोधाचा प्रकाश होतो. १९० मग तो जिकडे पाहील, तिकडे त्याला शांतिच दिसते, आणि त्या शांतीचे ठिकाणीं खरोखर आपपरभाव नसतो. ९१ अशा रीतीनें ज्ञानाविषयीं जेवढें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच आहे; तर ती गोष्ट आतां राहूं दे. ९२

अज्ञानी, अविश्वासी व संशययुक्त असा पुरुष नाशाप्रत पावतो; (स्वार्थाला मुकतो;) आणि त्या संशयी पुरुषास इहलोक, परलोक व मोक्षसुख हीं प्राप्त होत नाहींत. ॥ ४० ॥

अन्वय—अज्ञः च अश्रद्दधानः च संशयात्मा विनश्यति; संशयात्मनः अयं लोकः न अस्ति, परलोकः न [अस्ति], सुखं [च न अस्ति.] ॥ ४० ॥

ऐकें जया प्राणियाच्या ठायीं । इया ज्ञानाची आवडी नाहीं । तयाचें जियालें म्हणों काई । वरी मरण चांग ॥९३॥ शून्य जैसें गृह । कां चैतन्येंवीण देह । तैसें जीवित तें संमोहें[1] । ज्ञानहीन ॥९४॥ अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि ते चाडे[2] एकी जरी वाहे[3] । तरी तेथ जिव्हाळा[4] कांहीं आहे । प्राप्तीचा पैं ॥९५॥ वांचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी । परि ते आस्था[5]ही न धरी मानसीं । तरी तो संशयरूप हुताशीं[6] । पडिला जाण ॥९६॥ जे अमृतही परि नावडे । ऐसें सांवियाचि[7] अरोचक[8] जैं पडे । तैं मरण आलें असे फुडें । जाणों एकीं ॥९७॥ तैसा विषयसुखें रंजे । जो ज्ञानेसींचि मांजे[9] । तो संशयें अंगिकारिजे[10] । एथ भ्रांति नाहीं ॥९८॥ मग संशयीं जरी पडिला । तरी निभ्रांत जाणें नासला । तो ऐहिकपरत्रा[11] मुकला । सुखासि गा ॥९९॥ जया काळज्वरु आंगीं बाणे । तो शीतोष्णें जैशीं नेणे । आगी[12] आणि चांदिणें । सरिसेंचि मानी ॥२००॥ तैसें साच आणि लटिकें । विरुद्ध[13] आणि निकें[14] । संशयी तो नोळखे । हिताहित ॥१॥ हा रात्रिदिवसु पाहीं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहीं । तैसें संशयीं असतां कांहीं । मना नये[15] ॥ २ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय॥४१॥

अन्वय—[हे] धनंजय ! कर्माणि योगसंन्यस्त कर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्मवंतं न निबध्नंति. ॥ ४१ ॥

म्हणऊनि संशयाहूनि थोर । आणिक नाहीं पाप घोर । हा विनाशाची वागुर[16] । प्राणियासी ॥ ३ ॥ येणें कारणें तुवां त्यजावा । आधीं हाचि एकु जिणावा[17] । जो ज्ञानाचिया अभावा[18] । मांजि[19] असे ॥४॥ जैं अज्ञानाचं गंडद[20] पडे । तैं हा बहुवस मनीं वाढे । म्हणोनि सर्वथा मार्गु मोडे । विश्वासाचा ॥५॥ हृदयीं हाचि न समाये । बुद्धीतें गिंवसूनि ठाये । तेथ संशयात्मक होये । लोकत्रय ॥ ६ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत॥४२॥

अन्वय—[हे] भारत, तस्मात् अज्ञानसंभूतं हृत्स्थं आत्मनः एनं संशयं ज्ञानासिना छित्वा योगम् आतिष्ठ [च युद्धाय] उत्तिष्ठ. ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ऐसा जरी थोरावे[21] । तरी उपायें एकें आंगवे[22] । जरी हातीं होय बरवें । ज्ञानखड्ग ॥ ७ ॥ तरी तेणें ज्ञानशस्त्रें तिखटें । निखळु[23] हा निवटे[24] । मग निःशेष खंता[25] फिटे । मानसींचा ॥ ८ ॥ याकारणें पार्था । उठीं वेगीं वरौता[26] । नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी ॥ ९ ॥ ऐसें सर्वज्ञाचा बापु । जो श्रीकृष्णु ज्ञानदीपु । तो म्हणतसे सकृपु । ऐकें राया ॥२१०॥ तंव या पूर्वापार बोलाचा । विचार करूनि कुमरु पंडूचा । कैसा प्रश्नु अवसरींचा[27] । करिता होईल ॥११॥ ते कथेची संगति[28] । भावांची[29] संपत्ति[30] । रसाची उन्नति[31] । म्हणिपेल पुढां ॥१२॥ जयाचिया बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची वोवाळणी । जो सज्जनाचिये आयणी[32] । विसांवा जगीं ॥ १३ ॥ तो शांतुचि अभिनवेल[33] । ते परियसा मऱ्हाठे बोल । जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित ॥१४॥ जैसें बिंब तरी बचकेचि एवढें । परि प्रकाशासि त्रैलोक्य थोकडें । शब्दाची[34] व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी ॥१५॥ नातरी कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा । बोलु व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावें ॥१६॥ हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञु जाणती स्वभावें । तरी निकें चित्त द्यावें । हे विनंती माझी ॥१७॥ जेथ साहित्य[35] आणि शांति । हे रेखा[36]

१ मोहयुक्त. २ इच्छा. ३ बाळगील. ४ संभव. ५ इच्छा. ६ अग्नींत. ७ सहज. ८ अहाचि. ९ बेपर्वा असतो. १० ग्रस्त होतो. ११ इहपरलोकांस. १२ ऊन. १३ प्रतिकूळ. १४ अनुकूळ. १५ ओळख नसते. १६ जाळें. १७ जिंकावा. १८ लोप. १९ आंत. २० काळोख. २१ वाढला. २२ स्वाधीन होतो. २३ अगदीं; समूळ. २४ नाहींसा होतो. २५ किंतु. २६ वर. २७ समयोचित. २८ जुळणी. २९ अभिप्रायाची. ३० शोभा. ३१ वाढ, गोडी. ३२ बुद्धीला. ३३ प्रकटेल. ३४ अर्थाची. ३५ अलंकार वगैरे. ३६ पद्धत.

हें पहा-ज्या मनुष्याचे ठिकाणीं अशा प्रकारच्या या ज्ञानाची आवड नाहीं, त्याचें जिणें काय म्हणावयाचें ? त्यापेक्षां मरण चांगलें ! ९३ एखादें ओसाड घर किंवा प्राणावांचून जसें शरीर, त्याचप्रमाणें ज्ञानहीन मनुष्याचें जीवित मोहयुक्त होय. ९४ खरें ज्ञान प्राप्त झालें नसलें, परंतु तें प्राप्त होण्याबद्दल जो मनुष्य इच्छा बाळगतो, त्याला कांहीं ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे. ९५ ज्ञान असण्याविषयींची गोष्ट राहिली; परंतु तें प्राप्त व्हावें अशी इच्छा जो करीत नाहीं, तो संशयरूप अग्नींत पडला असें समज. ९६ कां कीं, अमृतही आवडत नाहीं अशी अरुचि जेव्हां सहज उत्पन्न होते, तेव्हां त्या मनुष्याचें मरण ओढवलें आहे असें जाणावें. ९७ त्याचप्रमाणें, विषयसुखांतच जो आनंद मानतो, आणि ज्ञानप्राप्तीविषयीं बेपरवा असतो, त्याला संशयानें ग्रासलें यांत संशय नाहीं. ९८ अशा रीतीनें जो संशयांत पडला, तो निःसंशय भ्रष्ट झाला; म्हणून तो इहलोकच्या व परलोकच्या सुखास आंचवला ! ९९ ज्याला सन्निपात ज्वर झाला आहे, त्याला ज्याप्रमाणें शीत, उष्ण कळत नाहीं, आणि तो ऊन व चांदणें सारखेंच मानतो, २०० त्याचप्रमाणें खरें-खोटें, अनुकूल-प्रतिकूल, हित-अहित हीं संशयी पुरुषाला कळत नाहींत. १ ज्याप्रमाणें जन्मांधास रात्र व दिवस ठाऊक नसतात, त्याचप्रमाणें संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते. २

अर्जुना, ज्यानें योगानें सर्व कर्मांचा संन्यास केला आहे, ज्ञानानें ज्याचे संशय नाहींतसे झाले आहेत, व आत्मस्वरूप ज्याला प्राप्त झालें आहे, त्या पुरुषाला कर्मांपासून बंधन प्राप्त होत नाहीं. ॥ ४१ ॥

म्हणून संशयापेक्षां दुसरें भयंकर पाप कोणतेंच नाहीं. प्राण्याचा नाश करण्याचें हें एक जाळें आहे. ३ याकरितां तूं त्याचा संग सोडून आधीं त्याला जिंक. याचें वास्तव्य ज्ञानाच्या अभावीं असतें. ४ जेव्हां अज्ञानाचा निबिड काळोख असतो, तेव्हां हा संशय मनांत जास्त वाढतो, म्हणून तो विश्वासाविषयीं कल्पना देखील येऊं देत नाहीं. ५ हा अंतःकरणांतच भरून राहतो असें नाहीं, तर हा बुद्धीलाही ग्रासून टाकितो, आणि मग त्या मनुष्याला तिन्ही लोक संशयात्मकच दिसूं लागतात. ६

म्हणून, अर्जुना, अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला हा हृदयांतील संशय आपल्या ज्ञानरूप शस्त्रानें नाहींसा करून (ईश्वरार्पण) कर्मयोगाचें अवलंबन कर, आणि युद्धास ऊठ. ॥ ४२ ॥

पण इतका जरी तो वाढला, तरी त्याला स्वाधीन करून घेण्याला एक उपाय आहेः तीव्र ज्ञानखड्ग जर हातीं असेल, ७ तर त्या तिखट शस्त्राच्या योगानें हा नाहींसा होतो; आणि मग मनांत दुःखाचा लेशही रहात नाहीं. ८ म्हणून, पार्था, आपल्या मनांतील संशय नाहींसा करून लवकर ऊठ. ९ संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणतोः—राजा, ऐकः ज्ञानीजनांचे जनक जे ज्ञानदीप भगवान श्रीकृष्ण, ते अशा रीतीनें मोठ्या कृपेनें अर्जुनास म्हणाले. २१० तेव्हां, या सर्व पूर्वापर कथेचा विचार करून तो अर्जुन समयोचित असा प्रश्न करील. ११ त्या कथेची जुळणी, अभिप्रायाची शोभा व रसाची गोडी पुढें सांगण्यांत येईल. १२ ज्याच्या बोलाच्या चांगलेपणावरून आठही रस ओंवाळून टाकावे, आणि जो सज्जनांच्या बुद्धीला या जगतामध्यें विश्रांतीचें स्थान होय, १३ ज्या मराठी बोलापासून शांतरसच प्रगटेल, व जो समुद्रापेक्षां गंभीर असून अर्थभरित आहे, तो बोल ऐका १४ जसें सूर्यबिंब हें बचकेंत मावण्याएवढेंच दिसतें, परंतु त्याचे प्रकाशाला त्रिभुवन सुद्धां पुरत नाहीं, तशी या शब्दार्थांची व्याप्ति आहे असें अनुभवावें; १५ किंवा कल्पवृक्ष जसा कामीजनांच्या इच्छा पूर्ण करतो, तसे हे बोल सर्व इच्छा पूर्ण करणारे आहेत, म्हणून यांच्याकडे लक्ष पुरवावें. १६ श्रोतेहो, तुम्हांला आणखी काय काय सांगावें ? तुम्ही जाणतेच आहां, तेव्हां नीट लक्ष द्यावें एवढीच माझी विनंती आहे. १७ ज्याप्रमाणें एखादी स्त्री सुंदर, गुणी आणि कुलशीलवती असून पतिव्रता असते, त्याप्रमाणें, या बोलण्याचे पद्धतीवरून, या बोलांमध्यें सर्व

दिसे बोलती । जैसी लावण्यगुण कुळवती । आणि पतिव्रता ॥१८॥ आधींचि साखर आवडे । तेचि जरी ओखदीं जोडे । तरी सेवावी ना कां कोडें[2] । नावानावा[3] ॥१९॥ सहजें मलयानिलु[4] मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु[5] । आणि तेथेंचि जोडे नादु[6] । जरी दैवगत्या ॥२२०॥ तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादें जिव्हेतें नाचवी । तेवींचि कानांकरवीं । म्हणवी बापु माझा ॥२१॥ तैसें कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणासि होय पारणें । आणि संसारदुःख मूळवणें । विकृतीविणें[9] ॥२२॥ जरी मंत्रेंचि वैरी मरे । तरी वायां कां बांधावीं कटारें । रोग जाय दुधसाखरें । तरी निंब कां पियावा ॥२३॥ तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां । एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणाचिमाजि ॥२४॥ म्हणोनि ओथिलिया[11] ओराणुका[12] । गीतार्थ हा निका । ज्ञानदेवो म्हणे आइका । निवृत्तिदासु ॥२२५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां
चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ श्लोक ४२, ओंव्या २२५.

१ औषधांत. २ आनंदानें. ३ वारंवार. ४ मैलागिरीवरील वारा. ५ पूट. ६ स्वर. ७ वाहवा. ८ घालवणें. ९ विकाराशिवाय. १० जय. ११ असलेल्या. १२ उत्कंठला.

अलंकार व शांति हीं भरलेलीं दिसतात. १८ अगोदर राखरेची आवड असून ती जर औषधाच्या अनुपानांत दिली, तर ती आनंदानें वरचेवर कां न खावी? १९ साहजिकपणें मैलागिरि पर्वतावरील सुगंध व मंद असा वारा वहात असून त्याला जर अमृताचें पूट मिळालें, आणि दैवयोगानें तेथें जर पंचमसुरासारखा नाद कानीं आला, २२० तर त्या वाऱ्याच्या स्पर्शानें जसें सर्व अंग गार होईल, आणि गोडीनें जिव्हेला समाधान होईल, तसेंच मधुर स्वर ऐकल्यावर कान वाहवा म्हणतील, २१ त्याचप्रमाणें, हीच कथा ऐकल्यानें कानांचें पारणें फिटेल, आणि संसारदुःखापासून कांहीं-एक विकार न होतां तें आपोआप नाहींसें होईल. २२ जर मंत्रानेंच शत्रूचा नाश होईल, तर मग कमरेला कट्यार कां बांधावी? तसें, दूधसाखरेनें जर रोग नाहींतसे होतील, तर कडुलिंबाचें सेवन कां करावें? २३ त्याचप्रमाणें, मनाला न जिंकतां व इंद्रियांना दुःख न देतां या श्रवणामध्येंच प्रत्यक्ष मोक्ष आहे; २४ म्हणून, निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, "तुमच्या मनांत जितकी उत्कंठा असेल, तितक्या उत्कंठेनें हा गीतेचा अर्थ ऐका." २२५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पांचवा.

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

अन्वय—[हे] कृष्ण, कर्मणां संन्यासं पुनः योगं च शंससि; एतयोः यत् एकं श्रेयः तत् मे सुनिश्चितं ब्रूहि. ॥१॥

मग पार्थु श्रीकृष्णातें म्हणे । हांहो हें कैसें तुमचें बोलणें । एक होय तरी अंतःकरणें । विचारूंये ॥१॥ मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु । तुम्हींच निरोपिला होता बहुवसु[1] । तरी कर्मयोगीं केविं अतिरेसु[2] । पोखीतैंसां[3] पुढती ॥२॥ ऐसें द्व्यर्थ[4] हें बोलतां । आम्हा नेणतयांच्या चित्ता । आपुलिये चाडे श्रीअनंता । समजु[5] नोहे ॥३॥ ऐकें एकसारातें[6] बोधिजे । तरी एकनिष्ठचि बोलिजे । हें आणिकीं[7] काय सांगिजे । तुम्हांप्रति ॥४॥ तरी याचिलागीं तुमतें । म्यां राउळासि विनविलें होतें । जे हा परमार्थु ध्वनितें[9] । न बोलावा ॥५॥ परी मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु[10] देखावा । सांगें दोहींमाजि बरवा[11] । मार्गु कवण ॥६॥ जो परिणामींचा[12] निर्वाळी[13] । अचुंबितु[14] ये फळा । आणि अनुष्ठितां प्रांजळा[15] । सांवियाचि[16] ॥७॥ जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरी बहुसाळ[17] सांडे[18] । तैसें सुखासना[19] सांगडें । सोहपें होय ॥८॥ येणें अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं रिझले[20] । मग होईल ऐकें म्हणितलें । संतोषोनियां ॥९॥ देखा कामधेनुऐसी माये । सदैवा जया होये । तो चंद्रुही परी लाहे । खेळावया ॥ १० ॥ पाहें पां श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्यूचिया आर्ता[21] । काय क्षीराब्धि[22] दूधभाता । देइजेचिना ॥ ११ ॥ तैसा औदार्याचा कुरुठा । श्रीकृष्ण आपु[23] जाहलिया सुभटा । कां सर्व सुखांचा वसौटी[24] । तोचि नोहावा ॥ १२ ॥ एथ चमत्कारु कायसा । गोसांवी[25] श्रीलक्ष्मीकांता-ऐसा । आतां आपुलिया सवेसीं[26] । मागावा कीं ॥१३॥ म्हणोनि अर्जुनें म्हणितलें । तें हांसोनि येरें दिधलें । तेंचि सांगेन बोलिलें । काय कृष्णें ॥१४॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २

अन्वय—संन्यासः कर्मयोगः च उभौ निःश्रेयसकरौ [स्तः]; तयोः तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते. ॥२॥

तो म्हणे गा कुंतीसुता । हे संन्यासयोगु विचारितां । मोक्षकरु[27] तत्त्वता । दोनीही होती ॥ १५ ॥ तरी जाणानेणा[28] सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा[15] । जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं[29] ॥ १६ ॥ तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखिजे । येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥१७॥ आतां याचिलागीं सांगेन । तुज संन्यासियाचें चिन्ह । मग सहजें हे[30] अभिन्न । जाणसी तूं ॥ १८ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३

अन्वय–यः न द्वेष्टि न काङ्क्षति, सः नित्यसंन्यासी ज्ञेयः, हे महाबाहो; हि, सः निर्द्वंद्वः [सन्] बंधात्, सुखं प्रमुच्यते. ॥ ३ ॥

---

१ परोपरीनें. २ आग्रह. ३ वाढवितां, करितां. ४ दोन अर्थांचें, दुटप्पी. ५ समजूत. ६ तत्त्व. ७ दुसऱ्यांनीं. ८ पूज्य, श्रेष्ठ. ९ गूढार्थानें. १० उलगडा. ११ चांगला, श्रेष्ठ. १२ शेवटचा. १३ सोबत, जामीन. १४ बिनचूक. १५ सुलभ. १६ सहज. १७ पुष्कळ. १८ कमिला जाई. १९ पालखीसारखें वाहन. २० संतोषले. २१ इच्छेसाठीं. २२ क्षीरसागर. २३ प्राप्त. २४ वसतिस्थान. २५ धनी. २६ इच्छा. २७ मोक्षदायक. २८ जाणत्यास व नेणत्यास. २९ उदक तरण्यास. ३० कर्मयोग व संन्यासयोग.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पांचवा.

अर्जुन म्हणालाः–कृष्णा, एकदा कर्मसंन्यासाची प्रशंसा करितां, व पुनः कर्मयोगाची प्रशंसा करितां; तेव्हां या दोहोंमध्यें जें एक कल्याणकारक असेल, तें निश्चयेंकरून मला सांगा. ॥ १ ॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, "अहो, असलें कसलें हें तुमचें [दुटप्पी] बोलणें ? तुम्ही एक कांहीं तरी सांगाल तर त्याचा अंतःकरणपूर्वक विचार करतां येईल. १ सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असें परोपरीनें पूर्वी तुम्हींच निरूपण केलें; आणि आतां कर्म करण्याविषयीं पुनः आग्रह कां वाढवितां? २ हे अनंता, असें तुमचें द्व्यर्थी बोलणें आमच्यासारख्या अज्ञान जनांच्या चित्ताला आमच्या बुद्धीनें उमजत नाहीं. ३ हें पहा देवा, एक तत्त्वाचा बोध करणें असेल, तर एकच मार्ग सांगावा, हें दुसऱ्यांनीं का आपल्याला सांगावयास पाहिजे. ४ तरी याचकरितां मीं पूर्वी तुमची विनवणी केली होती, कीं हा परमार्थ गूढ अर्थानें सांगू नका; ५ पण, देवा, ती मागील गोष्ट राहूं द्या; प्रस्तुत दोन्ही मार्गांपैकीं उत्तम मार्ग कोणता हें स्पष्ट करून सांगा. ६ तो मार्ग शेवटपर्यंत सोबत देऊन बिनचूक फलप्रद होणारा व आचरण्यास सुलभ असा असावा. ७ ज्याप्रमाणें सोपें व सुखावह वाहन असलें म्हणजे झोंप न मोडतां पुष्कळ मार्ग क्रमिला जातो, त्याप्रमाणें तुम्ही मला सुलभ साधन सांगा." ८ याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकल्यावर देव मनांत फार प्रसन्न झाले, आणि परम उल्हासानें अर्जुनास म्हणाले, "तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें होईल, ९ ऐक. [ज्ञानेश्वर म्हणतातः —] पहा—ज्या प्रारब्धवान पुरुषाला कामधेनूसारखी आई मिळाली आहे, त्याला खेळण्याला चंद्र देखील मिळेल. १० आणखी असें पहा कीं, उपमन्यूला श्रीशंकर प्रसन्न झाल्यावर त्याचे इच्छेप्रमाणें दूधभाताचे ऐवजीं त्याला त्यांनीं क्षीरसमुद्र दिला नाहीं का? ११ त्याचप्रमाणें, औदार्याचें भांडार असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो अर्जुनाला प्राप्त झाल्यावर त्याला सर्व सुखाची प्राप्ति कां न व्हावी? १२ किंवा, श्रीलक्ष्मीकांतासारखा ज्याचा धनी, त्यानें आपले इच्छेप्रमाणें मागावें यांत चमत्कार तो कोणता? १३ म्हणून, अर्जुनानें जें जें मागितलें, तें तें त्याला सुप्रसन्न वदनानें श्रीकृष्णांनीं दिलें. तें काय तें आतां सांगतों. १४

श्रीभगवान म्हणालेः—कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्ही मोक्षदायक आहेत; परंतु त्या दोहोंमध्यें, कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. ॥ २ ॥

भगवान म्हणालेः—हे कुंतीसुता, खरोखर विचार केला असतां, कर्मयोग आणि कर्मत्याग हे दोन्हीही मोक्षदायकच आहेत. १५ तथापि, नाव जशी बायकांना व मुलांना उदक तरून जाण्यास सोपी आहे, तसा जाणत्याला व नेणत्याला संसाररूपी समुद्र तरून जाण्यास हा कर्मयोग खरोखर सुलभ आहे. १६ सारासार विचार करितां हाच योग सोपा आहे; आणि ह्याचें आचरण केलें असतां अनायासेंकरून कर्मत्यागाचेंही फळ मिळतें. १७ याच कारणाकरितां तुला कर्मसंन्यास करणाराचें चिन्ह सांगेन, म्हणजे कर्मयोग आणि संन्यासयोग हे दोन्ही एकच आहेत अशी तुझी सहज खातरी होईल. १८

अर्जुना, जो पुरुष कोणाचा द्वेष करीत नाहीं, व अभिलाष धरीत नाहीं, तो नित्यसंन्यासी समजावा; कारण द्वंद्वरहित होऊन तो संसारबंधनापासून सुखानें मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

तरी गेलियाची से[1] न करी । न पवतां चाड[2] न धरी । जो [3]सुनिश्चळु अंतरीं । मेरु जैसा ॥ १९ ॥ आणि मी माझें ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें अंतःकरण । पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर॥२०॥ जो मनें ऐसा जाहला । [4]संगीं तोचि सांडिला । म्हणोनि सुखें सुख पावला । अखंडित ॥ २१ ॥ आतां गृहादिक आघवें । तें कांहीं नलगे त्यजावें । जे घेतें जाहलें स्व[5]भावें । निःसंगु म्हणऊनि ॥ २२ ॥ देखें अग्नि विझोनि जाये । मग जे राखोंडी केवळु होये । तैं ते कापुसें गिंवसूंये । जियापरी ॥२३॥ तैसा असतेनि उपाधी । नाकळिजे तो कर्मबंधीं । जयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाहीं ॥ २४ ॥ म्हणोनि कल्पना जैं सांडे । तैंचि गा संन्यासु घडे । इयें कारणें दोनी [7]सांगडे । संन्यासयोगु ॥ २५ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ४

अन्वय— सांख्ययोगौ पृथक् [इति] बालाः प्रवदंति, पाण्डिताः न [प्रवदति;] एकम् अपि सम्यक् आस्थितः उभयोः फलं विन्दते. ॥ ४ ॥

येऱ्हवीं तरी पार्था । जे मूर्ख होती सर्वथा । ते सांख्ययोगुसंस्था । जाणती केवीं ॥२६॥ सहजें ते अज्ञान । म्हणोनि म्हणती ते भिन्न । येऱ्हवीं दीपाप्रति काइ आनान । प्रकाशु आहाती ॥ २७ ॥ पैं [10]सम्यक एणें अनुभवें । जिहीं देखिलें [11]तत्त्व आघवें । ते दोहींतेंही ऐक्यभावें । मानिती गा ॥ २८ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति५

अन्वय—यत् स्थानं सांख्यैः प्राप्यते, तत् योगैः अपि गम्यते; यः सांख्यं च योगं एकं पश्यति, सः पश्यति. ॥५॥

आणि [12]सांख्यीं जें पाविजे । तेंचि [13]योगीं [14]गमिजे । म्हणोनि ऐक्य दोहींतें सहजें । इयापरी ॥२९॥ देखें आकाशा आणि [15]अवकाशा । भेदु नाहीं जैसा । तैसें ऐक्य योगसंन्यासा । वोळखे जो ॥३० तयासींचि जगीं [16]पाहिलें । आपणपें तेणेंचि देखिलें । जया [17]सांख्य[18]योगीं जाणवले । भेदेंविण ॥३१॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाऽधिगच्छति ॥६॥

अन्वय--[हे] महाबाहो, संन्यासः तु अयोगतः आप्तुं दुःखम्; योगयुक्तः मुनिः न चिरेण ब्रह्म अधिगच्छति.

जो [19]युक्तिपंथें पार्था । चढे मोक्षपर्वता । तो महा[20]सुखाचा [21]निमथा । [22]वहिला पावे ॥३२॥ येरा [23]योगस्थिति जया सांडे । तो वायांचि गा [24]हव्यासीं पडे । परि प्राप्ति कहीं न घडे । संन्या[25]सींची ॥३३॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥७॥

अन्वय—योगयुक्तः, विशुद्धात्मा, विजितात्मा, जितेंद्रियः, सर्वभूतात्मभूतात्मा [च] कुर्वन् आप न लिप्यते. ॥७॥

जेणें भ्रांतीपासूनि [26]हिरतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें । मग आत्मस्वरूपीं घातलें । रोऊनियां॥३४॥ जैसें समुद्रीं [27]लवण न पडे । तंव वेगळें अल्प [28]आवडे । मग होय सिंधूचि एवढें । मिळे तेव्हां ॥३५॥ तैसें संकल्पोनि काढिलें । जयाचें मनाचि [29]चैतन्य जाहलें । तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ॥३६॥ आतां कर्ता कर्म करावें । हें [30]खुंटलें तया स्वभावें । आणि करी जऱ्ही आघवें । तऱ्ही अकर्ता तो ॥३७॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ८
पश्यञ्शृण्वस्पृंशञ्जिघ्रनश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ॥९।

अन्वय—युक्तः तत्त्ववित् पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्, उन्मिषन्, निमिषन् अपि, इंद्रियाणि इंद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्, अहं किंचित् एव न करोमि इति मन्येत. ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

१ आठवण. २ इच्छा. ३ शांत, गंभीर. ४ विषयसंगानें. ५ संभावतः ६ आच्छादन करितां येते. ७ सारखे. ८ ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांची व्यवस्था. ९ निरनिराळे. १० चांगलें. ११ परब्रह्मस्वरूप. १२ ज्ञानयोगानें. १३ कर्मयोगानें. १४ पावावें. १५ पोकळीला. १६ उजाडलें, उघड झालें. १७ ज्ञान. १८ कर्म. १९ कर्मयोगानें २० ब्रह्मसुखाचा. २१ शिखर. २२ सत्वर. २३ कर्मयोग. २४ छंदांत. २५ ज्ञानयोगाची. २६ माघारें फिरविलें. २७ मीठ. २८ वाटतें. २९ ब्रह्मरूप. ३० राहिलें.

जो गेल्या वस्तूची आठवण करीत नाही, आणि एखादी वस्तु मिळाली नाही तर तिची इच्छा करीत नाहीं; जो मेरु पर्वताप्रमाणें अंतर्यामीं स्थिर असतो; १९ आणि, पार्था, ज्याचे अंतःकरणांत मी आणि माझें याची आठवण देखील होत नाहीं; तो नित्य संन्यासी असें जाण. २० ज्याच्या मनाची अशी वृत्ति झाली आहे, त्यालाच विषयेच्छा सोडते; व म्हणून, आनंदानें त्याला अखंड सुखाची प्राप्त होते. २१ अशा मनुष्याला गृहादिक सोडण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, त्याच्या मनानें, मी निःसंग आहें, असें पक्कें घेतलें असतें. २२ विस्तव विझाल्यावर मग त्याची झालेली नुसती राख जशी पिंजलेल्या कापसात ठेवता येते, २३ त्याचप्रमाणें, ज्याच्या बद्धीला, मी कर्ता आहे, असा विकार होत नाही, तो संसारांत राहून कर्मबंधनानं आकळिला जात नाही. २४ म्हणून, जव्हां मनांतील कल्पना नाहीशा होतात, तेव्हांच संन्यास घडतो, आणि याच कारणामुळें कर्मत्याग आणि कर्मयोग हे दोन्ही सारखे आहेत. २५

सांख्ययोग (कर्मसंन्यास) व कर्मयोग हे दोन्ही फलदृष्टीनें वेगळे आहेत असें अज्ञानी म्हणतात, परंतु ज्ञानी तसें म्हणत नाहींत; कारण, दोहोंपैकीं एकाचें अनुष्ठान चांगल्या रीतीनें करणाराला दोन्ही योगाचें फल मिळतें. ४

याशिवाय, पार्था, जे स्वभावतः अज्ञानी आहेत, त्यांना ज्ञानयोग व कर्मयोग याची व्यवस्था कशी समजेल ? २६ त्यांच्या स्वाभाविक अज्ञानामुळें, हे दोन्ही योग भिन्न आहेत असें ते म्हणतात; परंतु पहा कीं, झरोक्यातून पडलेल्या एकाच दिव्याच्या प्रकाशांत कांहीं भिन्नपणा येतो काय ? २७ तथापि, ज्यानीं चांगल्या रीतीनें अनुभव घेऊन परब्रह्मरूपाच तत्त्व जाणलें आहे, ते, हे दोन्ही योग एकच आहेत असें मानतात. २८

जें पद सांख्यांना मिळतें, तेंच योग्यांनाही मिळतें; म्हणून, सांख्य व योग हे फलदृष्ट्या एकच आहेत असें जो समजतो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥ ५ ॥

आणि ज्ञानयोगापासून जी प्राप्ति होते, तीच कर्मयोगापासूनही होते, म्हणून अशा प्रकारें या दोहोंमध्यें सहजांच ऐक्य आहे. २९ हे पहा—आकाश आणि पोकळी यांत जसा भेद नाही, तसा ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भेद नाहीं. हें जो जाणतो, ३० ज्यानें ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भिन्नभाव नाहीं हें जाणलें, त्यालाच ह्या जगतामध्यें उजाडलें; (ज्ञानप्राप्त झाली;) व त्यानेंच आत्मस्वरूप पाहिलें. ३१

हे महाबाहो, कर्मयोगावांचून कर्मसंन्यास प्राप्त करून घेणें फार कठिण आहे. कर्मयोगयुक्त मुनीला संन्यास त्वरित प्राप्त होतो. ॥६॥

पार्था, जो कर्ममार्गानें मोक्षरूप पर्वतावर चढता, तो त्या पर्वताच्या ब्रह्मरूपी शिखरावर लवकरच पोहोचतो. ३२ येऱ्हवीं जे कर्ममार्गाचें आचरण करीत नाहात, ते ज्ञानप्राप्तीविषयीं व्यर्थ हव्यास करतात, परंतु त्यांना ते कधीं प्राप्त होत नाही. ३३

ज्या कर्मयोग्याचें अंतःकरण शुद्ध झालेलें आहे, ज्यानें देह व इंद्रियें हीं स्वाधीन ठेविलीं आहेत, आणि ज्याचा आत्मा सर्व भूतांचा आत्मा झालेला आहे, त्या पुरुषानें कर्में केलीं तरी तो बद्ध होत नाहीं. ॥ ७ ॥

ज्यानें आपलें मन भ्रांतीपासून माघारें वळवून व गुरुवाक्यानें शुद्ध करून आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी लावलें, ३४ जोपर्यंत समुद्रात मीठ घातलें नाही तोंपर्यंत तें जसें समुद्रापासून वेगळें असून लहान दिसतें, व तेंच समुद्रांत घातलें म्हणजे समुद्रभर पसरतें, ३५ त्याचप्रमाणें, ज्याचें मन संकल्पापासून काढल्यावर ब्रह्मरूपी मिळालें आहे त्याचें मन एकदेशीय खरें; पण त्यानें त्रिभुवन व्याप्त केलें ! ३६ मग त्याला ' मी कर्ता ' व ' अमुक कर्म करावयाचे ' या गोष्टी स्वभावतांच नाहीशा होतात; आणि त्यानें जरी सर्व कर्में केलीं, तरी तो न केल्यासारखींच आहेत. ३७

योगयुक्त झालेला तत्त्ववेत्ता पुरुष आपण स्वतः पहात असतां, ऐकत असतां, स्पर्श करीत असतां, वास घेत असतां, खात असतां, गमन करीत असतां, निद्रित असतां, श्वासोच्छ्वास करीत असतां, बोलत असतां, मलादि टाकीत असतां, ग्रहण करीत असतां, किंवा डोळ्यांची उघडझांप करीत असतां, 'इंद्रियें आपापल्या विषयांचे ठायीं प्रवृत्त होत आहेत' असा निश्चय करून, 'मी कांहीं सुद्धां करीत नाहीं' असें मानतो. ॥ ८ ॥ ९ ॥

जे पार्था तया देहीं । मी ऐसा आठऊ नाहीं । तरी कर्तृत्व केचें काई । उरे सांगें ॥३८॥ ऐसे तनु-त्यागेंविण[1] । [2]अमूर्ताचे गुण । दिसती संपूर्ण[3] । योग युक्ता ॥३९॥ येऱ्हवीं आणिकांचिये परी । तोही एक शरीरी । अशेषांही व्यापारीं । वर्ततु दिसे ॥४०॥ तोही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं ऐकतु आहे । परि तेथिंचा सर्वथा नोहे । नवल देखें ॥४१॥ स्पर्शासि तरी जाणे । परिमळु[4] सेवी घ्राणें[5] । अवसरोचित[6] बोलणें । तयाहि आथी ॥४२॥ आहारातें स्वीकारी । त्यजावें तें परिहरी[7] । निद्रेचिया अवसरीं । निदिजे[8] सुखें ॥४३॥ आपुलेनि इच्छावशें । तोही गा चालतु दिसे । पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे कीर॥४४॥ हें सांगों काइ एकेक । देखें श्वासोश्वासादिक । आणि निमिषोन्मिमिष[9] । आदिकरूनि ॥४५॥ पार्था तयाचे ठायीं । हें आघवेंचि आथि पाहीं । परी तो कर्ता नव्हे कांहीं । प्रतीतिबळें[10] ॥४६॥ जैं भ्रांतिसेजे सुतला[11] । तैं स्वप्नसुखें भुतला[12] । मग तो ज्ञानोदयीं चेइला[13] । म्हणोनियां ॥४७॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥१०॥

अन्वय—यः संगं त्यक्त्वा ब्रह्मणि कर्माणि आधाय [तानि] करोति, सः पद्मपत्रम् अम्भसा इव पापेन न लिप्यते. ॥ १० ॥

आतां अधिष्ठानसंगती[14] । अशेषाही इंद्रियवृत्ती । आपुलालिया अर्थीं[15] । वर्तत आहाती ॥४८॥ दीपाचेनि प्रकाशें । गृहींचे व्यापार जैसे । देहीं कर्मजात[16] तैसें । योगयुक्ता ॥४९॥ तो कर्में करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे । जैसें न सिंपे[17] जळीं जळें । पद्मपत्र ॥५०॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

अन्वय—योगिनः कायेन, मनसा, बुद्ध्या, केवलैः इंद्रियैः अपि आत्मशुद्धये संगं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति. ॥ ११ ॥

देखें बुद्धीची भाँप[18] नेणिजे । मनाचा अंकुर नुदैजे[19] । ऐसा व्यापारु तो बोलिजे । शारीरु[20] गा ॥५१॥ हेंच मराठे[21] परियेशीं[22] । तरी बाळकाची चेष्टा जैशी । योगिये कर्में करिती तैशीं । केवळा तनु ॥ ५२ ॥ मग पांचभौतिक[23] संचलें[24] । जेव्हां शरीर असे निदेलें[25] । तेथें मनचि राहाटे एकलें । स्वप्नीं जेवीं ॥ ५३ ॥ नवल ऐकें धनुर्धरा । कैसा वासनेचा पसारा । देहा होऊं नेदी उजगरा[26] । परी सुखदुःखें भोगी ॥ ५४ ॥ इंद्रियांचा गावीं नेणिजे । ऐसा व्यापारु जो निपजे[27] । तो केवळु गा म्हणिजे । मानसाचा ॥५५॥ योगिये तोही करिती । परी कर्में ते न बंधिजती[28] । जे[29] सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ॥ ५६ ॥ आतां जाहालिया भ्रमहत[30] । जैसें पिशाचाचें चित्त । मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकळु[31] दिसे ॥५७॥ स्वरूप तरी देखे । ओळविलें[32] आइके । शब्दु बोले मुखें । परि ज्ञान नाहीं ॥ ५८ ॥ हें असो काजेंविण[33] । जें जें कांहीं कारण । तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचें ॥५९॥ मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें[34] । वोळख अर्जुनातें । म्हणे हरी ॥६०॥ ते बुद्धि धुरे[35] करुनी । कर्म करिती चित्त देउनी । परि ते कर्मापासुनी । मुक्त दिसती ॥ ६१ ॥ जे बुद्धीचिये ठांवूनि[36] देहीं[37] । तयां अहंकाराची सेचि नाहीं । म्हणोनि कर्म करितां पाहीं । चोखाळले[38] ॥६२॥ अगा अहंकारतेनवीण[39] कर्म । तेंचि तें निष्कर्म । हें जाणती सुवर्म[40] । गुरुगम्य[41] जें ॥६३॥ आतां शांतरसाचें भरितें[42] । सांडीत आहे पात्रातें । जें बोलणें बोलापरौतें[43] । बोलवलें ॥ ६४ ॥ एथ इंद्रियांचा पांगु[44] । जया फिटला आहे चांगु[45] । तयासीचि आथि लागु[46] । परिसावया ॥६५

१ शरीर असतांही. २ निराकार-ब्रह्माचे. ३ सर्व. ४ सुगंध. ५ नाकानें. ६ समयोचित. ७ टाकतो. ८ निजतो. ९ डोळे मिटणें व उघडणें. १० आत्मानुभवाच्या बळानें. ११ निजला. १२ भुलला. १३ जागा झाला. १४ आत्मा. १५ विषयांमध्यें. १६ सर्व कर्में. १७ भिजत नाहीं. १८ खूण. १९ उगवत नाहीं. २० देहाचा. २१ स्पष्ट रीतीनें. २२ ऐक. २३ पंच तत्त्वांनीं. २४ बनलेलें. २५ निजलेलें. २६ कळणें. २७ उत्पन्न होतो. २८ बांधले जात नाहीत. २९ कारण. ३० भ्रमिष्ट. ३१ अव्यवस्थित. ३२ हांक मारलेली. ३३ निष्कारण. ३४ खरोखर. ३५ पुढें. ३६ आंत शिरून. ३७ देहाचे व्यापार करतात. ३८ शुद्ध झाले. ३९ कर्तृत्वाच्या अभिमानावाचून. ४० तत्त्व. ४१ गुरुपासून शिकण्याचें. ४२ पूर. ४३ शब्दाच्या पलीकडचें बोलणें. ४४ दैन्य. ४५ उत्तम. ४६ अधिकार.

कारण पार्था, त्याच्या देहांत मीपणाची आठवण देखील नसते, मग त्याच्या ठिकाणीं ' मी कर्ता ' हा अभिमान कोठून उरणार सांग. ३८ याप्रमाणें, शरिराचा त्याग न करितां त्या योगयुक्त पुरुषाचे अंगा निराकार ब्रह्माचे सर्व गुण दृष्टीस पडतात. ३९ बाकी इतर लोकांप्रमाणें तोही शरीरधारी असून सर्व व्यापार करतो असें दिसतें: ४० तो नेत्रानें पाहता, कानानें ऐकतो, तरी शरिराच्या भावांत तो लिप्त होत नाही हें नवल पहा ! ४१ त्याला स्पर्श झालेला समजतो, तो नाकानें वास घेतो, आणि त्याला समयोचित भाषणही करतां येतें; ४२ तो जेवतो, टाकावयाची वस्तु टाकतो, झोंपेच्या वेळीं सुखानें झोंप घेतो ४३ आपले इच्छेप्रमाणें तो चालतो, व त्याचप्रमाणें, ज्या ज्या वेळेस जीं जा कर्में करावयाचीं तीं सर्व करतो; ४४ हें आणखी एक एक काय सांगूं ! हें पहा—श्वासोच्छ्वास करणें, तसेंच डोळे मिटणें व उघडणें इत्यादि ४५ सर्व कांहीं गोष्टी त्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतात; परंतु, पार्था, आत्मानुभवाचे बळानें तो त्या गोष्टांचा कर्ता नव्हे. ४६ जेव्हां तो भ्रांतिरूप बिछान्यावर निजला होता, तेव्हां स्वप्नसुखानें भुलला होता; परंतु आतां त्याला ब्रह्मज्ञानाची जागृति झाली, म्हणून तो कर्ता नव्हे. ४७

जो फलाची इच्छा सोडून सर्व क्रिया ब्रह्मार्पण बुद्धीनें करितो, तो, कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा [कर्में करीत असून तज्जनक] पापानें लिप्त होत नाहीं.

आतां, आत्म्याच्या आश्रयानें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपआपल्या विषयांत राहटत असतात; ४८ दिव्याच्या उजेडानें ज्याप्रमाणें घरांतील सर्व व्यवहार चालतात;[पण स्वतः दिवा त्यांपासून अगदीं अलिप्त असतो;] त्याप्रमाणें, ज्ञान्याकडून कर्में होत असतात. [पण] ४९ कमळाचें पान जसें पाण्यात असूनही भिजत नाहीं, तसा तो ज्ञानी सर्व कर्में करीत असतांही कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. ५०

योगी हे आत्मशुद्धीकरितां केवळ शरिराचीं, मनाचीं, बुद्धीचीं व इंद्रियाचीं अशीं चार प्रकारचीं कर्में फलासक्ति टाकून करतात.

ज्यांत बुद्धीची खूण दिसत नाहीं, व मनाचा अंकुर उगवत नाहीं, त्या व्यापाराला 'देहव्यापार' म्हणावें. ५१ यापेक्षां जास्त स्पष्ट करून सांगतों ऐक. जसें लहान मुलाचे व्यापार मन किंवा बुद्धि यांना सोडून होतात, तसे योगीलोक हे केवळ देहानें कर्में करितात. ५२ अशा प्रकारें पांच तत्त्वांनी बनलेलें हें शरीर जेव्हां निजलें असतें, तेव्हां मन हें स्वप्नतल्याप्रमाणें एकटेंच व्यापार करीत असतें. ५३ अर्जुना, हें एक नवल ऐक: वासनेचा कसा पसारा आहे कीं, तो देहाला कळूं न देतां त्याजकडून सुखदुःखें भोगवितो. ५४ इंद्रियांना माहीत पडल्याशिवाय जो व्यापार होतो, त्यालाच केवळ मनाचा व्यापार असें म्हणावें. ५५ योगीलोक त्याही मनोव्यापाराचें आचरण करितात, परंतु ते कर्मानें बांधले जात नाहीत; कारण, त्यांनी अहंकाराचा त्याग केलेला असतो. ५६ ज्या वेळेस एखाद्या मनुष्याचें मन भ्रमिष्ट झालेलें असतें, किंवा जसें पिशाचाची बाधा झालेल्याचें चित्त असतें, त्या वेळेस इंद्रियांचे सर्व व्यापार अव्यवस्थित होतात: (मनाला आणि बुद्धीला ते धरून नसतात; कारण, भ्रम नाहींसा झाल्यावर त्यांची त्याला आठवण नसते.) ५७ समोर मनुष्य आलें असतां त्याला दिसतें; कोणी हांक मारली असतां ऐकूं येतें व तो स्वतः बोलतो; परंतु त्याचे ठिकाणीं ज्ञानाचा अभाव असतो. ५८ असो; तत्त्वार्थ काय कीं, निष्कारण जें कांहीं करणें, तें फक्त इंद्रियांचेंच कर्म होय असें समज. ५९ श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतातः—ह्याव्यतिरिक्त, सर्व जाणून जें कर्म करणें, तें बुद्धीचें कर्म असें समज. ६० ते योगी बुद्धीला पुढें करून मनापासून कर्माचें आचरण करतात, परंतु ते कर्मातीतपणाच्या भावापलीकडे असून मुक्त आहेत. ६१ कारण, बुद्धीपासून देहापर्यंत त्यांना अहंकाराची आठवण सुद्धां होत नाहीं. म्हणून ते कर्म करीत असले तरी शुद्ध होत. ६२ ' कर्म करणारा मी आहें ' असा भाव न ठेवितां जें कर्म करणें, तेंच नैष्कर्म्य होय, हें गुरूपासून कळणारें तत्त्व ते जाणतात. ६३ आम्ही आतां जें बोलूं नये तें बोललों, म्हणून शांतिरस इतका अधिक झाला की, तो ज्या पात्रांत भरला आहे, तें पात्र भरून तो खालीं सांडत आहे ! ६४ ज्याच्या इंद्रियांचें दैन्य पूर्णपणें नाहींसें झालें आहे, त्यालाच हें [अनुभवाचें] बोलणें ऐकावयाचा अधिकार आहे. ६५ [मग, श्रोते

हा असो अतिप्रसंगु[1] । न संडीं पां कथालागु[2] । होईल श्लोकसंगति भंगु । म्हणऊनियां ॥ ६६ ॥ जे मना आकळितां कुंवाडें[3] । घाघुसितां[4] बुद्धी नातुडे[5] । तें दैवाचेनि सुरवाडें[6] । सांगवलें तुज ॥ ६७ ॥ जें शब्दातीत[7] स्वभावें । तें बोलींचि जरी फावे[8] । तरी आणिकें काय करावें । कथा सांगें॥६८॥हा आर्ति[9]विशेषु श्रोतयांचा[10] । जाणोनि दास निवृत्तीचा । म्हणे संवादु दोघांचा । परिसोनि परिसा ॥६९॥ मग श्रीकृष्ण म्हणे पार्थातें । आतां प्रांप्ताचें चिन्ह पुरतें । सांगेन तुज निरुतें[11] । चित्त देईं ॥ ७० ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम्
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते १२

अन्वय—युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीं शांतिम् आप्नोति; अयुक्तः कामकारेण फले सक्तः [सन्] निबद्ध्यते

तरी आत्मयोगें[12] आंथिला[13] । जो कर्मफळाशीं विटला । तो घर रिघोनि वरिला । शांती जगीं ॥७१॥ येरु[14] कर्मबंधें किरीटी । अभिलाषा[15]चिया गांठी । कळासैला[16] खुंटी । फळभोगाच्या ॥७२॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

अन्वय—वशी देही सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नवद्वारे पुरे न एव कुर्वन् न कारयन् सुखम् आस्ते. ॥१३॥

जैसा फळाचिये हांवें[17] । तैसें कर्म करी आघवें । मग न कीजेचि येणें भावें । उपेक्षी[18] जो ॥७३॥ तो जयाकडे वांसु[19] पाहे । तेउती[20] सुखाची सृष्टि होये । तो म्हणे तेथ राहे । महाबोधु[21] ॥७४॥ नवद्वार देहीं। तो असतुचि परि नाहीं । करितुचि न करी कांहीं । फलत्यागी ॥ ७५ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

अन्वय—प्रभुः लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति, कर्माणि [च] न [सृजति,] कर्मफलसंयोग [च] न [सृजति], स्वभावः तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

जैसा का सर्वेश्वरु । पाहिजे[22] तंव निर्व्यापारु[23] । परि तोचि रची विस्तारु । त्रिभुवनाचा ॥७६॥ आणि कर्ता ऐसें म्हणिपे[24] । तरी कवणें कर्मीं न शिंपे[25] । जे हातुपावो न लिंपे[26] । उदासवृत्तीचा ॥ ७७ ॥ योगनिद्रा तरी न मोडे । अकर्तेपणा सळु[27] न पडे । परि महाभूतांचें दळवाडें[28] । उभारी भलें ॥ ७८ ॥ जगाच्या जीवीं आहे । परी कवणाचा केंहीं[29] नोहे । जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीही नेणे ॥ ७९ ॥

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः॥ १५ ॥

अन्वय—विभुः कस्यचित् पापं न आदत्ते, सुकृतं च न एव [आदत्ते]; ज्ञानम् अज्ञानेन आवृतम्, तेन जन्तवः मुह्यन्ति. ॥ १५ ॥

पापपुण्यें अशेषें । पासींचि[30] असतु न देखे । आणि साक्षीही होऊं न ठके[31] । येरी गोठी कायसी ॥८०॥ पैं मूर्तीचेनि मेळें[32] । तो मूर्तचि[33] होऊनि खेळे । परि अमूर्तपण[34] न मैळे[35] । दादुलयाचें[36] ॥ ८१ ॥ तो सृजी[37] पाळी संहारी । ऐसें बोलती जें चराचरीं । तें अज्ञान गा अवधारीं । पंडुकुमरा ॥ ८२ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् १६

अन्वय—येषां तु तत् अज्ञानं आत्मनः ज्ञानेन नाशितं, तेषां तत् ज्ञानम् आदित्यवत् परं प्रकाशयति. ॥१६॥

तें अज्ञान जैं समूळ तुटे । तैं भ्रांतीचें मसैरें[38] फिटे । मग अकर्तृत्व प्रगटे । मज ईश्वराचें ॥ ८३ ॥ एथ ईश्वरु एक अकर्ता । ऐसें मानलें जरी चित्ता । तरी तोचि मी हें स्वभावता । आदीचि आहे ॥८४॥ ऐसेनि विवेकें उंदो[39] चित्तीं । तयासि भेदु कैंचा त्रिजगतीं ।

१ विषयांतर. २ संबंध ३ अवघड. ४ शोधितां, विवरण करितां. ५ सांपडत नाहीं. ६ अनुकूलतेनें. ७ बोलण्यापलीकडचें. ८ सांपडतें, स्पष्ट करितां येतें. ९ उत्कट इच्छा १० योग्यांचें. ११ खरोखर. १२ आत्मज्ञानानें. १३ संपन्न झाला. १४ दुसरा. १५ कर्मफलाची इच्छा. १६ आंडकतो. १७ आशेनें. १८ (फलेच्छा) सोडतो. १९ दृष्टीनें. २० तेवढी. २१ ब्रह्मज्ञान. २२ पाहिला असतां. २३ अकर्ता. २४ म्हणावें. २५ लिप्त होत नाहीं. २६ संसर्ग होत नाहीं. २७ दोष, रेषा. २८ समुदाय. २९ कधीं. ३० जवळ असून. ३१ शकत नाहीं. ३२ देहांच्याबरोबर. ३३ देह धारण करून. ३४ निराकारपणा. ३५ बिघडत नाहीं. ३६ प्रभूचें. ३७ उत्पन्न करतो. ३८ अंधकार, काजळी. ३९ उजेड.

ज्ञानेश्वरास म्हणतात.] " अहो, हें विषयांतर पुरे करा: कथेचा संबध साडूं नका; कारण श्लोकांच्या संगतीचा बिघाड होईल. ६६ जें मनानें समजण्यास अवघड, व विचार करूनही बुद्धीला न सांपडणारें, तें दैवाच्या अनुकूलतेनें तुम्हीं आम्हांस सांगितलें. ६७ जें मुळींच बोलतां येत नाहीं, तें जर बोलण्यांत सांपडलें, तर आणखी उपाय कशास पाहिजेत ? परंतु, हें असो; आतां कथा सांगा.'' ६८ ऐकणारांची ही उत्कट इच्छा जाणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले:—दोघांचा संवाद जो एवढा वेळ ऐकिला, त्याचें मनन करून पुढें तोच ऐका. ६९ मग श्रीकृष्ण पार्थाला म्हणाले:—पूर्ण ब्रह्मनिष्ठाला ओळखण्याचें खरें चिन्ह कोणचें तें मी सांगतों, लक्ष दे. ७०

आत्मनिष्ठ पुरुष हा कर्मफलांचा त्याग करून अढळ शांति प्राप्त करून घेतो; आणि आत्मनिष्ठ नसणारा पुरुष, वासनेन प्रेरित होऊन फलासक्त झाल्यामुळें बद्ध होतो.॥१२॥

हें पहा—आत्मज्ञानानें जो पूर्ण भरला, व ज्याला कर्मफलाचा अगदीं वीट आला, त्याला या जगामध्यें घरीं बसल्याच शांति येऊन वरते (प्राप्त होते) ७१ अर्जुना, दुसरा जो संसारी, तो कर्मबंधानें बांधला जाऊन अभिलाषाच्या गांठीनें फलभोगाच्या खुंटीला अडकला जातो. ७२

परमार्थज्ञान झालेला देही, मनापासून सर्व कर्मांचा त्याग करून, ह्या नवद्वारपुरांत (शरिरांत) कांहीं न करतां व कांहीं न करवितां सुखानें राहतो. ॥ १३ ॥

फलेच्छेनें कर्माचरण करणाऱ्याप्रमाणें जो सर्व कर्में यथांग करतो, परंतु त्या कर्मांचा मी कर्ता नव्हे, असें समजून फलेच्छा सोडतो, ७३ तो पुरुष जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे सुखमय सृष्टि होते. आणि तो म्हणेल तेथें ब्रह्मज्ञान उभें राहतें. ७४ एक फलाची इच्छा धरली नाही, म्हणजे तो नवद्वाराच्या देहांत असूनही नसल्यासारखा आहे; आणि सर्व कर्में करूनही त्यानें ता न केल्याप्रमाणें आहेत. ७५

ईश्वर जीवाचीं कर्में, कर्तेपणा व फलांचा संबंध हीं तिन्ही उत्पन्न करीत नाहीं, परंतु हा सर्व मायेचा खेळ आहे. ॥ १४ ॥

जसा ईश्वर पाहिला असतां अकर्ता आहे, परंतु [मायोपाधीचा आरोप त्याजवर केला म्हणजे] या त्रिभुवनाचा वस्तार तोच करतो [असें दिसतें;] ७६ आणि तो कर्ता आहे असें म्हटलें तर तो कोणत्याही कर्मानें लिप्त होत नाही. कारण त्याची उदासीन वृत्ति असल्याकारणानें त्याच्या हातांपायांस कशाचाही स्पर्श होत नाहीं; ७७ त्याच्या योगनिद्रेचा मुळींच भंग होत नाहीं; व त्याच्या अकर्तेपणालाही दोष लागत नाहीं; पण तो महाभूतांचे समुदाय मात्र भले उठवून देतो! ७८ पहायला लागलें तर ह्या जगांत प्राणिमात्राच्या ठायीं हा आहे, परतु केव्हांही कोणाचा नसतो; आणि हें जगत उत्पन्न होतें व लयास जातें, याची त्याला वार्ता दखील नसते ! ७९

ईश्वर कोणाचें पाप व पुण्य आपलेकडे घेत नाहीं; पण ज्ञान हें अज्ञानानें आच्छादित झाल्यामुळें सर्व जीव मोह पावतात. ॥ १५ ॥

पापपुण्य सर्व त्याच्या जवळ असूनही तो पाहत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्याला साक्षिभूत सुद्धां नसतो; मग दुसऱ्या गोष्टींबद्दल कशाला विचारावें ? ८० तथापि मूर्ति धारण करून तो देहाच्या बरोबर खेळता, (अवतार घेऊन जगामध्यें वावरतो,) परंतु त्या प्रभूचें निराकारपण मोडत नाहीं. ८१ असें असतां, अर्जुना, तो उत्पन्न करतो, पालन करतो, आणि संहार करतो, असें जे लोक म्हणतात, तें सर्व अज्ञानामुळें म्हणतात असें समज. ८२

ज्यांच्य ठिकाणचें तें अज्ञान आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें नष्ट झालें आहे त्यांचें तें सूर्याप्रमाणें उज्ज्वल असें ज्ञान परब्रह्माप्रत प्रकाशित करतें. ॥ १६ ॥

तें अज्ञान जेव्हां समूळ नाहींसें होतें, तेव्हां भ्रांतिरूप काजळी नाहींशी होते. असें झालें म्हणजे मग ईश्वराचें अकर्तेपण स्पष्ट समजून येतें. ८३ अशा प्रकारें ईश्वर हा अकर्ता आहे अशी जर मनाची खातरी झाली, तर तोच मी आहें हें पूर्वीपासून सिद्धच आहे. [तेव्हां अर्थात् मीही अकर्ता आहे हें सिद्धच झालें !] ८४ याप्रमाणें विवेकानें ज्याचे चित्तांत उजेड पडतो, त्याला या त्रिजगतांत भेद रहात नसून, आपले

देखे आपुलिया प्रतीति । जगचि मुक्त ॥८५॥ जैशी पूर्वदिशेच्या राउळीं । उदया येतांचि सूर्य दिवाळी । कीं येरीही दिशा तियेचि काळीं । काळिमा नाहीं ८६

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

अन्वय--तत् बुद्धयः, तत् आत्मानः, तत् निष्ठाः, तत्परायणाः [च] ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः [पुरुषाः] अपुनरावृत्तिं गच्छंति. ॥ १७ ॥

बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण । ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण । तत्परायण अहर्निशीं ॥ ८७ ॥ ऐसें व्यापक ज्ञान भलें । जयांचिया हृदया गिंवसित आलें । तयांची समता दृष्टि बोलें। विशेषूं काई ॥ ८८ ॥ एक आपणपांचि जैसें । ते देखती विश्व तैसें । हें बोलणें कायसें । नवलु एथ ॥८९॥ परी दैवें जैसें कवतिकें । कहींचि दैन्य न देखे । कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतीतें जेवीं ॥९०॥ नातरी अंधकाराची वानी । जैसा सूर्य न देखे स्वप्नीं । अमृत नायके कानीं । मृत्युकथा ॥ ९१ ॥ हें असो संतापु कैसा । चंद्रु न स्मरे जैसा । भूतीं भेदु नेणती तैसा । ज्ञानिये ते ॥ ९२ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनी । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥

अन्वय--पंडिताः विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि च एव श्वपके समदर्शिनः [संति.] ॥१८॥

मग हा मशकु हा गजु । कीं श्वपचु हा द्विजु । पैल इतरु हा आत्मजु । हें उरलें कें ॥ ९३ ॥ नातरी हे धेनु हें श्वान। एक गुरु एक हीन । हें असो कैचें स्वप्न । जागतया ॥९४॥ एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला होआवा । तो आधींचि नाहीं आघवा । आतां विषमु काई ॥ ९५ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः

अन्वय--येषां मनः साम्ये स्थितम् तैः इह एव सर्गः जितः; हि ब्रह्म निर्दोषं, समं [च अस्ति.], तस्मात् ते ब्रह्मणि स्थिताः [अतएव निर्दोषाः संति.] ॥१९॥

म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म । हें संपूर्ण जाणें वर्म । समदृष्टीचें॥९६॥ जिहीं विषयसंगु न सांडितां । इंद्रियांतें न दंडितां । परि भोगिली निःसंगता । कामनेविण ॥९७॥ जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें । परि सांडिलें निदसुरें । लौकिकु हें ॥९८॥ जैसा जनामाजि खेचरु। असतुचि जना नोहे गोचरु । तैसा शरीरीं परि संसारु । नोळखे तयातें ॥ ९९ ॥ हें असो पवनाचेनि मेळें । जैसें जळींचि जळ लोळे । तें आणिकें म्हणती वेगळें । कल्लोळ हे ॥१००॥ तैसें नाम रूप तयाचें । येऱ्हवीं ब्रह्मचि तो साचें । मन साम्या आलें जयाचें। सर्वत्र गा ॥ १ ॥ ऐसेनि समदृष्टी जो होये । तया पुरुषा लक्षणही आहे । अर्जुना संक्षेपें सांगेन पाहें । अच्युत म्हणे ॥ २ ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाऽप्रियम् स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

अन्वय--स्थिरबुद्धिः, असंमूढः, ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् च अप्रियं प्राप्य न उद्विजेत्. २०

तरी मृगजळाचेनि पूरें । जैसें न लोटिजे कां गिरिवरें । तैसा शुभाशुभीं न विकरे । पातलियाँ जो ॥३॥ तोचि तो निर्रुता । समदृष्टि तत्त्वतां । हरि म्हणे पंडुसुता । तोचि ब्रह्म ॥ ४ ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

अन्वय--यः बाह्यस्पर्शेषु असक्तात्मा [सन्] आत्मनि यत् सुखं विन्दति, सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षयं सुखम् अश्नुते.

जो आपणपें सांडनि काहीं । इंद्रियग्रामावरी

१ अनुभवानें. २ घरीं. ३ उजेड, प्रकाश. ४ अंधार. ५ मानिता. ६ ब्रह्मपरायण ७ रात्रंदिवस. ८ शोधीत. ९ विशेष वाढून दाखवावें. १० सुख, भाग्य. ११ दारिद्र्य. १२ विचार. १३ स्वरूप १४ उष्मा. १५ हत्ती. १६ अंत्यज, अतिशूद्र. १७ पलीकडचा. १८ आपला मुलगा. १९ काढून. २० थोर. २१ लहान. २२ जागणाराला. २३ मीपणा. २४ असेल. २५ भिन्नपणा २६ व्यावहारिक. २७ अज्ञान. २८ पिशाच, भूत. २९ असूनही ३० दृष्टीस पडणें. ३१ वाऱ्याचे. ३२ लाटा. ३३ साक्षात. ३४ समतेस, समदृष्टीस. ३५ डोंगर. ३६ विकार पावणें. ३७ प्राप्त झाली असतां. ३८ खरा. ३९ तत्त्व जाणणारा. ४० आत्मस्वरूप. ४१ इंद्रियाधीन.

अनुभवावरून सर्व जग मुक्तच आहे असें तो समजतो. ८५ (कसा? तर) पूर्वेस सूर्य उगवतांच प्रकाश पडतो त्या वेळेस दुसऱ्याही दिशांचा अंधार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें. ८६.

त्या परब्रह्माचे ठिकाणींच ज्यांची बुद्धि रममाण झाली आहे, तेंच ज्यांचा आत्मा आहे, त्याचेच ठिकाणीं ज्यांची पूर्ण निष्ठा आहे, आणि जे तत्परायण–ब्रह्मपरायणच–झाले आहेत, ते जन्ममरणाच्या येरझारा करीत नाहींत कां कीं, आत्मज्ञानामुळें त्यांचीं सर्व पातकें धुऊन गेलेलीं असतात. ॥ १७ ॥

ज्याच्या बुद्धीचा निश्चय आत्मज्ञानाविषयीं आहे, व जो आपण आपल्याला ब्रह्मरूप मानतो, आणि रात्रंदिवस ब्रह्मपरायण होऊन आपली ब्रह्मस्थिति पूर्णपणें राखतो; ८७ असें सर्वव्यापक ज्ञान ज्यांना शोधीत आलें, त्यांची समदृष्टि होते हें विशेषेंकरून बोलून काय दाखवावें? ८८ जसे आपण स्वतः त्याचप्रमाणें ते सर्व विश्वाला मानतात असें जर म्हटलें, तर यांत नवल तें कसलें? ८९ ज्याप्रमाणें भाग्य हें कौतुकानें देखील दैन्याचा अनुभव घेत नाहीं, किंवा विचाराला जशी भ्रांतीची ओळख देखील नसते, ९० अथवा सूर्य जसा स्वप्नांत देखील अंधकाराचें स्वरूप पाहत नाहीं, किंवा अमृत कानानें देखील मृत्यूची वार्ता ऐकत नाहीं; ९१ हें असो, परंतु ज्याप्रमाणें चंद्र हा उष्मा कसा आहे तें जाणत नाहीं, त्याचप्रमाणें, ज्ञानी जे आहेत, त्यांना प्राणिमात्रांत भेद दिसत नाहीं. ९२

ज्ञाते–आत्मनिष्ठ–जे आहेत, ते, विद्या व नम्रता या गुणांनीं युक्त असा ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रें व चांडाळ या सर्वांचे ठिकाणीं ब्रह्मच पाहतात. ॥ १८ ॥

मग हें मशक किंवा हा हत्ती, तसाच हा अंत्यज किंवा हा ब्राह्मण, तसेंच हा माझा मुलगा किंवा दुसऱ्याचा, हें त्यांच्यापाशीं कोठून उरणार? ९३ किंवा ही गाय अथवा हा कुत्रा, एक थोर एक लहान, हें असो; जो जागा आहे त्याला स्वप्न कोठून पडणार? ९४ जेथें मीपणा उरला असेल, तेथेंच भेद दृष्टीस पडेल; परंतु तो जेथें अजीबात नाहींसा झाला असेल, तेथ भिन्नपणा कोठून असणार? ९५

ज्यांचें मन समअवस्थेमध्यें (ब्रह्माचे ठिकाणीं) स्थिर झालें आहे, त्यांनीं या लोकींच जन्म व मरण जिंकिलें. कारण, ब्रह्म हें दोषरहित व सम आहे; म्हणून, ते पुरुष ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित आहेत, [अतएव निर्दोष आहेत.] ॥ १९ ॥

म्हणून, ज्याची नेहमीं सर्वत्र सारखी दृष्टि आहे, तो स्वतांच अद्वितीय ब्रह्म आहे हें समदृष्टीचें पूर्ण वर्म होय असें समज. ९६ ज्यानें विषयसंग तर सोडला नाहीं आणि इंद्रियांना दंडही केला नाहीं, पण वासनारहित असून अकर्तेपणाचा अनुभव घेतला आहे; ९७ ज्यानें लोकांच्या आश्रयानें वागून, आणि सर्व व्यावहारिक व्यापार करूनही लौकिकांत असलेलें अज्ञान सोडून दिलें आहे; ९८ तो पुरुष, पिशाच्च ज्याप्रमाणें सर्व लोकांत असूनही दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें, शरीरधारी असूनही संसाराला ओळखत नाहीं. ९९ हें असो; वाऱ्यामुळें पाण्यांत पाणी उसळतें; पण त्याला ज्याप्रमाणें इतर लोक पाण्याहून वेगळ्या 'लाटा' असें म्हणतात, १०० त्याप्रमाणें, ह्याचें शरीर आणि नांव हीं जरी जगाप्रमाणेंच आहेत, तथापि तो साक्षात् ब्रह्मच आहे; आणि त्याचें मन सर्व ठिकाणीं समतेला पावलें आहे. १ श्रीअच्युत म्हणतातः–अर्जुना, अशी ज्याची समदृष्टि झालेली आहे, त्या पुरुषाचें लक्षण काय, तें संक्षेपानें तुला सांगतों ऐक. २

ज्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे, ज्याचें सर्व अज्ञान नष्ट झालें आहे, व जो ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित झाला आहे, असा ब्रह्मवेत्ता पुरुष आवडता विषय प्राप्त झाला असतां सुख मानीत नाहीं, व नावडता विषय प्राप्त झाला असतां त्याचे चित्ताला दुःख होत नाहीं ॥ २० ॥

ज्याप्रमाणें मृगजलाच्या पुरानें डोंगर वाहून जात नाहींत त्याचप्रमाणें, जी चांगली किंवा वाईट गोष्ट प्राप्त झाली असतां तिच्यापासून विकार पावत नाहीं, ३ तोच खरा; श्रीहरि म्हणतातः—अर्जुना त्यानेंच समदृष्टीचें तत्त्व जाणलें; आणि तोच स्वयमेव ब्रह्म होय ४

ज्या पुरुषाचें मन बाह्य विषयांच्या ठिकाणीं आसक्त नसतें, त्याला आत्म्याचे ठिकाणचें जें सुख आहे तें मिळतें. परंतु तोच पुरुष जेव्हां ब्रह्मयोगयुक्त होतो, तेव्हां अक्षय सुखाला पावतो. ॥ २१ ॥

येणेंचि नाहीं । तो विषय न सेवी हें काई । चित्र थेथ ॥ ५ ॥ सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडलेनि अंतरें । रचिला म्हणऊनि बाहिरें । पाउलें न घली ॥ ६ ॥ सांगें कुँमुददळाचेनि ताटें । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटें । तो चकोरु कायि वाळुवंटें । चुंबितु असे ॥७॥ तैसें आत्मसुख उँपाइलें । जयासि आपणपेंचि फाँवलें । तया विषयो सहज सांडवले । म्हणों काई ॥८॥ येन्हवीं तरी कौतुकें । विचारूनि पाहें पां निकें । या विषयांचेनि सुखें । झकविजती कवण॥९॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

अन्वय–हि,[हे] कौंतेय, संस्पर्शजाः ये भोगाः, ते आद्यन्तवन्तः दुःखयोनयः एव संति; [अतः] बुधः तेषु न रमते.

जिहीं आपणपें नाहीं देखिलें । तेचि इहीं इंद्रियार्थीं रंजले । जैसें रंकु कां आंळुकैलें । तुंषांतें सेवी ॥ ११० नातरी मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरोनि जळातें । मग तोयबुद्धी बंडीतें । ठाकूनि येती॥११॥ तैसें आपणपें नाहीं दिठें । जयातें स्वसुखाचे सदा खरांटे । तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥ १२ ॥ येन्हवीं विषयीं सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे । तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामाजीं ॥ ३॥ सांगें वांत वर्ष आतपु धरे । ऐसे अभ्रच्छायाचि जरी सरे । तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं कां ॥१४॥ म्हणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे । जैसें महुर कां म्हणिजे । विषकंदातें ॥१५॥ नातरी भौमा नाम मंगळु । रोहिणीतें म्हणती जळु । तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा ॥१६॥ हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली । ते शीतल होईल केतुली । मूषकांसी ॥१७॥ जैसा आमिषकवळु पांडवा । मीनु न सेवि तंवचि बरवा । तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें ॥१८॥ हे विरक्तांचिये दिठी । जैं न्याहाळिजे किरीटी । तैं पांडुरोगाचिये पुष्टी- । सारिखें दिसे ॥१९॥ म्हणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें सांद्यंतचि जाण दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । नेसेवितां न सरे ॥१२०॥ तें अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे । सांगें पूयपंकींचे किडे । काय चिळसी घेती ॥२१॥ तयां दुःखियां दुःखचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दुर । ते भोगजळींचे जलचर । सांडिती केवीं ॥२२ ॥ आणि दुःखयोनि जिया आहाती । तिया निरर्थका तरी नव्हती । जरी विषयांवरी विरक्ती । धरिती जीव ॥ २३ ॥ नातरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट । हे विसांवेवणी वाट । वाहवी कवणें ॥ २४ ॥ जरी विषयीं विषयो सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल । आणि संसारु हा शब्दु नव्हेल । लटिका जगीं ॥२५॥ म्हणोनि आवघाजात नाथिले । तें तिहींचि सौंचदाविलें । जिहीं सुखबुद्धी घेतलें । विषयदुःख ॥ २६ ॥ याकारणें गा सुभटा । हा विचारितां विषय बोखटा । तूं झणें कहीं या वाटा । विसरोनि जाशी ॥ २७ ॥ पै यातें विरक्त पुरुष । त्यजिती कां जैसें विष । निराशी तयां दुःख । दाविलें नावडे ॥ २८ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः २३

१ सुखी. २ मनांत, अंतर्यामीं. ३ चंद्रविकासी कमल. ४ उत्सुक होऊन. ५ प्राप्त झालें. ६ फसतात. ७ सुखावले. ८ दरिद्री. ९ भुकेनें व्याकुळ झालेला १० कोंड्याला. ११ तहान. १२ भ्रमानें. १३ पाणी असें मानून. १४ माळजमिनांवर. १५ अनुभवले. १६ तांटा. १७ सुंदर. १८ योग्य. १९ विजेच्या प्रकाशानें. २० वारा. २१ पाऊस २२ ऊन २३ निवारण होईल. २४ तीन मजली. २५ घरें. २६ बडबडावें. २७ मधुर. २८ वचनागाला. २९ मंगळ ग्रहाला. ३० मृगजळास. ३१ सुख आहे असें म्हणणें. ३२ व्यर्थ. ३३ उंदराला. ३४ मांसाचा घास. ३५ मासा. ३६ पंडुरोगाच्या. ३७ मुळापासून अखेरपर्यंत. ३८ वांचून, शिवाय. ३९ इलाज नाहीं. ४० वर्म. ४१ पू व चिखल यांतले. ४२ किळस, कंटाळा. ४३ प्रिय ४४ चिखलांतले. ४५ बेडूक. ४६ वीट. ४७ विश्रांति व चून. ४८ चालावी. ४९ विषयासक्तांनीं. ५० कोठें. ५१ होणार नाहीं काय? ५२ सर्व अज्ञान. ५३ लटकें. ५४ खरें. ५५ वाईट. ५६ नकोस. ५७ कधीं. ५८ निरिच्छ.

जो आत्मस्वरूपाला सोडून कधींही इंद्रियाधीन होत नाहीं, त्यानें विषयांचें सेवन केलें नाहीं यांत नवल तें कोणतें? ५ आत्मसुखाच्या पूर्णतेनें त्याचें अंतःकरण स्वाभाविकतांच संतुष्ट झालेलें असतें, म्हणून तो बाहेर पाऊल घालीत नाहीं. (इंद्रियांकडे त्याचें मन वळत नाहीं.) ६ ज्या चकोर पक्ष्यानें चंद्रविकासी कमलांच्या पानांत उत्तम किरणांचें भोजन केलें आहे, तो वाळवंटांत वाळू चोखीत बसेल काय? ७ ज्याला आपल्याच ठिकाणीं आत्मस्वरूप आपण होऊन प्राप्त झालें आहे, त्यानें विषयांचा सहज त्याग केला यांत विशेष सांगण्यासारखें तें काय? ८ बाकी या विषयांच्या सुखानें कोण फसले जातात याचा कौतुकानें आपल्याशीं सहज चांगला विचार करून पहा! ९

कां कीं, अर्जुना, जे विषयांचे भोग इंद्रियांना प्राप्त होतात, ते उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त असून दुःखासच कारण आहेत, म्हणून ज्ञानी पुरुष त्यांचे ठिकाणीं रममाण होत नाहीं. ॥२२॥

ज्याप्रमाणें दरिद्री भुकेनें व्याप्त झाल्यावर कोंडा देखील खातो, त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेतला नाहीं, तेच ह्या इंद्रियांपासून होणाऱ्या विषयसुखांत रममाण होतात! ११० किंवा तहानेनें व्याकूळ झालेलीं हरणें भ्रमानें खऱ्या पाण्याला विसरून माळ जमिनावर उत्पन्न होणाऱ्या उन्हाच्या झळ्यांनाच पाणी असें समजून धावून घेतात, ११ त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मसुखाचा अनुभव घेतला नाहीं, ज्यांना स्वात्मसुखाचा सदोदीत तोटा असतो, त्यांनाच हें विषयसुख चांगलें असें वाटतें! १२ बाकी विषयांत सुख आहे हें म्हणणेंच योग्य नाहीं; तथापि सुख धरून चाललें, तर मग विजेच्या चमकण्यापासून पडणाऱ्या उजेडांत जगांतील व्यापार कां न व्हावे? १३ तूं हें सांग कीं, वारा, पाऊस आणि ऊन यांचें निवारण जर अभ्रांच्या छायेपासून होईल, तर तीन मजली घरें बांधण्याचें कारण तरी काय! १४ म्हणून, विषाच्या कांद्याला (बचनागाला) ज्याप्रमाणें अज्ञानपणानें गोड म्हणतात, त्याप्रमाणें, विषयांचे ठिकाणीं सुख आहे हें व्यर्थ बडबडणें आहे. १५ किंवा भौम ह्या गृहास जसें मंगळ हें नांव आहे-परंतु त्याचा अनुभव तसा नाहीं; किंवा मृगजलाला जल म्हणतात, तसें विषयसेवनांत सुख आहे हें म्हणणें व्यर्थ आहे. १६ हें सर्व बोलणें राहूं द्या. परंतु तूं असें सांग कीं, नागाच्या फणीची छाया उंदराला कितपत सुखावह होईल बरें? १७ अर्जुना, गळाला लावलेल्या मांसाला मासा तोंड लावीत नाहीं तोंपर्यंतच चांगलें; त्याचप्रमाणें, विषयसंगाचा जोंपर्यंत अनुभव घेतला नाहीं तोंपर्यंतच तें गोड! १८ हे किरीटी, जर विरक्ताच्या दृष्टीनें हे विषय पाहिले, तर पंडुरोग्याच्या पुष्टीसारखे [निःशक्त असून] लठ्ठ दिसतात. १९ म्हणून, विषयोपभोगांत ज्याला सुख म्हणावयाचें, तें मुळापासून अखेरपर्यंत दुःखच आहे असें समज. परंतु मूर्ख जन काय करतील? कारण त्याचें सेवन केल्यावांचून त्यांना दुसरा मार्गच नाहीं! १२० त्यांना त्याचें वर्म न समजल्यामुळें त्यांचें सेवन करणें भाग पडतें. पुवांत व चिखलांत असणाऱ्या किडयांना किळस कधीं तरी आली आहे का सांग बरें? २१ त्या दुःखितांना दुःखच प्रिय (जीवन) असतें; कारण, ते विषयरूप चिखलांतले बेडूक व विषयोपभोगरूप जलांतील मासे असल्यानें विषयांचें सेवन कसें सोडतील? २२ जर विषयांचे ठिकाणीं जीवमात्र विरक्ति धरतील, तर जितक्या दुःखदायक योनि आहेत, तितक्या व्यर्थ होणार नाहींत का? २३ किंवा, गर्भवासांत होणारीं दुःखें अथवा जन्ममरणांचे कष्ट यांचे अविश्रांतपणें चालावे लागणारे मार्ग कोणीं चालावे? २४ जर विषयासक्त जनांनीं विषयोपभोग सोडले, तर महादोषांनीं कोठें वस्ती करावी? आणि मग 'संसार' हा शब्द जगांत खोटा नाहीं का होणार? २५ म्हणून, जे विषयांच्या भोगांपासून होणाऱ्या दुःखालाच सुख मानतात, ते, 'लटकें' असें जें सर्व अज्ञान तें खरें आहे असें लोकांस भासवितात! २६ याकरितां, अर्जुना, विचार करून पाहतां हे विषय फार वाईट आहेत; म्हणून तूं चुकून सुद्धां त्या मार्गाला जाऊं नको. २७ कारण, जे विरक्त पुरुष आहेत, ते या विषयसुखाला विषाप्रमाणें मानून त्याचा त्याग करतात; आणि ते निरिच्छ असल्यामुळें विषयांनीं दाखविलेलें सुखरूपी दुःख त्यांना आवडत नाहीं! २८

ह्या लोकींच देहपातापर्यंत जो कामक्रोधांपासून उत्पन्न झालेले वेग सहन करण्यास समर्थ आहे, तोच पुरुष योगी व तोच सुखी होय. ॥ २३ ॥

अन्वय—इह एव शरीरविमोक्षणात्प्राक् यः कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, सः नरः युक्तः सः सुखी भवति.

ज्ञानियांच्या हन ठायीं। याची मातुही[1] कीर नाहीं। देहीं देहभावो जिहीं। स्ववश[2] केले ॥ २९ ॥ जयांतें बाह्याची[3] भाष। नेणिजेचि निःशेष। अंतरीं सुख। एक आथि ॥ १३० ॥ परि तें वेगळेपणें भोगिजे। जैसें पक्षिये फळ चुंबिजे। तैसें नव्हे तेथ विसरिजे। भोगितेपणही ॥ ३१ ॥ भोगीं अवस्था एकी उठी। ते अहंकाराचा अचलु[4] लोटी[5]। मग सुखेंसि घे आंटी[6]। गाढेपणें ॥ ३२ ॥ तिये आलिंगनमेळीं। होय आपेंआप कवळीं। तेथ जळ जैसें जळीं। वेगळे न दिसे ॥ ३३ ॥ कां आकाशीं वायु हारपे। तेथ दोन्ही हे भाष लोपे। तैसें सुखचि उरे स्वरूपें। सुरतीं तिये ॥ ३४ ॥ ऐशी द्वैताची भाष जाय। मग म्हणों जरी एकचि होय। तरी तेथ साक्षी कवणु आहे। जाणते जें ॥ ३५ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

अन्वय–यः अंतःसुखः, अन्तरारामः, तथा यः अंतर्ज्योतिः एव, सः योगी ब्रह्मभूतः [सन्] निर्वाणम् ब्रह्म अधिगच्छाति. ॥२४॥ क्षीणकल्मषाः, छिन्नद्वधाः, यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः [च] ऋषयः निर्वाणं ब्रह्म लभन्ते. ॥२५॥

म्हणोनि असो हें आघवें। एथ न बोलणें काय बोलावें। ते खुणाचि पावेल स्वभावें। आत्मारामें[10] ॥३६॥ जे ऐसेनि सुखें मातले[11]। आपणपांचि[12] आपण गुंतले। ते मी जाणें निखिळें[13] वोतले। सामरस्याचे[14] ॥ ३७ ॥ ते आनंदाचे अनुकार[15]। सुखाचे अंकुर। कीं महाबोधें विहार[16]। केले जैसे ॥ ३८ ॥ ते विवेकाचे गांव। कीं परब्रह्मींचे स्वभाव। नातरी अळंकारले अवयव। ब्रह्मविद्येचे[17] ॥३९॥ ते सत्त्वाचे सात्त्विक। कीं चैतन्याचे[18] आंगिकें[19]। हें बहु असो एकैक। वानिसी[20] काई ॥१४०॥ तूं संतस्तवनीं रतसी। तरी कथेची से[21] न करिसी। कीं निराळीं[22] बोल देखसी। सैनागर[23] ॥ ४१ ॥ परि तो रसातिशयो[24] मुकुळीं[25]। मग ग्रंथार्थदीपु उजळीं। करीं साधुहृदयराउळीं[26]। मंगळउखों[27] ॥४२॥ ऐसा श्रीगुरूचा उवाथिला[29]। निवृत्तिदासासी पातला। मग तो म्हणे श्रीकृष्ण बोलिला। तेंचि आइका ॥४३॥ अर्जुना अनंत सुखाच्या डोहीं। एकसरां[30] तळुचि घेतला जिहीं। मग स्थिरावूनि[31] तेही। तेंचि जाहले ॥४४॥ अथवा आत्मप्रकाशें चोखें[32]। जो आपणपेंचि विश्व देखे। तो देहेंचि परब्रह्म सुखें। मानूं येईल ॥४५॥ जें साचोकारें[33] परम। ना तें अक्षर[34] निःसीम। जिये गांवींचे निष्काम[35]। अधिकारिये ॥ ४६ ॥ जें महर्षी वाढले। विरक्तां भागा फिटलें। जें निःसंशया पिकलें। निरंतर ॥ ४७ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् २६

अन्वय—कामक्रोधवियुक्तानां, यतचेतसां, विदितात्मनां यतीनां अभितः निर्वाणं ब्रह्म वर्तते. ॥ २६ ॥

जिहीं विषयापासोनि हिरतलें[36]। चित्त आपुलें आपण जिंतिलें[37]। ते निश्चित जेथ सुतले[38]। चेतीचिना[39] ॥४८॥ तें परब्रह्म निर्वाण[40]। जें आत्मविदांचें[41] कारण। तेंचि ते पुरुष जाण। पंडुकुमरा ॥४९॥ ते ऐसे कैसेनि जहाले। जे देहींचि ब्रह्मत्वा आले। हें पुससी तरी भलें। संक्षेपें सांगों ॥ १५० ॥

---

१ गोष्ट देखील. २ आपल्या अधीन. ३ बाह्य विषयांची भास. ४ पडदा. ५ पाडते. ६ आलिंगन. ७ दृढतेनें. ८ एकरूपता. ९ ऐक्यपणांत. १० आत्मवेत्ता पुरुष. ११ परिपूर्ण झाले. १२ स्वस्वरूपानें १३ निखालस. १४ ब्रह्मानंदाचे. १५ स्वरूप. १६ क्रीडास्थान. १७ आत्मज्ञानाचे. १८ जीवात्म्याचे. १९ ठसे. २० वर्णन करणें. २१ आठवण. २२ निरकारस्वरूप. २३ प्रेमळ. २४ स्तुति. २५ पुरे करा. २६ हृदयमंदिरांत. २७ मंगलदायक. २८ पहांट. २९ इषारा. ३० एकसारखी. ३१ स्थिर होऊन. ३२ निर्मळ. ३३ खरोखर. ३४ अविनाशी. ३५ निरिच्छ. ३६ हिराऊन घेतलें. ३७ जिंकिलें. ३८ निजले. ३९ जागे होत नाहींत. ४० केवळ स्वरूप. ४१ आत्मज्ञान्यांचें.

ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं तर निश्चयानें ह्या विषयांची गोष्ट सुद्धां निघत नाहीं; कारण ते देहधारी असूनही त्यांनीं इंद्रियांच्या वृत्ति स्वाधीन करून घेतल्या आहेत. २९ ज्यांना अंतर्यामीं आत्मसुखाचा लाभ झाला आहे, ते विषयांची गोष्ट देखील जाणत नाहींत. १३० परंतु त्या आत्मसुखाचा उपभोग घेण्याची रीत निराळी आहे. कशी ? तर जसे पक्षी फळाचें चुंबन करीत असतां त्या ठिकाणीं भोक्ता, भोग्य वस्तु आणि भोग ही त्रिपुटी असते, तशी नसून, त्या ठिकाणीं ते भोक्तेपणही विसरतात. ३१ आत्मसुखाचा भोग घेण्याकरितां जी एक वृत्ति उत्पन्न होते, ती अहंकाराचा नाश करिते, व मग दृढपणानें सुखाला आलिंगन देते; (आपण सुखरूप बनते;) ३२ आणि त्या आलिंगनाचे भरांत आपोआप एकरूपता होऊन जाते. ज्याप्रमाणें पाणी पाण्यांत मिसळल्यावर वेगळें दिसत नाहीं, ३३ किंवा आकाशांतील वायु नाहींसा झाल्यावर त्या ठिकाणीं आकाश आणि वायु हा भेद नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें वृत्ति व आत्मा यांच्या एकपणांत फक्त सुखच राहतें. ३४ याप्रमाणें ज्या वेळेस दुजेपणा नाहींसा होऊन एकत्व प्राप्त होतें, त्या वेळीं एकत्वाला जाणणारा तरी दुसरा साक्षी कोण आहे ? ३५

जो योगी आपले ठिकाणीं सुखी झाला आहे, आपलेच ठिकाणीं कृतकृत्य होऊन बसला आहे, व ज्याला आपले ठिकाणीं ब्रह्माचा प्रकाश झाला आहे, तो ब्रह्मरूप होऊन, शांत असें जें ब्रह्म त्या ब्रह्माप्रत प्राप्त होतो. ॥२४॥ ज्यांचीं पापें नाहींतशीं झालीं आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें जिंकिलीं आहेत, व जे सर्व भूतांचे हिताविषयीं तत्पर आहेत, असे ऋषि, शांत असें जें ब्रह्म त्याप्रत जातात. ॥ २५ ॥

म्हणून हें सर्व राहूं द्या. कारण येथें [अनुभवाशिवाय] न कळणारी गोष्ट ती तुसती बोलून काय उपयोग? जो स्वतः आत्मस्वरूपी झाला, त्यालाच त्याची खूण सहज समजेल. ३६ अशा सुखानें जे परिपूर्ण झाले, आणि स्वस्वरूपांत जे निमग्न होऊन राहिले, ते मद्रूप होऊन ब्रह्मानंदाचे निखालस पुतळेच ओतले आहेत असें मी समजतों. ३७ ते आनंदाच्या स्वरूपसुखाचे अंकुर, किंवा आत्मबोधाचें क्रीडास्थानच होत. ३८ ते विचाराचे गांव, परब्रह्मींचे स्वभाव, किंवा ब्रह्मविद्येचे सुशोभित केलेले असे अवयवच होत. ३९ ते सत्त्वाचेही सात्त्विक किंवा जीवात्म्याचे ठसे; हें बहुत बोलणें असो; एकेक किती वर्णन करशील ? १४० तूं साधुजनांची स्तुति करावयास लागलास, तर तुला कथेची आठवण सुद्धां होत नाहीं; कारण तूं निराकार स्वरूपाविषयीं प्रेमळ भाषण करतोस. ४१ परंतु आतां ती स्तुति पुरे कर, आणि गीतार्थरूपी दीप उजळून साधुजनांच्या हृदयमंदिरांत मंगलदायक ज्ञानाचा उजेड कर. ४२ याप्रमाणें निवृत्तिदासाला गुरूंचा इषारा मिळाल्यावर मग तो म्हणाला कीं, कृष्ण काय बोलले तेंच ऐका. ४३ अर्जुना, आत्मसुखाच्या डोहांत ज्यांनीं एकसारखी तळाशींच बुडी दिली आहे, ते तेथेंच स्थिर होऊन आत्मस्वरूपच बनले; ४४ किंवा आत्म्याच्या निर्मळ प्रकाशानें जो आपल्या ठिकाणींच विश्व पाहतो, तो देहासह परब्रह्म झाला असें खुशाल मानतां येईल. ४५ जें खरोखर अति उत्तम, अविनाशी व अमर्याद असें ब्रह्मसुख, त्याचे अधिकारी निरिच्छ हेच होतात. ४६ तें सुख महर्षींकरितांच राखून ठेविलें; विरक्तांच्याच वांटणीस आलें; आणि तें जीवांकरितांच निरंतर पिकलें आहे. ४७

कामक्रोधविरहित, चित्त स्वाधीन केलेले, आणि ज्यांनीं आत्मस्वरूपाला जाणलें आहे, असे योगी जिवंतपणीं व मरणानंतर शांत असें ब्रह्मच असतात. ॥ २६ ॥

ज्यांनीं आपलें मन विषयांपासून माघारें घेऊन जिंकलें आहे, ते जेथें निजले तेथून निश्चयानें जागे होत नाहींत. (ते ब्रह्माकार होऊन देहभानावर येत नाहींत.) ४८ हे पांडुकुमरा, ते पुरुष म्हणजे, आत्मज्ञान्याचें कारण जें कैवल्य परब्रह्म तेंच होत. ४९ ते असे कशानें झाले, आणि देहांत असतां ब्रह्मत्वास कशानें पावले, हें तूं विचारशील, तर तुला संक्षेपानें सांगतों, ऐक. १५०

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः२८

अन्वय—यः मुनिः बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा, च भ्रुवोः अन्तरे चक्षुः [कृत्वा], नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ [कृत्वा],यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, विगतेच्छाभयक्रोधः, मोक्षपरायणः [स्यात्], सः सदा मुक्तः एव. ॥ २७॥ २८ ॥

तरी वैराग्याचेनि आधारें । जिहीं विषय दवडूनि बाहिरें । शरीरीं एकंदरें[1] । केलें मन ॥ ५१ ॥ सहजें तिहीं[2] संधी भेटी । जेथ भ्रूपल्लवा[3] पडे गांठी । तेथ पाठिमोरी दिठी । पारुखोनियां[4] ॥ ५२ ॥ सांडूनि दक्षिण[5] वाम । प्राणापानसम । चित्तेसीं व्योम[6]-। गामिये[7] करिती ॥ ५३॥ तेथ जैसीं रथ्योदकें[8] सकळें । घेऊनि गंगा समुद्रीं मिळे । मग एकेक वेगळें । निवडूं नये ॥ ५४ ॥ तैसी वासनांतराची[9] विवंचनीं[10] । मग आपैसी[11] पारुखे[12] अर्जुना । जे वेळीं गगनीं[13] लयो मना । पवनें[14] कीजे ॥५५॥ जेथ हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूप पटु[15] फाटे । जैसें सरोवर आटे । मग प्रतिभा[16] नाहीं ॥ ५६ ॥ तैसें मन एथ मुद्दल जाय । मग अहंभावादिक कें आहे । म्हणोनि शरीरेंचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ॥ ५७ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति॥

अन्वय—यज्ञतपसां भोक्तारं, सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिम् ऋच्छति. ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगोनाम
पचमोध्यायः ॥ ५ ॥

आम्हीं मागां हन सांगितलें । जे देहींचि ब्रह्मत्व पावले । ते येणें मार्गें आले । म्हणऊनियां ॥ ५८ ॥ आणि यमनियमांचे[17] डोंगर । अभ्यासाचे सागर । क्रमोनि हें पार[18] । पातले ते ॥ ५९ ॥ तिहीं आपणपें[19] करूनि निर्लेप[20] । प्रपंचाचें घेतलें माप । मग साचाचेंचि रूप[21] । होऊनि ठेले ॥ १६० ॥ ऐसा योगयुक्तीचा उद्देशु[22] । जेथ बोलिला हृषीकेशु । तेथ अर्जुनु सुदंशु[23] । म्हणोनि चमत्कारिला[24] ॥ ६१ ॥ तें देखिलिया कृष्णें जाणितलें । मग हांसोनि पार्थातें म्हणितलें । काइ पां चित्त उवाइलें[25] । इये बोलीं तुझें॥६२॥ तंव अर्जुन म्हणे देवो । परचित्तलक्षणांचा[26] रावो । भला जाणितला जी भावो । मानसु माझा ॥ ६३॥ म्यां जें कांहीं विवरूनि[27] पुसावें । तें आधींचि जाणितलें देवें । तरी बोलिलें तेंचि सांगावें । विवळ[28] करूनि ॥ ६४ ॥ येऱ्हवीं तरी अवधारा[29] । जो दाविला तुम्हीं अनुसारा[30] । तो पव्हण्याहूनि[31] पायउतारा । सोहपा जैसा ॥ ६५ ॥ तैसा सांख्याहूनि[32] प्रांजळ[33] । आम्हांसारिखिया आभोळां[34] । एथ आहति परी कांहीं काळीं[35] । तो साहों[36] ये वरु ॥ ६६ ॥ म्हणोनि एक वेळ देवा । तोचि पडताळा घेयावा । विस्तारेल तरी सांगावा । साद्यंतुचि ॥ ६७॥ तंव श्रीकृष्ण म्हणती हो कां । तुज हा मार्गु गमला निका[37] । तरी काय[38] जहालें आइकीं जो कां । सुखें बोलों ॥ ६८ ॥ अर्जुना तूं परिससी । परिसोनि अनुष्ठिसी । तरी आम्हांसीचि वानी[39] कायसी । सांगावयाची ॥ ६९ ॥ आधींच चित्त मायेचें[40] । वरी मिषें[41] जाहलें पढियंताचें[42] । आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचें । कवण जाणे ॥ १७० ॥ ते म्हणों कारुण्यरसाची वृष्टि । कीं नवया[43] स्नेहाची सृष्टि । हें असो नेणिजे दृष्टि । हरीची वानूं[44] ॥७१॥

१ एकनिष्ठ. २ इडा, पिंगळा व सुषुम्ना या तिहींची जेथें भेट होते तेथें. ३ भुंवयांच्या आंतील वायूस म्हणजे ललाटचक्रांत. ४ माघारी फिरवून. ५ उजवी व डावी नाकपुडी. ६ ब्रह्मांड, चिदाकाश. ७ जाणारे. ८ रस्त्यावील उदकें. ९ इतर वासनांची. १० विचार. ११ आपोआप. १२ नाहींसा होतो, राहतो. १३ चिदाकाशांत. १४ वायूनें. १५ वस्त्र. १६ प्रतिबिंब. १७ यम, नियम, आसन, धारणा इत्यादि योगमार्गांचे. १८ पैलतीर. १९ आपणासि. २० उपाधिरहित. २१ स्वस्वरूप. २२ अभिप्राय. २३ मार्भिक, ज्ञाता. २४ चमत्कार वाटला. २५ प्रसन्न झालें. २६ दुसऱ्याचे मनांतील अभिप्राय जाणणारांचा. २७ विस्तारानें. २८ स्पष्ट. २९ ऐका. ३० मार्ग ३१ खोल पाण्यांतून पोहून जाण्यापेक्षां. ३२ ज्ञानयोगापेक्षां [अष्टांगयोग.] ३३ सोपा. ३४ निर्बळांना. ३५ कांहीं काळानें. ३६ साध्य. ३७ चांगला. ३८ कां घाबरलास? ३९ न्यूनतः; कमतरता. ४० आईचें. ४१ निमित्त ४२ आवडत्या मुलाचें. ४३ अद्भुत. ४४ वर्णन करूं.